

Комунальний заклад вищої освіти
«Вінницька академія безперервної освіти»

НАУКОВИЙ ВІСНИК ВІННИЦЬКОЇ АКАДЕМІЇ БЕЗПЕРЕРВНОЇ ОСВІТИ

Серія «Екологія. Публічне управління та адміністрування»

Випуск 4

Видавничий дім
«Гельветика»
2023

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Білик Олег Олександрович, кандидат технічних наук, доцент, проректор, Комунальний заклад вищої освіти «Вінницька академія безперервної освіти», Україна (головний редактор)

Боровяк Клаудія (Borowiak Klaudia), доктор габілітований сільськогосподарських наук з дисципліни «Охорона навколишнього середовища», професор кафедри інженерно-технічних наук з дисципліни «Інженерія навколишнього середовища, гірництва та енергетики», декан факультету екології та машинобудування, співробітник кафедри екології та охорони навколишнього середовища, Університет Природничих наук у Познані (Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu), Польща

Василенко Надія Володимирівна, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри управління та адміністрування, Комунальний заклад вищої освіти «Вінницька академія безперервної освіти», Україна

Волошина Наталія Олексіївна, доктор біологічних наук, професор, завідувач кафедри екології, Український державний університет імені Михайла Драгоманова, Україна

Герасимюк Костянтин Харитонович, кандидат наук з державного управління, доцент, доцент кафедри управління та адміністрування, начальник Міжрегіонального управління Національного агентства України з питань державної служби у Вінницькій, Житомирській та Хмельницькій областях, Комунальний заклад вищої освіти «Вінницька академія безперервної освіти», Україна

Іванюта Павло Васильович, доктор наук з державного управління, доцент, професор кафедри менеджменту, маркетингу та підприємництва, Вінницький кооперативний інститут, Україна

Кухарчук Петро Михайлович, кандидат наук з державного управління, доцент, доцент кафедри управління та адміністрування, Комунальний заклад вищої освіти «Вінницька академія безперервної освіти», Україна

Лесик Олена Василівна, кандидат наук з державного управління, доцент кафедри публічного управління та регіоналістики, Національний університет «Одеська політехніка», Україна

Мазур Геннадій Федорович, доктор економічних наук, професор, професор кафедри управління та адміністрування, Комунальний заклад вищої освіти «Вінницька академія безперервної освіти», Україна

Мудрак Галина Василівна, кандидат географічних наук, доцент, доцент кафедри екології та охорони навколишнього середовища, Вінницький національний аграрний університет, Україна

Мудрак Олександр Васильович, доктор сільськогосподарських наук, професор, завідувач кафедри екології, природничих та математичних наук, Комунальний заклад вищої освіти «Вінницька академія безперервної освіти», Україна

Прищепна Алла Миколаївна, доктор сільськогосподарських наук, професор, директор навчально-наукового інституту агроекології та землеустрою, Національний університет водного господарства та природокористування, Україна

Радий Ярослав Федорович, доктор наук з державного управління, кандидат медичних наук, професор, професор кафедри управління охороною здоров'я, Національна медична академія післядипломної освіти імені П.Л. Шупика, Україна

Собчик Вікторія, доктор сільськогосподарських наук, професор, професор кафедри інженерної екології, Університет науки та технологій, Польща

Соломаха Володимир Андрійович, доктор біологічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу охорони ландшафтів, збереження біорізноманіття і природозаповідання, Інститут агроекології і природокористування НААН, Україна

Дорота Худу-Гуські (Dorota Chudy-Hyski), доктор наук, професор, директор Інституту Управління Персоналом, Сілезький університет, м. Катовіце, Польща

Журнал ухвалено до друку вченою радою КЗВО «Вінницька академія безперервної освіти»

Протокол № 6 від 09.10.2023 р.

Журнал включено до категорії «Б» Переліку наукових фахових видань України на підставі Наказу Міністерства освіти і науки України № 1166 від 23 грудня 2022 року (додаток 3) зі спеціальностей 101 «Екологія», 281 «Публічне управління та адміністрування».

Науковий вісник Вінницької академії безперервної освіти.

Серія «Екологія. Публічне управління та адміністрування» зареєстровано Міністерством юстиції України (Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації

Серія ВЦ № 1092-450Р від 23.03.2021 р.)

Офіційний сайт видання: journals.academ.vinnica.ua/index.php/eco-pa

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

ISSN 2786-5681 (Print)
ISSN 2786-569X (Online)

© Комунальний заклад вищої освіти
«Вінницька академія безперервної освіти», 2023

РОЗДІЛ 1 ЕКОЛОГІЯ

УДК 504:599.04.05

DOI <https://doi.org/10.32782/2786-5681-2023-4.01>

Олександр МУДРАК

доктор сільськогосподарських наук, професор, завідувач кафедри екології, природничих та математичних наук, Комунальний заклад вищої освіти «Вінницька академія безперервної освіти»

ov_mudrak@ukr.net

ORCID: 0000-0002-1776-6120

Олександр МАЄВСЬКИЙ

доктор медичних наук, професор, завідувач кафедри клінічної медицини, Навчально-науковий центр «Інститут біології та медицини» Київського національного університету імені Тараса Шевченка

maevskyalex8@gmail.com

ORCID: 0000-0002-9128-1033

Алла ПАРФЕНЮК

доктор біологічних наук, професор, завідувач відділу агробіоресурсів та екологічно безпечних технологій, Інститут агроекології і природокористування Національної академії аграрних наук України

verespar@ukr.net

ORCID: 0000-0003-0169-4262

Євгенія ТКАЧ

доктор біологічних наук, старший дослідник, заступник завідувача відділу агроекології і біобезпеки, Інститут агроекології і природокористування Національної академії аграрних наук України

bio_eco@ukr.net

ORCID: 0000-0002-0666-1956

Ольга ТЕРТИЧНА

доктор біологічних наук, провідний науковий співробітник лабораторії екології тваринництва відділу агробіоресурсів та екологічно безпечних технологій, Інститут агроекології і природокористування Національної академії аграрних наук України

olyater@ukr.net

ORCID: 0000-0002-9514-2858

ЕКОЛОГО-БІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПОРУШЕННЯ ГОМЕОСТАЗУ ОРГАНІЗМУ ССАВЦІВ В УМОВАХ ДІЇ ОТРУТИ *VIPERA BERUS BERUS* ТА *VIPERA BERUS NIKOLSKII*

Анотація. Вивчення еколого-біологічних аспектів порушення гомеостазу організму ссавців в умовах дії отрути плазунів мають значний вплив на утворення і перебіг різних форм зв'язків у екосистемах. Вона є важливим біотичним чинником середовища та виконує декілька екологічних функцій. Вченими встановлено, що найкраще вивченими отруйними тваринами є змії, де з понад 3800 різних видів яких дуже отруйними є лише певна кількість. Родина Гадюкові (*Viperidae*) нараховує 101 вид отруйних змій. В Європі *Vipera ammodytes*, *Vipera aspis*, *Vipera berus*, *Vipera latastei*, *Vipera seoanei* та *Vipera ursinii* є найнебезпечнішими видами, їхні укуси викликають важкі отруєння. В Україні під *Vipera* представлений гадюкою степовою (*Vipera renardi* (Cristoph, 1861)) та двома підвидами гадюки звичайної (*Vipera berus* (Linnaeus, 1758)) – *Vipera berus berus* і гадюкою Нікольського (*Vipera berus nikolskii*, Vedmederja Grubant et Rudaeva, 1986). Тому вивчення еколого-біологічних аспектів порушення гомеостазу організму ссавців в умовах дії отрути гадюки звичайної і гадюки Нікольського в межах нашої країни є складним і багатограним процесом, що охоплює різні наукові напрями. Наразі залишаються відкритими механізми ураження різних органів і систем тварин і людини під дією специфічних компонентів їх токсинів.

Тому дослідження механізмів дії отрути гадюк, а також розробка і впровадження комплексу заходів щодо зменшення негативного впливу їхньої отрути на організм ссавців залишаються актуальними. Мета дослідження – виявити ознаки ураження тонкої кишки щурів за умов дії отрути гадюки звичайної (*Vipera berus*) і Нікольського (*Vipera berus nikolskii*). Експеримент проводили на 20 білих щурах-самцях. Під час дослідження щурів їх розділили на дві групи – контрольну і дослідну. Отруєння моделювали введенням отрути гадюки звичайної і Нікольського щурам дослідної групи внутрішньочеревно в дозі ЕД₅₀ 0,972 мкг/г. Гістологічні препарати досліджували на світловому мікроскопі SEO SCAN, обробку знімків проводили за допомогою камери Vision CCD з наявною системою виведення зображень на монітор комп'ютера. У ході дослідження встановлено, що важка інтоксикація організму отрутою *Vipera berus berus* і *Vipera berus nikolskii* викликає обширні деструктивно-дистрофічні зміни у стінці порожнього кишечника, поряд зі значними стромально-судинними порушеннями. Отруйні гемотоксини підвищують проникність судинної стінки, змінюючи процеси внутрішньосудинного згортання крові, що призводить до дисемінованого внутрішньосудинного згортання крові (синдром ДВС) і незворотної дегенерації структури тонкої кишки в експерименті.

Ключові слова: екосистеми, біотичний чинник, гадюки, тонкий кишечник, токсини, структурні зміни.

Oleksandr MUDRAK

Doctor of Agricultural Sciences, Professor, Head of the Department of Ecology, Natural and Mathematical Sciences, Public Higher Educational Establishment "Vinnytsia Academy of Continuing Education"

ov_mudrak@ukr.net

ORCID: 0000-0002-1776-6120

Oleksandr MAIEVSKYI

Doctor of Medical Sciences, Professor, Head of the Department of Clinical Medicine, Educational and Scientific Center "Institute of Biology and Medicine" of Taras Shevchenko National University of Kyiv

maevskyalex8@gmail.com

ORCID: 0000-0002-9128-1033

Alla PARFENYUK

Doctor of Biological Sciences, Professor, Head of the Department of Agricultural Resources and Environmentally Friendly Technologies, Institute of Agroecology and Environmental Management of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine

verespar@ukr.net

ORCID: 0000-0003-0169-4262

Yeuheniia TKACH

Doctor of Biological Sciences, Senior Researcher, Deputy Head of the Department of Agricultural Resources and Environmentally Friendly Technologies, Institute of Agroecology and Environmental Management of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine

bio_eco@ukr.net

ORCID: 0000-0002-0666-1956

Olga TERTYCHNA

Doctor of Biological Sciences, Leading Researcher of Labor of Animal Production Ecology of the Department of Agricultural Resources and Environmentally Friendly Technologies, Institute of Agroecology and Environmental Management of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine

olyater@ukr.net

ORCID: 0000-0002-9514-2858

**ECOLOGICAL AND BIOLOGICAL ASPECTS OF DISRUPTION
OF THE HOMEOSTASIS OF THE MAMMALIAN ORGANISM
UNDER THE CONDITIONS OF ACTION OF *VIPERA BERUS BERUS*
AND *VIPERA BERUS NIKOLSKII* VENOM**

Abstract. The study of the ecological and biological aspects of the violation of the homeostasis of the mammalian organism under the influence of reptile poison has a significant impact on the formation and course of various forms of

connections in ecosystems. It is an important biotic factor of the environment and performs several ecological functions. Scientists have found that the best-studied poisonous animals are snakes, of which, out of more than 3.800 different species, only a certain number are highly poisonous. The Viperidae family (Viperidae) includes 101 species of poisonous snakes. In Europe *Vipera ammodytes*, *Vipera aspis*, *Vipera berus*, *Vipera latastei*, *Vipera seoanei* and *Vipera ursinii* are the most dangerous species, their bites cause severe poisoning. In Ukraine, the genus *Vipera* is represented by the steppe viper (*Vipera renardi* (Cristoph, 1861)) and two subspecies of the common viper (*Vipera berus* (Linnaeus, 1758)) – *Vipera berus berus* and Nikolsky's viper (*Vipera berus nikolskii*, Vedmederja Grubant et Rudaeva, 1986). Therefore, the study of the ecological and biological aspects of the violation of the homeostasis of the mammalian organism under the conditions of the action of the poison of the common viper and Nikolsky's viper within the borders of our country is a complex and multifaceted process that covers different scientific directions. Currently, the mechanisms of damage to various organs and systems of animals and humans under the action of specific components of their toxins remain open. Therefore, the study of the mechanisms of action of viper venom, as well as the development and implementation of a set of measures to reduce the negative impact of their venom on the body of mammals, remain relevant. The purpose of the research is to identify signs of damage to the small intestine of rats under the conditions of the action of viper (*Vipera berus*) and Nikolskii (*Vipera berus nikolskii*) venom. The experiment was conducted on 20 white male rats. When studying rats, they were divided into two groups – control and experimental. Poisoning was modeled by intraperitoneal administration of common viper and Nikolsky's viper venom to experimental group rats at a dose of ED50 of 0.972 µg/g. Histological preparations were examined on a SEO SCAN light microscope, images were processed using a Vision CCD camera with an available system for displaying images on a computer monitor. When examined, it was found that severe intoxication of the body with the venom of *Vipera berus berus* and *Vipera berus nikolskii* causes extensive destructive-dystrophic changes in the wall of the empty intestine, along with significant stromal-vascular disorders. Venomous hemotoxins increase the permeability of the vascular wall, altering the processes of intravascular coagulation, which leads to disseminated intravascular coagulation (DIC syndrome) and irreversible degeneration of the structures of the small intestine in the experiment.

Key words: ecosystems, biotic factor, vipers, small intestine, toxins, structural changes.

Постановка проблеми. Біотичне середовище організму створюють усі наявні організми, які безпосередньо з ним взаємодіють, а біотичні чинники – це різні види впливу, що проявляються внаслідок різноманітних форм взаємозв'язків організмів у цьому середовищі. Тому біотичні чинники є сукупністю взаємовпливів організмів у процесі їхньої життєдіяльності. Серед біотичних чинників, які впливають на гомеостаз організму ссавців, важлива роль належить токсинам отрут. Їх виробляє велика кількість живих істот (тварин, рослин, мікроорганізмів) у процесі своєї життєдіяльності. Це допомагає їм захопити здобич, захиститися від хижаків, зберегти своє середовище існування (оселище) тощо. Адже внаслідок отруєння вражаються основні фізіологічні системи жертви, тобто порушується гомеостаз її організму. Тому вивчення еколого-біологічних аспектів порушення гомеостазу організму ссавців в умовах дії отрути тварин мають значний вплив на утворення і перебіг форм взаємозв'язків для різних видів екосистем. Вона є вагомим біотичним чинником середовища і виконує важливі екологічні функції. За оцінками вчених, 220 000 видів хребетних і безхребетних тварин на нашій планеті є отруйними. Це становить 15% світового біорізноманіття. Науковцями доведено, що токсини тварин – це складні суміші біологічно активних речовин, головним чином білків, пептидів і солей, патологічний вплив яких може порушувати життєді-

яльність живих організмів і навіть спричинити їх летальний наслідок. З отруйних змій на території України поширені лише гадюки. Вид Гадюка звичайна – *Vipera berus* (Linnaeus, 1758) трапляється у всіх регіонах нашої держави. Гербетофауна України представлена двома з чотирьох її підвидів: номінативним підвидом *Vipera berus berus* та гадюкою Нікольського (*Vipera berus nikolskii* Vedmederja Grubant et Rudaeva, 1986). Нині компонентний склад отрути гадюк вивчений значно краще порівняно з рештою отруйних тварин. Однак ще не всі мішені токсинів гадюк ідентифіковано, і не всі механізми, що лежать в основі ураження токсинами органів та систем тварин і людини, зрозумілі. Ця особливість дуже важлива для ефективного лікування отруєнь, що залишається нині серйозною проблемою. Висока вибірковість і ефективність цих токсинів робить їх цінними для фундаментальних досліджень. Крім того, токсини з відомими механізмами дії можуть бути джерелом для розробки ліків. Усе це свідчить, що вивчення механізмів дії отрути гадюк та їх токсинів є дуже складним і важливим завданням. Тому дослідження механізмів дії отрути гадюк *Vipera berus berus* і *Vipera berus nikolskii*, розробка і впровадження комплексу заходів щодо зменшення негативного впливу їхньої отрути на організм ссавців залишаються актуальними. Отже, вивчення еколого-біологічних аспектів порушення гомеостазу організму ссавців в умовах дії отрути цих гадюк є склад-

ним і багатогранним процесом, який охоплює різні наукові напрями: екології, біології, токсикології, фармакології, патофізіології, патоморфології. Для цього необхідно використовувати відповідні наукові методи дослідження (екологічні, біохімічні, анатомо-морфологічні, фізіологічні та інші) [18–19].

Мета дослідження – визначити еколого-біологічні аспекти порушення гомеостазу організму ссавців (щурів) в умовах дії отрути гадюк *Vipera berus berus* та *Vipera berus nikolskii*.

Об’єкт дослідження – особливості пошкоджень і пристосувальних змін стінки тонкої кишки ссавців (щурів) після впливу на їхній організм отрути гадюк *Vipera berus berus* та *Vipera berus nikolskii*.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Серед основної маси компонентів отрути гадюк найбільш значна частка належить різним ферментам. З усіх ферментів на фосфоліпазу A2 припадає близько 65% сухої маси, а на серинові протеази – 19%. Отрута гадюк містить дві гетеродимерні фосфоліпази A2. Вони відрізняються кінетикою каталітичного гідролізу. Механізм токсичної дії цих гетеродимерів ще не з’ясований [1–4]. Однак фосфоліпаза A2 містить каталітично активну субодиницю β і неактивну субодиницю α . Дія ферменту на біліпідний шар клітинної мембрани викликає її агрегацію. Компоненти отрути гадюки мають переважно гемотоксичну дію завдяки широкому спектру ферментів з родини металопротеїназ, серинових протеаз, оксидаз L-амінокислот і лектиноподібних білків C-типу, що призводить до підвищення згортання крові. Оксидази L-амінокислот блокують передачу нервово-м’язевих імпульсів і руйнують клітинні мембрани. Отрута також містить кілька білків, які мають нейротоксичну дію. Серед них CRP (cysteine-rich proteins), що блокує передачу нервових імпульсів, і фосфоліпаза A2, яка має нейро-, міо-, цито- та гемотоксичну дію. Гемотоксини в такому випадку поділяють на чинники, що активують згортання крові, антикоагулянти, інгібітори та активатори тромбоцитів, агенти, що викликають фібриноліз. Білки першої групи впливають на чинники згортання крові. Антикоагулянтні гемотоксини включають серинові протеази, фосфоліпазу A2 та активатори протеїну C. Протеїни, що активують тромбоцити, мають переважно лектиноподібну

природу [5–11]. Дезінтегрини і металопротеїнази є дезактиваторами тромбоцитів. Наявна також група так званих геморагінів – цитолізінів, які пошкоджують стінку кровоносних судин і викликають крововиливи [12–15].

Матеріали і методи дослідження. Експеримент проводився за міжнародними рекомендаціями щодо проведення біомедичних досліджень на тваринах [16]. Ці настанови включали «Загальні принципи поводження з тваринами», прийняті I Національним конгресом з біоетики (Київ, Україна, 2001) і «Європейську конвенцію про захист хребетних тварин, яких використовують в експериментальних та інших наукових цілях» (Страсбург, Франція, 1986). Комісія з біоетики ННЦ «Інститут біології та медицини» КНУ імені Тараса Шевченка засвідчила відповідність експерименту етичним принципам (протокол № 2 затверджено 19 серпня 2021 р.). Під час дослідження щури утримувались окремо в умовах віварію і отримували стандартну дієту. Перед прийомом досліджуваних речовин щурів акліматизували в експериментальній кімнаті не менше п’яти днів. Щурів у дослідженні розділили на дві групи. Перша група отримувала внутрішньочеревно фізіологічний розчин 0,5 мл. Другій групі вводили отруту гадюк *Vipera berus berus* та *Vipera berus nikolskii* в дозі ЕД₅₀ 0,972 мкг/г шляхом внутрішньочеревної ін’єкції. Неочищена ліофілізована отрута *Vipera berus berus* та *Vipera berus nikolskii* була отримана з Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, яка зберігалася за температури -20°C і безпосередньо перед дослідом розчинялася у фізіологічному розчині. Розчин центрифугували за 10 000 g упродовж 15 хвилин, а супернатант використовували в дослідженні. Через добу щурів вивели з експерименту шляхом передозування тіопенталу натрію та декапітації. Усіх тварин обох груп попередньо зважували. Згодом тварин розтинали, макроскопічно досліджували та описували всі внутрішні органи. Виявлені патологічні зміни реєстрували і досліджували морфологічно. Для мікроскопічного дослідження були взяті фрагменти тонкої кишки. Фрагменти фіксували в 10% розчині формаліну, час витримки не перевищував 1–2 доби. Для запобігання автолізу та підготовки клітин і тканин до фарбування наносили фіксуючий розчин, який їх стабілізував. Після цього фрагменти зневоднювали в зростаючих концентра-

ціях спирту, а потім заливали в парафінові блоки. Отримані зрізи мали товщину 4–5 мкм і фарбували гематоксиліном і еозином. Гістологічні препарати досліджували за допомогою світлового мікроскопа SEO SCAN, обробку зображень проводили за допомогою камери Vision CCD. Оброблені зображення виводили на монітор комп'ютера [17; 20–21].

Виклад основного матеріалу (визначення загальної протеолітичної активності). Загальну активність протеїназ у зразках аналізували методом визначення казеїнолітичної активності з наступними модифікаціями. 500 мкл гомогенату тканин доводили 0,05 М (рН 7,4) фосфатним буфером до об'єму 1 мл [22]. Перемішували і додавали 1 мл 4% казеїну. Далі інкубували впродовж 30 хв. у термостаті за +37°C. Реакцію зупиняли додаванням 3 мл 15% ТХО з наступним центрифугуванням при 2000 об/хв впродовж 30 хв. Надосадову рідину відбирали і визначали екстинцію за довжини хвилі 280 нм. Контрольний зразок складався із суміші казеїну, відповідного фосфатного буфера і ТХО в ідентичних співвідношеннях. Казеїнолітичні одиниці обчислювали за формулою:

$$K.o/1mg.bilka = \Delta E_{280} \times K/A, \quad (1)$$

де ΔE – Е холостої проби – Е досліджуваної проби; K – 1,3;

A – кількість білка в пробі (мг).

% інгібування визначали за формулою:

$$[1 - (E_2 / E_1)] \times 100\%, \quad (2)$$

де E_2 – значення оптичної щільності проби за присутності інгібітора;

E_1 – значення оптичної щільності проби без інгібітора.

Для приготування 4% казеїну наважку реактиву масою 4 г розчиняли в 80 мл 0,05 М фосфатного буфера рН 7,4 і 1,6 мл 1 М NaOH. Суміш залишали за кімнатної температури на 40 хв. для набухання. Після чого кип'ятили 15 хвилин на водяній бані. Після охолоджували, рН розчину казеїну доводили до 7,4 1 М NaOH та доводили об'єм до 100 мл фосфатним буфером (таблиця 1).

Таблиця 1

**Протеолітична активність
у досліджуваному органі ($M \pm m$, $n=10$)**

K.o./г	Контроль	<i>Vipera berus berus</i>	<i>Vipera berus nikolskii</i>
Загальна	5,67±0,04	9,41±0,03*	11,04±0,02*

* – $p < 0,05$ достовірно відносно контролю

Загальна протеолітична активність в органі – це міра загальної здатності протеолітичних ферментів, які знаходяться в ньому, розщеплювати білковий склад органа, при цьому можуть як ініціюватись, так і інгібуватись певні біохімічні процеси в цьому органі, залежно від наявності продуктів деградації білків під дією протеаз. За результатами експерименту, наведеними у таблиці 1, відзначаємо, що за дії обох досліджуваних отрут змій протеолітична активність збільшується в кишечнику щурів (в 1,7 раза для отрути *Vipera berus berus* та в 1,9 раза для отрути *Vipera berus nikolskii*). Це може бути пов'язано зі змінами у складі та активності протеаз у цій тканині, а також зі змінами в концентрації їх інгібіторів/активаторів. Ці зміни пов'язані з молекулами, що знаходяться в досліджуваних отрутах, та можуть запускати певні біохімічні процеси, що і призводять до підвищення загальної протеолітичної активності.

Визначення вмісту матричних металопротеїназ у гомогенатах органів щурів. Визначення вмісту матричних металопротеїназ у гомогенатах тканин здійснювали з допомогою методу імуноферментного аналізу у 96-лункових мікропланшетах із сорбційною здатністю за стандартною методикою для розчинних білків [23]. Антиген розводили за допомогою 0,05 М Трис-HCl-буфері, рН 7,4 до концентрації 1 мкг/мл та інкубували в лунках планшетів за 4°C упродовж ночі. Після інкубації для видалення антигену, що не зв'язався, лунки промивали буфером для іммобілізації. Блокування неспецифічних місць зв'язування проводили шляхом інкубації з 5% розчином знежиреного молока впродовж однієї години за 37°C. Після інкубації лунки відмивали робочим буфером із вмістом 0,1% Tween-20 та інкубували з розчином первинних антитіл для матричних металопротеїназ, розведення яких було 1:3000 впродовж однієї години за 37°C. Надалі проводили відмивку робочим буфером з 0,1% вмістом Tween-20 та інкубували з вторинними антитілами, кон'югованими з пероксидазою хрому (розведення 1:3000) впродовж однієї години за 37°C. Після закінчення інкубації лунки знову відмивали буфером із вмістом 0,1% Tween-20 та інкубували із субстратом о-фенілєндіаміну (OPD) концентрацією 0,4 мг/мл, розведеному у 0,05М фосфатно-цитратному буфері з додаванням 30% H_2O_2 для візуалізації зв'язування вторинних антитіл. Пероксидазну реакцію зупиняли шляхом додавання 100 мкл

1 МН₂SO₄ через 10 хв. Оптичне поглинання вимірювали за довжини хвилі 492 нм на мікропланшетному спектрофотометрі (табл. 2).

Висновки. Отримані експериментальні дані вказують на те, що досліджувані отрути змій пев-

Таблиця 2

Вміст метало-матричних протеїназ у досліджуваному органі (M±m, n=10)

у.о./г	Контроль	<i>Vipera berus berus</i>	<i>Vipera berus nikolskii</i>
MMP-1	0,12 ± 0,01	0,15 ± 0,01*	0,19 ± 0,01*
MMP-2	0,14 ± 0,02	0,19 ± 0,01*	0,22 ± 0,02*
MMP-3	0,17 ± 0,01	0,23 ± 0,02*	0,26 ± 0,03*
MMP-10	0,18 ± 0,02	0,23 ± 0,02*	0,27 ± 0,03*
MMP-8	0,15 ± 0,01	0,22 ± 0,03*	0,25 ± 0,02*

* – $p < 0,05$ достовірно відносно контролю

ним чином впливають на параметри протеолітичних процесів у кишечнику щурів, які пов'язані з функціонуванням метало-матричних протеїназ.

Зокрема, встановлено збільшення вмісту MMP-1, MMP-2, MMP-3, MMP-8 та MMP-10 в кишечнику щурів за умов введення досліджуваних отрут змій *Vipera berus berus* та *Vipera berus nikolskii* порівняно з контрольною групою. Збільшення вмісту MMP-1, MMP-2, MMP-10, які відповідають за руйнування колагену та інших компонентів екстрацелюлярної матриці та MMP-3 і MMP-8, що відповідають за руйнування глікопротеїнів та інших компонентів тканини, свідчить про потенційне підвищення активності цих метало-матричних протеаз. Збільшення активності цих MMP може призвести до зменшення стійкості тканини кишечника до руйнування та збільшення ризику травмування під дією різних чинників. Таким чином, введення отрути досліджуваних змій спричиняє зміни вмісту метало-матричних протеїназ у кишечнику ссавців, що може мати негативний вплив на його функціональний стан і структуру тканини.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Горальський Л.П., Хомич В.Т., Кононський О.І. Основи гістологічної техніки і морфо-функціональні методи досліджень у нормі та при патології : навчальний посібник. Житомир : «Полісся», 2005. 288 с.
2. Добреля Н.В., Бойцова Л.В., Данова І.В. Правова база для проведення етичної експертизи доклінічних досліджень лікарських засобів з використанням лабораторних тварин. *Фармакологія та лікарська токсикологія*. 2015. № 2. С. 95–100.
3. Мудрак О.В., Маєвський О.Є., Парфенюк А.І., Ткач Є.Д., Тертична О.В. Еколого-біологічне значення дії отрути гадюк на гомеостаз ссавців. *Агроекологічний журнал*. 2023. № 1. С. 76–83. DOI: <https://doi.org/10.33730/2077-4893.1.2023.276730>.
4. Мудрак О.В., Слепцова І.В. Особливості впливу біотичних чинників середовища на організм ссавців. *Агро-екологічний журнал*. 2022. № 3. С. 160–166. DOI: <https://doi.org/10.33730/2077-4893.3.2022.266421>.
5. Alekseeva A.S., Tretiakova D.S., Chernikov V.P. et al. Heterodimeric *Vipera nikolskii* phospholipases A2 induce aggregation of the lipid bilayer. *Toxicon*. 2017. Vol. 133. P. 169–179. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.toxicon.2017.05.015>.
6. Amazonas D.R., Portes-Junior J.A., Nishiyama-Jr M.Y. et al. Molecular mechanisms underlying intraspecific variation in snake venom. *J Proteomics*. 2018. Vol. 181. P. 60–72. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jprot.2018.03.032>.
7. Cesar P.H.S., Braga M.A., Trento M.V.C. et al. Snake Venom Disintegrins: An Overview of their Interaction with Integrins. *Curr Drug Targets*. 2019. Vol. 20 (4). P. 465–477. DOI: <https://doi.org/10.2174/13894501196661022154737>.
8. Crowther J.R. The ELISA guidebook. *Methods in Molecular Biology*. 2000. Vol 149. Ch. III–IV. P. 1–413.
9. Czajka U., Wiatrzyk A. and Lutynska A. Mechanism of *Vipera berus* venom activity and the principles of antivenom administration in treatment. *Przegl Epidemiol*. 2013. Vol. 67 (4). P. 641–646.
10. Dyachenko I.A., Murashev A.N., Andreeva T.V. et al. Analysis of nociceptive effects of neurotoxic phospholipase A2 from *Vipera nikolskii* venom in mice. *J Venom Res*. 2013. Vol. P. 1–4.
11. Er O., Eksin H.M., Göcmen B. Ayşe Nalbantsoy. et al. Investigation of *Vipera Anatolica* Venom Disintegrin via Intracellular Uptake with Radiolabeling Study and Cell-Based Electrochemical Biosensing Assay. *Appl Biochem Biotechnol*. 2019. Vol. 187 (4). P. 1539–1550. DOI: <https://doi.org/10.1007/s12010-018-2872-6>.
12. Hadar G., Kelmer E., Segev G. et al. Protein C activity in dogs envenomed by *Vipera palaestinae*. *Toxicon*. 2014. Vol. 87. P. 38–44. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.toxicon.2014.05.010>.
13. Hummel B. Canadian Journal of Biochemistry and Physiology. 1956. Vol. 37. P. 1393–1995.
14. Kryukova E.V., Potapenko A.S., Andreeva T.V. et al. Dimeric Disintegrins from the Steppe Viper *V. ursinii* Venom. *Doll Biochem Biophys*. 2019. Vol. 488 (1). P. 338–341. DOI: <https://doi.org/10.1134/S1607672919050132>.
15. Latinović Z., Leonardi A., Koh C.Y. et al. The Procoagulant Snake Venom Serine Protease Potentially Having a Dual, Blood Coagulation Factor V and X-Activating Activity. *Toxins (Basel)*. 2020. Vol. 12(6). P. 358. DOI: <https://doi.org/10.3390/toxins12060358>.
16. Latinović Z., Leonardi A., Jernej Šribar J. et al. Venomics of *Vipera berus* to explain differences in pathology elicited by *Vipera ammodytes ammodytes* envenomation: Therapeutic implications. *J Proteomics*. 2016. Vol. 146. P. 34–47. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jprot.2016.06.020>.

17. Long C., Liu M., Tian H. et al. Potential Role of Platelet-Activating C-Type Lectin-Like Proteins in Viper Envenomation Induced Thrombotic Microangiopathy Symptom. *Toxins (Basel)*. 2020. Vol. 12 (12). P. 749. DOI: <https://doi.org/10.3390/toxins12120749>.
18. Palamarchuk M., Bobr A., Mudrak A. et al. Proteolytic Homeostasis in the Tissue of the Spleen and the Heart of Rats Injected with the Venom of *Vipera berus berus* and *Vipera berus nikolskii*. *Current Applied Science and Technology*. 2023. Vol. 23(6). P. 1–13. DOI: <https://doi.org/10.55003/cast.2023.06.23.015>.
19. Raksha N., Vovk T., Halenova T. et al. Influence of *Vipera berus berus* and *Vipera berus nikolskii* venom on protein-peptide profile in the liver, kidneys and small intestine of rats. *Current Topics in Peptide & Protein Research*. 2022. Vol. 23. P. 63–72. URL: <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0.85150524412&origin=inward&txGid=8afab279052d5ea4c982f449fc4370a5>.
20. Spolaore B., Fernandez J., Lomonte B. et al. Enzymatic labelling of snake venom phospholipase A2 toxins. *Toxicon*. 2019. Vol. 170. P. 99–107. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.toxicon.2019.09.019>.
21. Teixeira C., Fernandes C.M., Leiguez E. and Chudzinski-Tavassi A.M. Inflammation Induced by Platelet-Activating Viperid Snake Venoms: Perspectives on Thromboinflammation. *Front Immunol*. 2019. Vol. 10. P. 2082. DOI: <https://doi.org/10.3389/fimmu.2019.02082>.
22. Ullah A., Masood R., Ali I. et al. Thrombin-like enzymes from snake venom: structural characterization and mechanism of action. *Int J Biol Macromol*. 2018. Vol. 114. P. 788–811. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ijbiomac.2018.03.164>.
23. Zinenko O., Tovstukha I. and Korniyenko Y. PLA2 Inhibitor Varespladib as an Alternative to the Antivenom Treatment for Bites from *Nikolsky's Viper Vipera berus nikolskii*. *Toxins (Basel)*. 2020. Vol. 12 (6). P. 356. DOI: <https://doi.org/10.3390/toxins12060356>.

REFERENCES:

1. Horalskyi, L.P., Khomych, V.T., & Kononskyi, O.I. (2011). *Osnovy histolohichnoi tekhniki i morfofunktsionalni metody doslidzhen u normi ta pry patolohii [Fundamentals of histological technique and morphofunctional research methods in normal and pathology]*. Zhytomyr: Polissya [in Ukrainian].
2. Dobrelia, N.V., Boitsova, L.V., & Danova, I.V. (2015). Pravova baza dlia provedennia etychnoi ekspertyzy doklinichnykh doslidzhen likarskykh zasobiv z vykorystanniam laboratornykh tvaryn [Legal basis for ethical examination of preclinical studies of drugs using laboratory animals]. *Farmakolohiia ta likarska toksykolohiia – Pharmacology and Drug Toxicology*, 2, 95–100 [in Ukrainian].
3. Mudrak, O.V., Maievskyi, O.Y., Parfenyuk, A.I. et al. (2023). Ekoloho-biolohichne znachennya diyi otruty hadyuk na homeostaz ssavtsiv [Ecological and biological significance of the action of viper venom on the homeostasis of mammals]. *Ahroekolohichnyy zhurnal – Agroecological journal*, 1, 76–83. DOI: <https://doi.org/10.33730/2077-4893.1.2023.276730> [in Ukrainian].
4. Mudrak, O.V. & Sliptsova, I.V. (2022). Osoblyvosti vplyvu biotychnykh chynnykiv seredovyshcha na orhanizm ssavtsiv [Peculiarities of influence of biotic environmental factors on the body of mammals]. *Ahroekolohichnyy zhurnal – Agroecological journal*, 3, 160–166. DOI: <https://doi.org/10.33730/2077-4893.3.2022.266421> [in Ukrainian].
5. Alekseeva, A.S., Tretiakova, D.S., & Chernikov, V.P. et al. (2017). Heterodimeric V. nikolskii phospholipases A2 induce aggregation of the lipid bilayer. *Toxicon*, 133, 169–179. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.toxicon.2017.05.015> [in English].
6. Amazonas, D.R., Portes-Junior, J.A., Nishiyama-Jr, M.Y. et al. (2018). Molecular mechanisms underlying intraspecific variation in snake venom. *J Proteomics*, 181, 60–72. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jprot.2018.03.032> [in English].
7. Cesar, P.H.S., Braga, M.A., Trento. et al. (2019). Snake Venom Disintegrins: An Overview of their Interaction with Integrins. *Curr Drug Targets*, 20 (4), 465–477. DOI: <https://doi.org/10.2174/13894501196661022154737> [in English].
8. Crowther, J.R. (2000). The ELISA guidebook. *Methods in Molecular Biology*, 149: III–IV, (pp.1–413). Springer [in English].
9. Czajka, U., Wiatrzyk, A. & Lutynska, A. (2013). Mechanism of *Vipera berus* venom activity and the principles of antivenom administration in treatment. *Przegl Epidemiol*, 67 (4), 641–646 [in English].
10. Dyachenko, I.A., Murashev, A.N., Andreeva, T.V. et al. (2013). Analysis of nociceptive effects of neurotoxic phospholipase A2 from *Vipera nikolskii* venom in mice. *J Venom Res*, 4, 1–4 [in English].
11. Er, O., Eksin, H.M., Göcmen, B. et al. (2019). Investigation of *Vipera Anatolica* Venom Disintegrin via Intracellular Uptake with Radiolabeling Study and Cell-Based Electrochemical Biosensing Assay. *Appl Biochem Biotechnol*, 187 (4), 1539–1550. DOI: <https://doi.org/10.1007/s12010-018-2872-6> [in English].
12. Hadar, G., Kelmer, E., Segev, G. et al. (2014). Protein C activity in dogs envenomed by *Vipera palaestinae*. *Toxicon*, 87, 38–44. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.toxicon.2014.05.010> [in English].
13. Hummel, B. (1956). *Canadian Journal of Biochemistry and Physiology*, 37, 1393–1995 [in English].

14. Kryukova, E.V., Potapenko, A.S., Andreeva, T.V. et al. (2019). Dimeric Disintegrins from the Steppe Viper *V. ursinii* Venom. *Doll Biochem Biophys*, 488 (1), 338–341. DOI: <https://doi.org/10.1134/S1607672919050132> [in English].
15. Latinović, Z., Leonardi, A., Koh, C.Y. et. al. (2020). The Procoagulant Snake Venom Serine Protease Potentially Having a Dual, Blood Coagulation Factor V and X-Activating Activity. *Toxins (Basel)*, 12 (6), 358. DOI: <https://doi.org/10.3390/toxins12060358> [in English].
16. Latinović, Z., Leonardi, A., Jernej, Šribar J. et. al. (2016). Venomics of *Vipera berus* to explain differences in pathology elicited by *Vipera ammodytes ammodytes* envenomation: Therapeutic implications. *J Proteomics*, 146, 34–47. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jprot.2016.06.020> [in English].
17. Long, C., Liu, M., Tian, H. et al. (2020). Potential Role of Platelet-Activating C-Type Lectin-Like Proteins in Viper Envenomation Induced Thrombotic Microangiopathy Symptom. *Toxins (Basel)*, 12 (12), 749. DOI: <https://doi.org/10.3390/toxins12120749> [in English].
18. Palamarchuk, M., Bobr, A., Mudrak, A. et al. (2023). Proteolytic Homeostasis in the Tissue of the Spleen and the Heart of Rats Injected with the Venom of *Vipera berus berus* and *Vipera berus nikolskii*. *Current Applied Science and Technology*, 23(6), 1–13. DOI: <https://doi.org/10.55003/cast.2023.06.23.015> [in English].
19. Raksha, N., Vovk, T., Halenova, T. et al. (2022). Influence of *Vipera berus* and *Vipera berus nikolskii* venom on protein-peptide profile in the liver, kidneys and small intestine of rats. *Current Topics in Peptide & Protein Research*, 23, 63–72. Retrieved from: <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.085150524412&origin=inward&txGid=8afab279052d5ea4c982f449fc4370a5> [in English].
20. Spolaore, B., Ferandez, J., Lomonte, B. et. al. (2019). Enzymatic labelling of snake venom phospholipase A2 toxins. *Toxicon*, 170, 99–107. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.toxicon.2019.09.019> [in English].
21. Teixeira, C., Fernandes, C.M., Leiguez, E. & Chudzinski-Tavassi, A.M. (2019). Inflammation Induced by Platelet-Activating Viperid Snake Venoms: Perspectives on Thromboinflammation. *Front Immunol*, 10, 2082. DOI: <https://doi.org/10.3389/fimmu.2019.02082> [in English].
22. Ullah, A., Masood, R., Ali, I. et. al. (2018). Thrombin-like enzymes from snake venom: structural characterization and mechanism of action. *Int J Biol Macromol*, 114, 788–811. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ijbiomac.2018.03.164> [in English].
23. Zinenko, O., Tovstukha, I. & Korniyenko, Y. (2020). PLA2 Inhibitor Varespladib as an Alternative to the Antivenom Treatment for Bites from Nikolsky's Viper *Vipera berus nikolskii*. *Toxins (Basel)*, 12 (6), 356. DOI: <https://doi.org/10.3390/toxins12060356> [in English].

УДК 005.334:502/504:656

DOI <https://doi.org/10.32782/2786-5681-2023-4.02>

Олена СОРОЧИНСЬКА

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри екології та безпеки життєдіяльності,
Державний університет інфраструктури та технологій

ellena06.84@ulr.net

ORCID: 0000-0003-2477-1275

ЕКОЛОГІЧНІ РИЗИКИ ТА УПРАВЛІННЯ ПРИРОДООХОРОННОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ НА ЗАЛІЗНИЧНОМУ ТРАНСПОРТІ

Анотація. Із кожним роком питання екологічної соціальної відповідальності стають усе більш актуальними як за кордоном, так і в Україні, що пов'язано з глобалізацією, зростанням загроз техногенних та екологічних катастроф, актуалізацією здорового способу життя, соціалізацією трудових відносин тощо. На сьогодні на забудованих територіях одним з основних джерел забруднення довкілля є транспортні засоби, з яких найменш вивченими в плані негативного впливу на навколишнє середовище є залізничний транспорт. У зв'язку із зазначеним необхідно було дослідити та проаналізувати вплив на довкілля залізничного транспорту, що допоможе комплексному вирішенню екологічних завдань.

Методологія дослідження. Дослідження та оцінку екологічних ризиків, що можуть виникати під час функціонування транспортної інфраструктури, зокрема залізничного транспорту, було проведено шляхом обробки літературних джерел та статистичних матеріалів.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше на основі проведеного дослідження було сформовано основні екологічні ризики, що можуть виникати на підприємствах залізничного транспорту, та сформульовано основні управлінські заходи, що передбачають покращення екологічного управління; розробку екологічної стратегії АТ «Укрзалізниця», обґрунтування чітких екологічних цілей, впровадження системи екологічного менеджменту.

Висновки. Однією з найважливіших основ забезпечення сталого розвитку залізничного транспорту є побудова ефективної системи управління екологічною діяльністю, що реалізує сучасні міжнародно визнані принципи та механізми в цій сфері. Новий підхід повинен, у першу чергу, передбачати кардинальний перехід від боротьби з наслідками шкідливого впливу на навколишнє середовище до запобігання цим впливам, мінімізації шкоди навколишньому середовищу, залучення до переробки раніше накопичених у навколишньому середовищі відходів із використанням екологічно безпечних способів.

Ключові слова: екологічні ризики, управління природоохоронною діяльністю, екологічний менеджмент, вплив на довкілля.

Olena SOROCHYNSKA

PhD in History, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Ecology and Life Safety, State University of Infrastructure and Technologies

ellena06.84@ukr.net

ORCID: 0000-0003-2477-1275

ENVIRONMENTAL RISKS AND MANAGEMENT OF ENVIRONMENTAL PROTECTION ACTIVITIES IN RAILWAY TRANSPORT

Abstract. Every year, the issue of environmental social responsibility becomes more and more relevant both abroad and in Ukraine, which is connected with globalization, the growing threat of man-made and ecological disasters, the actualization of a healthy lifestyle, the socialization of labor relations, etc. Today, in built-up areas, one of the main sources of environmental pollution are vehicles, of which the least studied in terms of negative impact on the environment is railway transport. In connection with the above, it was necessary to research and analyze the impact of railway transport on the environment, which will help to comprehensively solve environmental problems.

Research methodology. Research and assessment of environmental risks that may arise during the operation of transport infrastructure, in particular railway transport, was carried out by processing literary sources and statistical materials.

The scientific novelty of the work is that for the first time, on the basis of the conducted research, the main environmental risks that may arise at railway transport enterprises were formed, and the main management measures were formulated, providing for the improvement of environmental management; development of the environmental strategy of JSC "Ukrzaliznytsia", justification of clear environmental goals, implementation of the environmental management system.

Conclusions. One of the most important bases for ensuring the sustainable development of railway transport is the construction of an effective environmental management system that implements modern internationally recognized

principles and mechanisms in this area. The new approach should first of all involve a radical transition from combating the consequences of harmful effects on the environment to preventing these effects, minimizing damage to the environment, involving in the processing of previously accumulated waste in the environment using environmentally safe methods.

Key words: environmental risks, environmental management, environmental management, impact on the environment.

Постановка проблеми. В Україні практично відсутній системний підхід до екологічного менеджменту операторів залізничного транспорту, а проблеми розробки та впровадження систем екологічного менеджменту потребують подальших досліджень. Сьогодні питання раціонального використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки населення є необхідною умовою сталого економічного та соціального розвитку України. Багато вчених у всьому світі схилиються до екоцентричного підходу, який ставить пріоритетом навколишнє середовище. Поряд із галузями промисловості, які традиційно порушують екологічну рівновагу, значний вплив на довкілля мають різні види транспорту, у тому числі залізничний.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання, пов'язані з екологічними ризиками та якісним управлінням природоохоронною діяльністю на підприємствах транспорту і зокрема на залізничному, досліджувалися в працях вітчизняних та зарубіжних учених, таких як: Н. Г. Панченко, В. І. Зюзюн, О. О. Бакуліч, О. Р. Кіс, В. О. Занора, Elizabeth Claire [1; 2; 3; 5].

Мета статті – проаналізувати вплив залізничного транспорту на довкілля; дослідити та проаналізувати відповідність підприємств залізничного транспорту принципам сталого розвитку; розробити напрямки вдосконалення екологічного менеджменту на підприємствах залізничного транспорту.

Виклад основного матеріалу. Залізничний транспорт є більш екологічним та енергоефек-

тивним, ніж автомобільний, але залізниця є джерелом шуму, вібрації та електромагнітних коливань. Залізничний транспорт має багато джерел викидів в атмосферу, включаючи локомотиви, вагонні депо, вагонні ділянки та ремонтні майстерні. При цьому 90% викидів припадає на котельні та кузні. Залізничні під'їзні колії часто забруднені пилом від сипучих вантажів, нафтопродуктів та інше. Крім того, залізничний транспорт є одним з основних споживачів паливно-енергетичних ресурсів у господарському комплексі країни. Залізничний транспорт споживає понад 9% виробленої електроенергії. Усе це свідчить про значний вплив екологічних факторів на діяльність залізничних компаній та необхідність підвищення ефективності їх природоохоронної діяльності як складової сталого розвитку [1].

Екологічні ризики можуть бути викликані природними та техногенними небезпеками. Природні ризики пов'язані з непередбачуваними природними явищами, такими як землетруси, повені, виверження вулканів. Техногенні виникають у результаті господарської діяльності людини. Класифікація ознак екологічних ризиків у контексті екологічної безпеки наведено на рисунку 1.

За такими характеристиками екологічні ризики відрізняються від інших видів ризиків:

1) антропоцентрична спрямованість екологічного ризику, яка виходить із того положення, що екологічний ризик є, у першу чергу, ризиком зниження якості навколишнього природ-

Рис. 1. Класифікація ознак екологічних ризиків [2]

ного середовища, через що негативно впливає на життя та здоров'я людини;

2) поліваріантність форм походження екологічного ризику, що визначає можливість його прояву внаслідок природно-стихійних чинників і техногенно-антропогенних загроз;

3) обмеженість можливості абсолютного визначення екологічного ризику, через що неможливо повністю та завчасно вивчити всі прояви екологічних загроз;

4) кумулятивність екологічного ризику внаслідок прояву так званого «ефекту ланцюгової реакції» та «ефекту доміно», через що один конкретний чинник екологічного ризику може спричинити здійснення низки інших екологічних ризиків, які можуть завдати великих негативних наслідків життю та здоров'ю людини та якості довкілля;

5) субінституційність екологічного ризику, яка пов'язана з можливістю його прояву через інші ризики природного та техногенного походження, що зумовлює настання екологічних інцидентів із наслідками технологічних, технічних порушень, правопорушень у галузі охорони праці тощо [3]. Загалом систему управління екологічними ризиками на залізничному транспорті можна представити у вигляді чотирьох підсистем: цільової, контрольної, керованої та забезпечувальної, обмежених контурами міжнародної, національної та регіональної екологічної політики, як показано на рисунку 2.

Основними напрямками зменшення проявів екологічних ризиків у транспортній галузі є [4]:

– використання високотехнологічних та ергономічних транспортних засобів, супутникової навігації, інтелектуальних транспортних

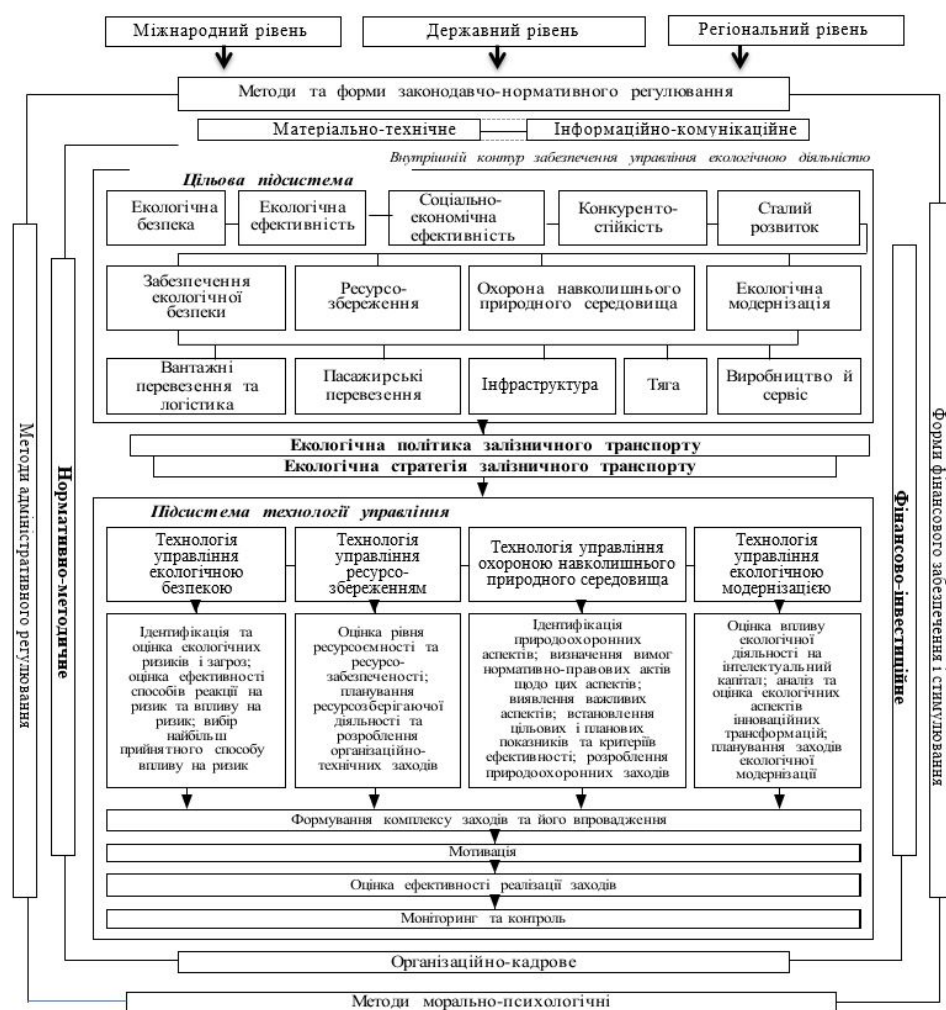

Рис. 2. Система управління екологічною діяльністю підприємств залізничного транспорту [4]

систем, інформаційних технологій, електронного документообігу;

- застосування композитних матеріалів, зниження металоємності, покращення аеродинаміки та безпечності транспортних засобів;

- використання паливно-економічних та екологічних транспортних засобів, застосування альтернативних видів палива тощо;

- прискорення та забезпечення своєчасної доставки пасажирів та вантажів завдяки швидкісним видам транспорту та розвитку логістики.

Пом'якшити екологічні ризики можливо, виконуючи такі дії: уникнення ризиків, зменшення ризиків, відновлення екосистем і компенсація збитків [5].

Зміст природоохоронної діяльності на залізничному транспорті має бути спрямований на раціональне використання природних ресурсів, зменшення негативного впливу на довкілля, скорочення викидів і скидів речовин, що забруднюють, в атмосферне повітря та водні джерела, утилізацію відходів та підвищення ефективності природоохоронних заходів.

Основними завданнями природоохоронної діяльності на залізничному транспорті є запобігання негативному впливу господарської діяльності підприємств і об'єктів галузі на навколишнє природне середовище та створення умов для подальшої екологізації залізничного транспорту.

Тенденція до нарощування виробництва, що спостерігається останнім часом, подальше поглинання сучасним техногенним суспільством навколишнього природного середовища, його постійне забруднення, а також необхідність екологічно чистого майбутнього вимагають негайного вирішення назрілих еколого-економічних проблем, активізації природоохоронної діяльності. Особливої значимості проблеми розвитку господарства та екологізації виробництва набувають у регіональних транспортних комплексах, зокрема на залізничному транспорті [6].

У принципі природоохоронні заходи на підприємствах залізничного транспорту можна класифікувати за природними комплексами (атмосферне повітря, гідросфера, надра, ґрунти тощо) і розділити на кілька груп.

До першої групи належать технічні природоохоронні заходи, які мають особливе значення для запобігання забрудненню навколишнього середовища та локалізації джерел забруднення.

Сюди входить впровадження маловідходних і безвідходних технологій, ключовими елементами яких є вдосконалення очисного обладнання та методів, розробка нових видів сировини й палива, які зменшують кількість відходів, а також локалізація джерел забруднення шляхом скринінгу, абсорбції та секвестрування.

До другої групи заходів належать організаційно-технічні заходи, що забезпечують раціональне використання сировини й палива, заміну небезпечних речовин менш небезпечними, утилізацію відходів, переведення їх на вторинну переробку та повне використання уловлених небезпечних речовин.

До третьої групи належать ландшафтні заходи, які відіграють важливу роль у захисті ґрунтів, біологічних ресурсів, водних джерел та якості повітря. Це біологічний захист лісів вздовж залізничних ліній, своєчасні та якісні санітарні рубки, заходи з охорони лісів від пожеж, створення водоохоронних зон, заходи з контролю якості повітря, такі як оснащення всіх джерел забруднення вискоєфективним пило- та газуловлювальним обладнанням, переведення котелень на газоподібне паливо та відновлення якості повітря.

Особливий акцент слід зробити на позитивному впливі плантаційних лісових насаджень та використанні природних лісів на маршрутах експлуатації залізниць.

Зокрема, лісозахисні насадження в проєктах залізничного транспорту захищають земляне полотно та інженерні споруди від негативного впливу водного потоку, закріплюють ґрунт та вкривають лінії зв'язку, автоматичної централізації, колії зосередження та сигнальні лінії від вітру та інтенсивного промерзання; один гектар лісозахисних насаджень зменшує загальне забруднення повітря на 10–35%, а лісозахисні смуги захищають прилеглу навколишню територію [7].

Слід також підкреслити, що лісосмуги є недорогим і надійним засобом захисту залізничних колій від негативного впливу природних явищ. Водночас Верховна Рада України у своїх рекомендаціях парламентських слухань про дотримання природоохоронного законодавства України зазначила, що система лісозахисних смуг вздовж залізничних колій руйнується через низький рівень використання природоохоронних технологій [8].

Група ландшафтно-охоронних і запобіжних заходів передбачає озеленення та розчищення земель, встановлення санітарних зон, рекультивацію порушених територій та терасування еродованих схилів.

Природоохоронна діяльність на підприємствах АТ «Укрзалізниця» здійснюється відповідно до національної стратегії України у сфері охорони навколишнього природного середовища та сталого розвитку, яка вимагає взаємозв'язку економічних та екологічних пріоритетів і дотримання вимог Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища». Основними цілями природоохоронної діяльності на промислових підприємствах є поступове доведення фактичних викидів і скидів до гранично допустимих нормативів, суворе дотримання лімітів на викиди та скиди речовин, що забруднюють, і розміщення відходів, поліпшення використання технологічних процесів і перехід на екологічно чисті та ресурсозберігальні технології.

Відповідно до чинного законодавства управління природоохоронною діяльністю на залізничному транспорті передбачає використання фінансово-економічних інструментів, таких як:

- платежі за природокористування;
- платежі за забруднення навколишнього природного середовища та розміщення відходів операторами залізничного транспорту;
- системи ціноутворення, що враховують екологічні фактори;
- економічне стимулювання природоохоронної діяльності;
- створення екологічних фондів;
- екологічне страхування, особливо при перевезенні небезпечних вантажів.

Організаційно-управлінські механізми природоохоронної діяльності на залізничному транспорті в останні роки мають тенденцію до змін. Слід зазначити, що ці зміни стосуються більше структури управління, ніж створення організаційних ланок механізмів, спрямованих на вдосконалення природоохоронної діяльності. Наприклад, кілька років тому в Україні було створено екологічний департамент, основними завданнями якого були збір та систематизація інформації щодо раціонального використання водних ресурсів та охорони атмосферного повітря залізницями України, узагальнення витрат на охорону навколишнього природного середовища залізницями, перевірка дотримання вимог

чинного законодавства про охорону навколишнього природного середовища та екологічну безпеку на залізничному транспорті тощо. Після реорганізації в системі АТ «Укрзалізниця» створено новий Департамент безпеки руху, охорони праці та екологічної безпеки, а за координацію природоохоронної діяльності відповідає певний структурний підрозділ – відділ екології [9].

Одним з етапів удосконалення існуючих організаційних механізмів природоохоронної діяльності на залізничному транспорті є необхідність закріплення функціональної відповідальності за працівниками природоохоронної галузі України не тільки в управлінні, а й у прийнятті управлінських рішень щодо вирішення поточних проблем, відповідальності за затримки та недотримання виконання природоохоронного законодавства.

Серед складових існуючих організаційно-економічних механізмів охорони навколишнього природного середовища в системах залізничного транспорту, організаційно-управлінських впливів і методів реалізації переважно розрізняють нормативно-правову базу, планування, прогнозування, сертифікацію, ліцензування та дозвільну діяльність. З іншого боку, економічна складова організаційно-економічного механізму наразі реалізується через встановлену систему платежів і штрафів за забруднення навколишнього природного середовища, розміщення відходів, плату за водокористування та землекористування, поточні витрати на охорону навколишнього природного середовища та витрати на капітальний ремонт природоохоронних об'єктів. Крім того, з 2002 року в Україні почало застосовуватися екологічне страхування, зокрема страхування відповідальності за поводження з небезпечними матеріалами.

Останнім часом залізничний транспорт активізував свої зусилля щодо зменшення негативного впливу на навколишнє середовище, у тому числі на якість води та повітря, раціонального використання природних ресурсів і дотримання природоохоронного законодавства. Оскільки вплив залізничного транспорту на навколишнє середовище пов'язаний зі споживанням невідновлюваних природних ресурсів під час роботи, використанням великої кількості енергоресурсів, забрудненням повітря токсичними викидами, води – стічними водами, довкілля – внаслідок аварій, то для вирішення

екологічних проблем у всіх цих сферах необхідно розробляти та впроваджувати конкретні заходи. Необхідний комплексний підхід до вирішення екологічних проблем.

Регулювання охорони природних ресурсів і навколишнього природного середовища від забруднення та інших шкідливих факторів впливу на залізничному транспорті передбачає організацію розробки та впровадження екологічних норм, стандартів і правил, видачу ліцензій або дозволів, затвердження обмежень на забруднення природних ресурсів, стягнення платежів за забруднення навколишнього природного середовища та інші шкідливі фактори впливу, у тому числі фізичного та біологічного характеру. Це реалізується через нормативно-правове, методичне та організаційне забезпечення, запровадження механізмів екологічного страхування та економічного стимулювання.

Серед принципів, що визначають подальший еколого-орієнтований розвиток залізничного транспорту, пріоритет вимог екологічної безпеки вважається основоположним, як і принцип превентивності природоохоронних заходів, а не ліквідації наслідків екологічних катастроф. Здійснення природоохоронної діяльності на підприємствах залізничного транспорту має ґрунтуватися на принципах довгострокового прогнозування стану довкілля та еколого-економічної ефективності за рахунок реалізації природоохоронних заходів.

Діяльність залізничного транспорту пов'язана зі споживанням великої кількості водних ресурсів, забрудненням води, атмосферного повітря, прилеглих територій під час вантажних перевезень, залізничних станцій, депо та пристанційних земель, утворенням відходів, шуму та вібрації. Крім того, залізниця перевозить небезпечні вантажі, а отже, наражається на ризик виникнення надзвичайних ситуацій.

Стаціонарні об'єкти залізничного транспорту є найбільш активними забруднювачами водного середовища. Існуючі методи біологічного, фізичного, хімічного та механічного очищення стічних вод не дозволяють очистити стічні води до нормативних показників. Пріоритети оснащення залізничних підприємств комплексними очисними спорудами поки що чітко не визначені. Слід зазначити, що в принципі при проєктуванні, реконструкції та експлуатації підприємств залізничного транспорту не передбачені безвідходні

технології, засоби переробки та повторного використання відходів, відокремлених відводів, усунення наслідків забруднення підземних вод об'єктами залізничного транспорту та економічні способи водоспоживання.

Залізничний транспорт є одним з основних джерел забруднення повітря. Однак до цього часу не розроблено науково обґрунтованих заходів щодо зменшення викидів в атмосферу. Для зменшення негативного антропогенного впливу на повітряні басейни було вжито такі заходи: будівництво нових газових котелень та переведення існуючих на газове паливо; встановлення сучасних систем газоочищення в котельнях та виробничих приміщеннях; встановлення сучасних систем пиловловлювання з основних виробничих приміщень та котелень; будівництво та реконструкція систем вентиляції в цехах та котельнях; встановлення фільтрів та вентиляційного обладнання; уловлювання оксидів важких металів та обладнання для уловлювання оксидів важких металів; оновлення технічних установок заводів.

Серед першочергових завдань природоохоронної діяльності на залізничному транспорті можна виокремити запобігання негативному впливу господарської діяльності підприємств і об'єктів галузі на навколишнє природне середовище та створення умов для подальшої екологізації залізничного транспорту. Зміст природоохоронної діяльності на залізничному транспорті визначаємо як діяльність, направлену на раціональне використання природних ресурсів, зменшення негативного навантаження на навколишнє природне середовище, зниження викидів та скидів речовин, що забруднюють, в атмосферне повітря та водні джерела, утилізацію відходів, підвищення ефективності природоохоронних заходів.

Висновки. Метою управління ризиками є збільшення ймовірності та впливу сприятливих для проєкту подій та зменшення несприятливих подій. Загалом систему управління екологічними ризиками на залізничному транспорті можна представити у вигляді чотирьох підсистем: цілей, управління, контролю та підтримки, які обмежені контурами міжнародної, національної та регіональної екологічної політики.

Результатами проведеного аналізу є наступне:

а) взаємодія об'єктів залізничного транспорту з навколишнім природним середовищем є еколого-економічною системою, у якій економічна

підсистема характеризує виробничу діяльність об'єктів із задоволення потреб суспільства, а екологічна підсистема забезпечує виробництво зі всіх видів природних ресурсів і сприймає від функціонуючих виробництв потоки забруднень (відходів, викидів, стоків та ін.). Виходячи з цього, стан економічної підсистеми залежить від можливостей та ефективності роботи екологічної підсистеми;

б) головна мета управління природоохороною діяльністю на залізничному транспорті полягає в забезпеченні найбільш сприятливих умов для життєдіяльності людини; збереженні екологічної рівноваги на урбанізованих територіях за одночасного раціонального використання матеріальних, природних, трудових, фінансових та інших ресурсів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Панченко Н.Г. Управління екологічною діяльністю на підприємствах залізничного транспорту. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Економіка і менеджмент»*. 2018. № 33. С. 59–64.
2. Зюзюн В.І. Методи та моделі управління екологічними ризиками в проєктах розвитку транспорту : дис. Національний транспортний університет. Київ, 2017. 202 с.
3. Бакуліч О.О., Кіс О.Р., Занора В.О. Тенденції управління екологічними ризиками транспортних проєктів : збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету. Серія «Економічні науки». 2020. № 56. С. 62–69.
4. Аналіз стану безпеки руху та аварійності на наземному транспорті в Україні за 2021 рік : вебсайт. URL: http://dsbt.gov.ua/sites/default/files/imce/Bezpeka_DTP/2022/analiz_avariynosti_2021 (дата звернення: 15.08.2023).
5. Losos Elizabeth Claire et al. Reducing environmental risks from belt and road initiative investments in transportation infrastructure. *World Bank Policy Research Working Paper*. 2019. P. 8718.
6. Чеховська М.М. Організаційно-економічний механізм удосконалення природоохороною діяльності на залізничному транспорті України : дис. ... канд. екон. наук : 08.08.01 / Марія Миколаївна Чеховська. Київ, 2003. 201 с.
7. Про основи національної безпеки України : Закон України від 19 червня 2003 р. № 964-IV. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15#Text> (дата звернення: 15.08.2023).
8. Понікаров В.Д., Єрмоленко Н.І. Удосконалення системи інтегрованого моніторингу природного середовища регіонів України. *Науковий журнал «Бізнес Інформ»*. 2014. № 6. С. 193–197.
9. Акціонерне товариство «Українська залізниця» : вебсайт. URL: <https://www.uz.gov.ua/about/> (дата звернення: 15.08.2023).

REFERENCES:

1. Panchenko, N.G. (2018). Upravlinnya ekolohichnoyu diyalnistyu na pidpriyemstvakh zaliznychnoho transport [Management of environmental activities at railway transport enterprises]. *Naukovyy visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Seriya: Ekonomika i menedzhment*, 33, 59–64 [in Ukrainian].
2. Zyuzyun, V.I. (2017). Metody ta modeli upravlinnya ekolohichnymi ryzykamy v proyektakh rozvytku transportu: dys. [Methods and models of environmental risk management in transport development projects]. *Natsionalnyy transportnyy universytet*. Kyiv, 202 s. [in Ukrainian].
3. Bakulich, O.O., Kis, O.R., & Zanora, V.O. (2020). Tendentsiyi upravlinnya ekolohichnymi ryzykamy transportnykh proektiv [Trends in environmental risk management of transport projects]. *Zbirnyk naukovykh prats Cherkaskoho derzhavnogo tekhnolohichnoho universytetu. Seriya: Ekonomichni nauky*, 56, 62–69 [in Ukrainian].
4. Analiz stanu bezpeky rukhu ta avariynosti na nazemnomu transporti v Ukrayini za 2021 [Analysis of the state of traffic safety and accidents on land transport in Ukraine for 2021]. Retrieved from: http://dsbt.gov.ua/sites/default/files/imce/Bezpeka_DTP/2022/analiz_avariynosti_2021 [in Ukrainian].
5. Losos, Elizabeth Claire (2019). Reducing environmental risks from belt and road initiative investments in transportation infrastructure. *World Bank Policy Research Working Paper*, 871 s.
6. Chekhovska, M.M. (2003). Orhanizatsiyno-ekonomichnyy mekhanizm udoskonalennya pryrodookhoronnoyi diyal'nosti na zaliznychnomu transporti Ukrayiny [Organizational and economic mechanism of improvement of environmental protection activities in railway transport of Ukraine]. *Candidate's thesis*. Kyiv, 201 s. [in Ukrainian].
7. Pro osnovy natsionalnoyi bezpeky Ukrayiny: Zakon Ukrayiny vid 19 june 2003. № 964-IV [The Law of Ukraine "On the foundations of national security of Ukraine"]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15#Text> [in Ukrainian].
8. Ponikarov, V.D., & Yermolenko, O.O. (2014). Udoskonalennya systemy intehrovanoho monitorynhu pryrodnoho seredovyscha rehioniv Ukrayiny [Improvement of the system of integrated monitoring of the natural environment of the regions of Ukraine]. *Naukovyy zhurnal "Biznes Inform"*, 6, 193–197 [in Ukrainian].
9. Aktsionerne tovarystva "Ukrayinska zaliznytsya" [Joint-stock company "Ukrainian Railway"]. Retrieved from: <https://www.uz.gov.ua/about/> [in Ukrainian].

УДК 574.64:594.38

DOI <https://doi.org/10.32782/2786-5681-2023-4.03>

Ілля ЦИГАНЕНКО-ДЗЮБЕНКО

аспірант, асистент кафедри екології та природоохоронних технологій, Державний університет «Житомирська політехніка»

ke_miyu@ztu.edu.ua

ORCID: 0000-0002-3240-8719

Ганна КІРЕЙЦЕВА

кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри екології та природоохоронних технологій, Державний університет «Житомирська політехніка»

gef_kgv@ztu.edu.ua

ORCID: 0000-0002-1055-1784

ФІЗІОЛОГО-БІОХІМІЧНІ МЕХАНІЗМИ СТІЙКОСТІ *PLANORBARIUS CORNEUS* L. ДО ВПЛИВУ ХІМІЧНИХ СТРЕСОРІВ ВІЙНИ

Анотація. Російсько-українська війна, яка почалась у 2014 році, та яка й досі триває, має численні наслідки не лише з гуманітарної, політичної та економічної точок зору, але і з точки зору впливу на різноманітні екосистеми, у тому числі водні. Основні аспекти цього впливу включають забруднення, фізичне пошкодження, втрату біорізноманіття, міграцію видів, зміну якості води. Бойові дії призвели до руйнування інфраструктури, у результаті чого у водойми потрапили нафтопродукти, хімічні речовини та інші забруднювачі. Таке забруднення може шкодити місцевим водним організмам, змінюючи хімічний склад води й призводячи до гибелі риб та інших водних істот. Бомбардування та інші військові дії можуть призвести до фізичного пошкодження річок, озер та інших водойм. Зміна русла річки або знищення прибережних зон може порушити природні процеси та створити перепони для нормальної життєдіяльності водних екосистем. Забруднення та фізичне пошкодження можуть призвести до гибелі різноманітних видів, що знижує біорізноманіття водних екосистем. Несприятливі умови в деяких районах можуть змушувати риб та інші водні організми мігрувати в інші місця, шукаючи кращих умов для життя. До найбільш розповсюджених забруднювачів війни та військових дій можна віднести сполуки важких металів. Коли дані сполуки потрапляють у водойми, вони можуть взаємодіяти з різними компонентами екосистем. Важкі метали можуть бути токсичними для риб, молюсків, ракоподібних та інших водних організмів. Це може призвести до зниження популяцій деяких видів і зміни екологічних балансів. Деякі важкі метали можуть накопичуватися в тканинах організмів. Така біоаккумуляція може призвести до накопичення токсичних рівнів металів у верхівках харчового ланцюга, включаючи риб, які потім споживаються людьми. Якщо забруднена вода використовується для пиття або іригації, важкі метали можуть отруїти людей або потрапити до продуктів харчування. Унаслідок викидів і забруднень якість води може погіршитися, що призведе до проблем із водопостачанням, та зросте ризик здоров'ю людей. Хоча припинення війни дозволить природі почати самовідновлення, деякі наслідки будуть довготривалими. Повне відновлення водних екосистем потребуватиме великих зусиль, включаючи спеціалізовані екологічні проекти та залучення науковців для моніторингу та відновлення екосистем.

Методологія дослідження. Для реалізації дослідження було застосовано стандартні гідрохімічні та гідробіологічні методи та методики. Для постановки еколого-токсикологічного експерименту керувались уже існуючими працями вітчизняних та зарубіжних науковців.

Наукова новизна. Проведені багатоетапні дослідження щодо визначення передових хімічних забруднювачів водних об'єктів, які мають військове походження та подальше встановлення фізіолого-біохімічних механізмів стійкості гідробіонтів до їх впливу, мають системний та інноваційний характер, а також беззаперечне практичне значення для подальшого відновлення постраждалих гідроекосистем.

Висновки. Забруднення гідроекосистем унаслідок військової діяльності призвело до підвищеного вмісту сполук важких металів, особливо міді. Адже мідь використовується в деяких типах військового обладнання та техніки, а також як компонент у виробництві підривних речовин. При впливі міді виявлена тенденція до збільшення каротиноїдних пігментів і загального білка в гемолімфі при концентраціях 1/8CL50 та 1/4CL50. При концентрації міді 1/2CL50 виявлено зниження вмісту обговорюваних показників у молюсків.

Ключові слова: війна, військова діяльність, гідроекосистема, сполуки важких металів, забруднення гідроекосистем.

Illia TSYHANENKO-DZIUBENKO

Ph.D. Student (Ecology), Assistant at the Department of Ecology and Environmental Technologies, Zhytomyr Polytechnic State University

ke_miyu@ztu.edu.ua

ORCID: 0000-0002-3240-8719

Hanna KIREITSEVA

Ph.D. (Economic Sciences), Associate Professor, Associate Professor at the Department of Ecology and Environmental Technologies, Zhytomyr Polytechnic State University

gef_kgv@ztu.edu.ua

ORCID: 0000-0002-1055-1784

**PHYSIOLOGICAL AND BIOCHEMICAL MECHANISMS OF RESISTANCE
OF *PLANORBARIUS CORNEUS* L. TO THE IMPACT
OF CHEMICAL STRESSORS OF WAR**

Abstract. The Russian-Ukrainian war, which began in 2014 and is still ongoing, has numerous consequences not only from a humanitarian, political and economic point of view, but also in terms of its impact on various ecosystems, including aquatic ones. The main aspects of this impact include: pollution, physical damage, loss of biodiversity, species migration, and changes in water quality. The hostilities have led to the destruction of infrastructure, resulting in the release of oil products, chemicals and other pollutants into water bodies. Such pollution can harm local aquatic organisms by changing the chemical composition of water and leading to the death of fish and other aquatic life. Bombing and other military activities can cause physical damage to rivers, lakes and other water bodies. Changing the course of a river or destroying coastal zones can disrupt natural processes and create obstacles to the normal functioning of aquatic ecosystems. Pollution and physical damage can lead to the death of various species, which reduces the biodiversity of aquatic ecosystems. Unfavourable conditions in some areas can force fish and other aquatic organisms to migrate to other places in search of better living conditions. Among the most common pollutants from war and military operations are heavy metal compounds. When these compounds enter water bodies, they can interact with various components of ecosystems. Heavy metals can be toxic to fish, shellfish, crustaceans and other aquatic organisms. This can lead to a decline in the populations of some species and changes in ecological balances. Some heavy metals can accumulate in the tissues of organisms. This bioaccumulation can lead to toxic levels of metals accumulating at the top of the food chain, including fish, which are then consumed by humans. If the contaminated water is used for drinking or irrigation, heavy metals can poison people or leach into food. As a result of emissions and pollution, water quality can deteriorate, leading to problems with water supplies and increased health risks. While the end of the war will allow nature to begin to repair itself, some of the impacts will be long-lasting. The full restoration of aquatic ecosystems will require a major effort, including specialised environmental projects and the involvement of scientists to monitor and restore ecosystems.

Methodology. Standard hydrochemical and hydrobiological methods and techniques were used for the study. The ecological and toxicological experiment was based on the existing works of domestic and foreign scientists.

Scientific novelty. The conducted multi-stage studies on the identification of advanced chemical pollutants of water bodies of military origin and the subsequent establishment of physiological and biochemical mechanisms of resistance of aquatic organisms to their impact are systemic and innovative in nature, as well as of undeniable practical importance for the further restoration of the affected hydroecosystems.

Conclusions. Copper itself is not an explosive, but it is used in some types of military equipment or as a component in the production of explosives. Under the influence of copper, a tendency to increase carotenoid pigments (β -carotene and xanthophylls) and total protein in the haemolymph at concentrations of 1/8CL50 and 1/4CL50 was found. At a copper concentration of 1/2CL50, a decrease in the content of the discussed indicators in molluscs was found.

Key words: war, military activity, aquatic ecosystem, heavy metal compounds, pollution of aquatic ecosystems.

Постановка проблеми. Усім відомо, що 24 лютого 2022 року воєнний конфлікт на Сході України переріс у російсько-українську війну. Із перших днів війни було очевидно, що з часом буде накопичуватися величезна кількість відходів руйнування, а численні різнотипні екосистеми будуть забруднені високотоксичними забруднювачами військового походження [11].

Для того, щоб упоратися з цією проблемою за допомогою досліджень впливу військових дій на довкілля на Сході України [3], було проведено розробку правил поводження з відходами: що з ними робити, як їх тимчасово розмістити, щоб згодом можна було переробити та використати для відновлення країни.

Сьогодні через те, що ведуться активні бойові дії на Сході країни, якісно провести від-

бори проб складно. Там, де державна екологічна інспекція має доступ, експерти виконують свою роботу.

ОБСЕ дуже занепокоєна цим питанням [11], бо зараз в Україні вода також може використовуватися як засіб зброї, що траплялося в низці інших сучасних воєнних конфліктів. Платформа рішень природоохоронної діяльності наголошує, що накопичення великих об'ємів води в штучних водосховищах під час бойових дій є доволі небезпечним фактором. Знищені греблі українських водосховищ можуть затопити землі, міста та села далеко вниз за течією. Така небезпека для України існує для значної кількості територій, яка охоплює сотні населених пунктів, де мешкають сотні тисяч громадян.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. М. Хилько в праці «Екологічна безпека України» [2, с. 128] попереджає, що спійману рибу в акваторії Чорного та Азовського морів вживати небезпечно через можливі отруєння з летальним фіналом. Незаконний вилов риби в Азовському морі провокує інтенсивне зрошення, змивання пестицидів у моря рисосіяння, зростання отруйних викидів хімічної та металургійної промисловості. Так, до війни лише Маріуполь викидав 800 тис. т токсикантів на рік. У Чорному морі ситуація не сильно відрізняється. Значну небезпеку несуть припортові великі заводи, де виробляються значні обсяги аміаку, нафтопереробні комбінати та розробки нафтогазових родовищ. У випадку аварій на подібних підприємствах у Чорному морі може статися екологічна катастрофа. Викликає стурбованість стану екосистеми Чорного моря, де відбувається підняття рівня сірководню, а також забруднення моря промисловими та міськими стоками, засобами хімізації сільського господарства. Рятують Чорне море тільки його розміри та глибина.

У сумісній роботі А. Гарасим, Н. Кельм [1, с. 7] звертається увага на захоплення Росією об'єктів водопостачання, що призводить до обміління річок і зменшення флори та фауни у водних екосистемах. Також і тимчасова подача води до Криму може стати наслідком загострення дефіциту води як на материковій частині, так і на півострові, бо південні регіони України більше забезпечені водними ресур-

сами, ніж Крим. Ще однією проблемою є значний вплив зміни клімату на більш посушливий Крим. Науковці стверджують, що з 2041 року можливе припинення місцевого поверхневого стоку в маловодні роки в Херсонській, Одеській, Миколаївській, Дніпропетровській та Запорізькій областях. Наприклад, у Запорізькій області «кліматичний стік» може зменшитися в 10 разів, у Дніпропетровській – у 6 разів, у Миколаївській – у 3,6 раза, а в Криму – вдвічі.

М. Хилько у своїй праці наголошує: внаслідок виникнення аварійних ситуацій в експлуатаційних об'єктах водопостачання та водовідведення при веденні бойових дій та через припинення функціонування підприємств на окупованих територіях відбувається забруднення поверхневих та підземних вод регіону [8, с. 47]. Зокрема, інтенсивне забруднення відбувається через вихід із ладу промислових та комунальних очисних споруд, аварійні скиди забруднених вод через перебої з електропостачанням, забруднення продуктами згоряння боєприпасів та внаслідок розливу паливно-мастильних матеріалів.

Важкі метали впливають на молюсків. На відміну від органічних забруднювачів, які з часом утилізуються у водоймах у процесі біологічного кругообігу, з'єднання металів здатні зберігати токсичність практично нескінченно, тому що навіть при їх перетворенні основний компонент з'єднання – метал – залишається без змін. Великий масштаб забруднення в останні роки зумовив підвищений інтерес токсикологів до цієї категорії забруднювачів.

Інтенсивність надходження металів в організм залежить від форми з'єднання металів та присутності комплексотворювачів. Найбільше металів накопичується в нирках, печінці, кістковій тканині, селезінці, деяких залозах тварин. Зазвичай вони зв'язані з ліпопротеїдними утвореннями мембран. Найчастіше відбувається незворотне зв'язування сульфгідрильних груп ферментів. Зміни ферментативної активності призводять до порушення транспорту, дихання, синтезу білка [4].

Здатність гідробіонтів акумулювати метали використовувалася для індикації забруднення водойм. Індикаторним організмом можуть служити гідробіонти, які тривалий час перебувають у досліджуваній зоні.

Метали надходять в організм гідробіонтів в основному з їжею. Це було виявлено при поглинанні цинку, кобальту, заліза молюском *Mytilus edulis*. Екскреція надлишку металів гідробіонтами відбувається безпосередньо через поверхню тіла, зябра, луску, із сечею [19].

Катіони Hg, Cu, Pb, Zn, Cd інгібують активність аденілатциклази гладком'язових тканин і гепатопанкреасу прісноводних двостулкових (*Anodonta cygnea*) і черевоногих (*Coretus corneus*, *Viviparus contectus*) молюсків у наступному порядку: Hg > Cu > Pb > Zn > Cd [7].

На токсичність речовин для гідробіонтів впливає присутність інших з'єднань, форми досліджуваної речовини, жорсткість води, світловий і температурний режими, концентрація кисню, рН, швидкість течії, освітлення, наявність комплексотворювачів, синергізм та стан біологічних об'єктів. Токсичність може визначатися здатністю металів до концентрування [3; 5; 10].

Метали в організмі тварин впливають на багато життєво важливих органів, тканин, структур, у тому числі і зябра. Ці токсиканти змінюють функцію крові, серця водних тварин, пошкоджують вплив на зябра, порушують біохімічні процеси. Усе це відображається на загальному функціональному стані гідробіонтів та їхньому диханні [6].

До дії металів, особливо важких, чутливі хімічно активні групи клітин, які пов'язані з оболонкою, у результаті проникності оболонки порушується. Прикладом цього є дія свинцю, при отруєнні яким еритроцити більш проникні для калію [11].

Висока чутливість функції дихання до дії токсичних речовин зумовлена тим, що респіраторна поверхня зябер гідробіонтів безпосередньо контактує із забруднюючими агентами та першою піддається їхній негативній дії. При збільшенні вентиляції зябер у відповідь на механічний вплив зростає кількість зважених часток, що входять у контакт із зябрами. Усе це викликає ушкодження епітелію та всієї газообмінної поверхні [14; 17].

У процесі досліджень встановлено, що при інтоксикації багатьма хімічними речовинами у тварин порушується прямий зв'язок між активністю апарату вентиляції зябер і діяльністю серця (риби, дафнії, молюски), а також – між інтенсивністю загального газообміну та активністю

цитохромоксидази в зябрах риб. Такі ж порушення спостерігаються у тварин, що піддаються дії температури, гіпоксії та гіперкапнії [18].

За результатами власних польових досліджень пост-мілітарних водних об'єктів у селі Мошун Бучанського району Київської області у водному середовищі рибогосподарської та рекреаційної водойм були виявлені есенціальні важкі метали Fe²⁺, Mn²⁺, Cu²⁺, Al³⁺. За усіма позиціями є значні перевищення ГДК риб./госп. [9].

Мідь сама по собі не є вибуховою речовиною, але вона використовується в деяких типах військового обладнання або як компонент у виробництві вибухових речовин:

1. ЕФР (експансивно-формовані рідини). У деяких вибухових пристроях, таких як протитанкові міни, використовують експансивно-формовані рідини, які містять мідь. Під час детонації такого пристрою мідь «формується» у високошвидкісний струмінь, який може проникнути через важкі броньовані об'єкти.

2. Додавання міді до порохів і підричних речовин. Мідь може використовуватися як добавка до порохів для покращення їхніх властивостей або для збільшення температури горіння.

3. Мідні оболонки для куль. Хоча це не є безпосереднім використанням міді як підричного матеріалу, багато куль обгортаються міддю, щоб зменшити знос ствола та поліпшити аеродинамічні характеристики куль.

4. Ініціюючі сполуки. Деякі сполуки міді можуть використовуватися як ініціатори для інших підричних речовин.

Сполуки міді використовуються в ракетних двигунах і артилерійських снарядах головним чином як стабілізатори або добавки до порохів та пального. Ось декілька способів, якими сполуки міді можуть бути застосовані в цих контекстах:

1. Стабілізатори для пороху. Мідні сполуки можуть додаватися до порохів, як стабілізатори, які знижують швидкість розкладу пороху та подовжують його термін служби. Зокрема, центрально-броньовані дипікрінати міді є стабілізаторами, які зменшують чутливість пороху до удару та тертя.

2. Мідь у твердому ракетному пальному. Деяке тверде ракетне пальне містять металеві добавки для підвищення їхньої енергетичної

щільності й тягового споживання. Мідь може бути використана, як така добавка, хоча частіше використовуються інші метали, такі як алюміній.

3. Мідь у підливних сумішах. Хоча мідь не є основним компонентом у більшості підливних сумішей, її сполуки можуть бути використані, як каталізатори або добавки в певних типах вибухових речовин.

4. Оболонки для снарядів. Мідь часто використовується в якості оболонки для артилерійських снарядів, особливо в кумулятивних зарядах, де мідь може бути «вибита» високошвидкісним струменем при детонації.

У високих концентраціях солі міді мають в'язучу, подразнювальну дію, а в низьких – інактивують дихальні ферменти. Токсичність міді зростає при зниженні жорсткості води, температури та вмісту кисню. У присутності хелатів, гумінових кислот і при підвищенні жорсткості вона знижується на 1–1,5 порядку. Відзначено синергізм у комбінації міді з цинком і кадмієм. Для гідробіонтів більш токсичні добре розчинні у воді хлориди, нітрати та сульфати міді.

Отже, у результаті проведеного аналізу одним з основних хімічних стресорів війни, що порушує енантіостаз та гомеостаз гідроекосистем є мідь та її сполуки.

Метою дослідження є встановлення фізіолого-біохімічних механізмів стійкості *Planorbis corneus* L. до впливу хімічних стресорів війни (у нашому випадку сполук міді).

Матеріали та методика дослідження. Перед початком досліджень тварини протягом 14 діб проходили аклімацію до лабораторних умов за температури 18–20 °C, pH=7,2–7,4. У лабораторії молюсків поміщали у скляні 6-літрові ємності по 10 екземплярів. Щоб запобігти впливу власних екзаметаболітів на піддослідних молюсків, в акваріумах щодня змінювали воду на свіжу тієї ж якості. Для дослідження обрано лише неінвазованих особин, щоб уникнути впливу біотичного чинника на досліджувані показники. Тварин поміщали в розчини Cu^{2+} у концентраціях $1/2\text{CL}_{50}$, $1/4\text{CL}_{50}$, $1/8\text{CL}_{50}$. В якості контролю використовувалася відстояна (24 години) водопровідна вода. Токсикологічний експеримент складався з орієнтаційного (скерований на визначення величини CL_{50} для особин, підданих дії різних

концентрацій обраних пестицидів та важких металів) та основного дослідів (було обрано по 3 концентрації ($1/8\text{CL}_{50}$, $1/4\text{CL}_{50}$, $1/2\text{CL}_{50}$), які застосовувалися в основному досліді). Розчини готували на дехлорованій відстоюванням (1 доба) воді. Відпрацьовані розчини через 24 години заміняли свіжими. У токсикологічному експерименті експозиція становила 7 діб. Отримані експериментальні дані оброблені з використанням пакету програм "Excel".

Вміст сумарних каротиноїдів визначали за методикою В.М. Карнаухова (та сучасних модифікацій методики) [15].

Хроматографічний метод поділу каротиноїдів. Метод тонкошарової хроматографії (ТШХ) передбачає нанесення екстрактів тканин на пластину з силікагелем із подальшим поділом у тій чи іншій системі розчинників.

Спектри видимої області. Цей метод є одним із критеріїв у ідентифікації каротиноїдів і використовується також для кількісного визначення ідентифікованих каротиноїдів. У дослідженні для зняття спектрів видимої області використовувався спектрофотометр СФ-2000. Отримані спектри порівнювали з описаними в роботах інших авторів [4]. Після ідентифікації визначали вміст каротиноїдів у пробі. Для цього за даними спектрів поглинання відзначали оптичну щільність пігменту при 450 нм. Після визначення вмісту кожного каротиноїду розраховували їхнє процентне співвідношення. Вміст каротиноїдних пігментів визначали в гемолімфі, гепатопанкреалі, мантиї та нозі. Визначали вміст загального білка за методом Лоурі. Калібрувальний графік будували в межах концентрацій від 0,025 до 0,250 мг стандартного зразка білка, вимірюючи оптичну щільність розчинів при 750 нм.

Результати дослідження та їх обговорення. Було досліджено створення організмом молюска компенсаторної реакції на основі варіабельності кількості каротиноїдних пігментів та рівня білка в гемолімфі.

Вміст сумарних каротиноїдів при стандартних умовах ($t = 18\text{ }^{\circ}\text{C}$, $\text{pH} = 7,2\text{--}7,4$) у *Planorbis corneus* становить $0,3202 \pm 0,0217$ мг/100 г тканини.

Вміст каротиноїдних пігментів (β -каротин, ксантофіли) визначали в гемолімфі, гепатопанкреасі, мантиї та нозі (рис. 1, 2).

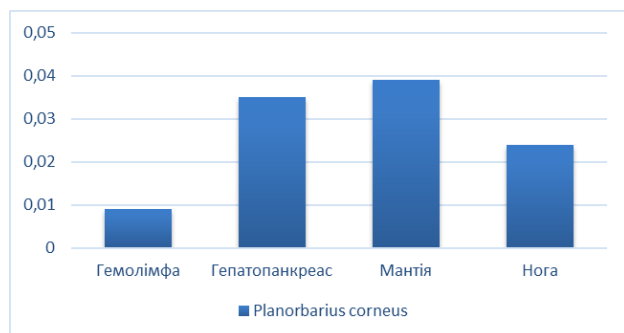

Рис. 1. Вміст β-каротину в організмах *Planorbarius corneus* за стандартних умов

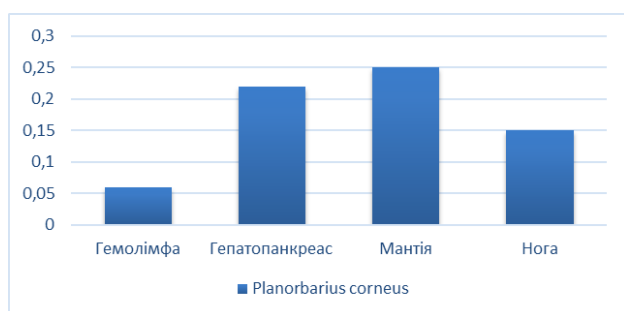

Рис. 2. Вміст ксантофілів в організмах *Planorbarius corneus* за стандартних умов

Вміст загального білка в гемолімфі молюсків представлено в таблиці 1.

Таблиця 1

Вміст загального білка (%) у гемолімфі *Planorbarius corneus* за стандартних умов

Вид молюска	Min-max	M±m
Planorbarius corneus	4,3–8,2	5,96±0,43

Напівлетальні концентрації міді становлять 0,04 мг/дм³.

При дослідженні впливу міді на вміст каротиноїдів у тканинах молюсків були отримані результати, які представлені в таблиці 2.

Результати впливу міді на вміст β-каротину та ксантофілів представлено на рисунках 3, 4.

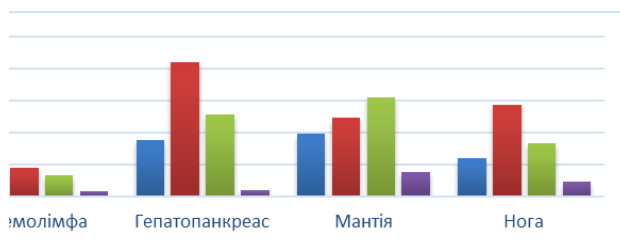

Рис. 3. Вміст β-каротину в організмах молюсків, які перебувають під впливом різних концентрацій розчину міді

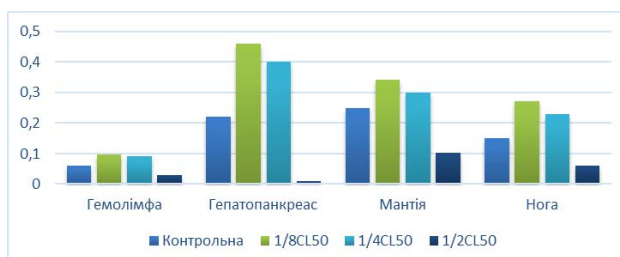

Рис. 4. Вміст ксантофілів у організмах молюсків, які перебувають під впливом різних концентрацій розчину міді

Наслідком перебування молюсків у середовищі за концентрацією міді 1/2CL₅₀ є різке падіння рівня β-каротину та ксантофілів у тканинах та органах (58%), оскільки спрацьовує фізіологічний механізм адаптації – перехід в анабіоз, що дозволяє різко знизити загальне енергоспоживання: знижується швидкість усіх метаболічних процесів у клітинах тварин, а отже, знижується швидкість споживання ними кисню з середовища.

При дослідженні впливу міді на вміст загального білка гемолімфи молюсків були отримані результати, представлені в таблиці 3.

Таблиця 2

Вміст каротиноїдів у тканинах молюсків, які перебувають під впливом різних концентрацій розчину міді

Характеристика	Концентрація токсиканту			
	Контроль (чиста вода)	1/8 CL50	1/4 CL50	1/2 CL50
Вміст каротиноїдів, мг/100 г	0,3202±0,0217	0,7632±0,0612*	0,5361±0,0513	0,1316±0,0311*

* $p < 0,05$

Таблиця 3

Вміст загального білка в гемолімфі молюсків, які перебувають під впливом різних концентрацій розчину міді

Контрольна		1/8 CL50		1/4 CL50		1/2 CL50	
Min-max	M±m	Min-max	M±m	Min-max	M±m	Min-max	M±m
4,3–7,1	5,21±0,43	5,4–8,9	7,93±0,12	5,2–7,9	6,51±0,18	3,1–4,7	3,32±0,14

Значне зниження вмісту загального білка з концентрацією міди $1/2 CL_{50}$ обумовлено, перш за все, руйнуванням гепатопанкреасу і внаслідок цього зменшенням його білковоутворювальної функції.

Висновки. У результаті проведеного аналізу одним з основних хімічних стресорів війни, що порушує енантіостаз та гомеостаз гідроекосистем, є мідь та її сполуки. Адже мідь сама по собі не є вибуховою речовиною, але вона використовується в деяких типах військового обладнання або як компонент у виробництві підривних речовин. Сполуки міді використовуються в ракетних двигунах і артилерійських снарядах головним чином як стабілізатори або добавки до порохів та пального.

Для визначення пристосувальних механізмів *Planorbarius corneus* L. до токсичного впливу хімічних стресорів війни було досліджено компенсаторну реакцію організму молюска на

основі варіабельності кількості каротиноїдних пігментів та рівня білка в гемолімфі.

При впливі міді, як одного з основних стресорів війни, виявлена тенденція до збільшення каротиноїдних пігментів (β -каротину та ксантофілів) і загального білка в гемолімфі при концентраціях $1/8CL_{50}$ та $1/4CL_{50}$. Ймовірно, що таке зростання показників сприяє розвитку неспецифічної компенсаторної реакції, спрямованої на пристосування організму до дії досліджуваної речовини.

Доведено, що вплив металів визначається ураженням основних систем і органів. Біохімічно найчастіше відбувається зв'язування сульфгідрильних груп ферментів, що призводить до порушення дихання, транспорту, синтезу білка. При концентрації міді $1/2CL_{50}$ виявлено зниження вмісту обговорюваних показників у молюсків. Це зумовлено отруєнням тварин та пригнобленням білковоутворювальної функції.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гарасим А., Кельм Н. Крадена вода. Як окупанти почали постачати воду з Дніпра в Крим, і чому її надходить мало [Електронний ресурс]. URL: <https://texty.org.ua/articles/107417/kradena-voda-yak-okupanty-pochaly-postachaty-vodu-z-dnipra-v-krym-i-chomu-yiyi-nadhodyt-malo/>
2. Громадський простір. КримSOS. Екологію Криму не впізнати [Електронний ресурс]. URL: <https://www.prostir.ua/?news=ekolohiyu-krymu-ne-vpiznaty-krymsos-prezentuvav-2-chastynu-doslidzhennya>
3. Дослідження ЕПЛ впливу військових дій на довкілля на сході України. *Екологія. Право. Людина*. 2019. № 23–24(63–64).
4. Yorkina N.V. On the issue of integrated environmental monitoring of the Melitopol urban system / N.V. Yorkina : materials of the VIII International Scientific Conference "The Formation of Modern Science". Czech Republic, 2012. V. 15. P. 57–59.
5. Kirichuk G. Y., & Stadnichenko A. P. Effect of trematoda infestation and zinc ions of the aquatic medium on hemocytes and some hematological characteristics of *Planorbarius purpura* (Mollusca: Gastropoda: Pulmonata: Bulinidae). *Hydrobiological Journal*. 2011. V. 47(1).
6. Романенко В.Д. Основи гідроекології. Київ : Обереги, 2001.
7. Stadnichenko A.P., Kirichuk G.E. The effect of ammonium nitrate on the residual nitrogen content in the hemolymph of the pulmonate snail *Planorbarius purpura* (Mollusca: Pulmonata: Bulinidae) normally and in trematode invasion. *Parazitologiya*. 2000. V. 34(5). P. 402–407.
8. Ukrainska Pravda. The Parliament adopted a law on the creation of a national register of harmful emissions. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2022/09/20/691679/> (electronic file).
9. Alpatova O., Maksymenko I., Patseva I., Khomiak I., Gandziura V. Hydrochemical state of the post-military operations water ecosystems of the Moschun, Kyiv region. In 16th International Conference Monitoring of Geological Processes and Ecological Condition of the Environment. European Association of Geoscientists & Engineers, 2022, November. № 1. P. 1–5.
10. Babych Yuliia et al. Effect of zinc ions on the lung and cutaneous diffusive respiration of the great ramshorn *Planorbarius corneus* allospecies (Mollusca: Gastropoda: Pulmonata: Planorbidae) of the Ukrainian river network. *Folia Malacologica*. 2022. V. 30. № 3. P. 135–142.
11. Dudnik I.V., Evtushenko M.Yu. Hydrobiotoxycology: principal theoretical theses and their application. Kyiv : Ukrphytosociological centre, 2018. 297 p.
12. Brecher B. The new order of war. *Rodopi*, 2010. 258 p.
13. Falfushynska H.I., Gnatyshyna L.L., Stoliar O.B. Effect of in situ exposure history on the molecular responses of freshwater bivalve *Anodonta anatina* (Unionidae) to trace metals. *Ecotoxicology and Environmental Safety*. 2013. V. 89. P. 73–83.

14. Ion Arch Malacea. Anthropogenic emissions of heavy metals to the hydrosphere. *Hydrobiol.* 2003. № 1(65). P. 79–92.
15. Jeffrey S.W., Mantoura R.F.C. Data for the identification of 47 key phytoplankton pigments. *Phytoplankton pigments in oceanography: guidelines to modern methods.* Paris., 2007.
16. Khylyk M.I. *Ekolohizatsiia polityky.* Kyiv : VADEKS, 2014. 344 p.
17. Matsui S. Movement of toxic substances through bioaccumulation. *Guidelines of lake management.* 2005. № 4. P. 27–41.
18. Oros A., Gomoiu M.-T. Comparative data on the accumulation of five heavy metals (cadmium, chromium, copper, nickel, lead) in some marine species (mollusks, fish) from the Romanian sector of the Black Sea. *Cercetari Marine.* 2010. Vol. 39. P. 89–108.
19. Rostern N.T. The effects of some metals in acidified waters on aquatic organisms. *Oceanography & Fisheries Open Access Journal.* V. 20174. P. 555645.
20. Subbaiah M., Balaven Kata, Naidu K. Akhilender, Purushotham K.R., Ramamurthi R. Heavy metal toxicity to some freshwater organisms. *Geobios.* 2015. № 3(10). P. 130–132.

REFERENCES:

1. Garasym, A., Kelm, N. Stolen water. How the occupiers began to supply water from the Dnipro to Crimea, and why it is not enough. URL: <https://texty.org.ua/articles/107417/kradena-voda-yak-okupanty-pochaly-postachaty-vodu-z-dnipra-v-krym-i-chomu-yyi-nadhodyt-malo/> (electronic file) [in Ukrainian].
2. Public space. CrimeaSOS. The ecology of Crimea is unrecognisable. Electronic resource. URL: <https://www.prostir.ua/?news=ekolohiyu-krymu-ne-vpiznaty-krymsos-prezentuvav-2-chastynu-doslidzhennya> (electronic file) [in Ukrainian].
3. EPL studium impulsum operationum militarium in ambitu in Ucraina orientali (2019). *Ecology. Right. Man,* 23–24(63–64), 22–24 [in Ukrainian].
4. Yorkina, N.V. (2012). On the issue of integrated environmental monitoring of the Melitopol urban system / N.V. Yorkina: materials of the VIII International Scientific Conference "The Formation of Modern Science". Czech Republic, 15, 57–59.
5. Kirichuk, G.Y., & Stadnichenko, A.P. (2011). Effect of trematode infestation and zinc ions of the aquatic medium on hemocytes and some hematological characteristics of *Planorbium purpurum* (Mollusca: Gastropoda: Pulmonata: Bulinidae). *Hydrobiological Journal*, 47(1).
6. Romanenko, V.D. (2001). Fundamentals of hydroecology [Osnovy hidroekologii] Kyiv: Oberegi [in Ukrainian].
7. Stadnichenko, A.P., & Kirichuk, G.E. (2000). The effect of ammonium nitrate on the residual nitrogen content in the hemolymph of the pulmonate snail *Planorbium purpurum* (Mollusca: Pulmonata: Bulinidae) normally and in trematode invasion. *Parazitologiya*, 34(5), 402–407.
8. Ukrainska Pravda. The Parliament adopted a law on the creation of a national register of harmful emissions. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2022/09/20/691679/> (electronic file) [in Ukrainian].
9. Alpatova, O., Maksymenko, I., Patseva, I., Khomiak, I., & Gandziura, V. (2022, November). Hydrochemical state of the post-military operations water ecosystems of the Moschun, Kyiv region. In 16th International Conference Monitoring of Geological Processes and Ecological Condition of the Environment. European Association of Geoscientists & Engineers, 1, 1–5.
10. Babych, Yuliia, et al. (2022). Effect of zinc ions on the lung and cutaneous diffusive respiration of the great ramshorn *Planorbium corneum* allospecies (Mollusca: Gastropoda: Pulmonata: Planorbidae) of the Ukrainian river network. *Folia Malacologica*, 30(3), 135–142.
11. Dudnik, I.V., Evtushenko, M.Yu. (2018). Hydrobiotoxicology: principal theoretical theses and their application. Kyiv: Ukrphytosociological centre, 297 p.
12. Brecher, B. The new order of war. Rodopi, 2010. 258 p.
13. Falfushynska, H.I., Gnatyshyna, L.L., Stoliar, O.B. (2013). Effect of in situ exposure history on the molecular responses of freshwater bivalve *Anodonta anatina* (Unionidae) to trace metals. *Ecotoxicology and Environmental Safety*, 89, 73–83.
14. Ion Arch Malacea (2003). Anthropogenic emissions of heavy metals to the hydrosphere. *Hydrobiol.* 1(65), 79–92.
15. Jeffrey, S.W., Mantoura, R.F.C. (2007). Data for the identification of 47 key phytoplankton pigments. *Phytoplankton pigments in oceanography: guidelines to modern methods.* Paris.
16. Khylyk, M.I. (2014). *Ekolohizatsiia polityky.* Kyiv: VADEKS, 344 p.
17. Matsui, S. (2005). Movement of toxic substances through bioaccumulation. *Guidelines of lake management*, 4, 27–41.
18. Oros, A., Gomoiu, M.-T. (2010). Comparative data on the accumulation of five heavy metals (cadmium, chromium, copper, nickel, lead) in some marine species (mollusks, fish) from the Romanian sector of the Black Sea. *Cercetari Marine*, 39, 89–108.
19. Rostern, N.T. The effects of some metals in acidified waters on aquatic organisms. *Oceanography & Fisheries Open Access Journal*, 20174, 555645.
20. Subbaiah, M., Balaven Kata, Naidu, K. Akhilender, Purushotham, K.R., Ramamurthi, R. (2015). Heavy metal toxicity to some freshwater organisms. *Geobios*, 3(10), 130–132.

УДК 58:069.029:[378.6:37(477.53)+574.1:502.1

DOI <https://doi.org/10.32782/2786-5681-2023-4.04>

Тетяна ШКУРА

кандидат біологічних наук, доцент, доцент кафедри ботаніки, екології та методики навчання біології, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка

shctana@ukr.net

ORCID: 0000-0002-5087-369X

Марина ДЯЧЕНКО-БОГУН

доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри ботаніки, екології та методики навчання біології, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка

ecos.poltava2015@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1209-2120

Людмила ГОМЛЯ

кандидат біологічних наук, доцент, доцент кафедри ботаніки, екології та методики навчання біології, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка

gomlyalm@ukr.net

ORCID: 0000-0002-0462-9338

Олексій ОРЛОВСЬКИЙ

здобувач вищої освіти ступеня доктора філософії, асистент кафедри ботаніки, екології та методики навчання біології, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка

orlovskiy886@gmail.com

ORCID: 0000-0001-7488-2024

Вікторія РОКОТЯНСЬКА

кандидат сільськогосподарських наук, асистент кафедри ботаніки, екології та методики навчання біології, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка

rokotianska@ukr.net

ORCID: 0000-0002-7608-098

**РОЛЬ НАВЧАЛЬНОЇ ЛАБОРАТОРІЇ «БОТАНІЧНИЙ САД»
ФАКУЛЬТЕТУ ПРИРОДНИЧИХ НАУК ТА МЕНЕДЖМЕНТУ В ЗБЕРЕЖЕННІ
ФЛОРИСТИЧНОЇ РІЗНОМАНІТНОСТІ ТА КОНТРОЛЮ ЗА СТАНОМ
НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА**

Анотація. У роботі описано роль та значення навчальної лабораторії «Ботанічний сад» факультету природничих наук та менеджменту Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка в збереженні флористичної різноманітності та контролю за станом навколишнього середовища. Навчальна лабораторія є парком-пам'яткою садово-паркового мистецтва місцевого значення й нині функціонує в якості найвизначнішого та найціннішого зразка паркового будівництва з метою охорони та використання в естетичних, виховних, наукових, природоохоронних та оздоровчих цілях Полтавського регіону. На території виконують комплекс наукових завдань, а також вона виступає в ролі рекреаційної, природоохоронної локації міста Полтави. Ландшафтні композиції саду розкривають найцікавіші природні компоненти навколишнього краєвиду, якнайкраще вирішують архітектурно-планувальні зв'язки на його території, а також репрезентують декоративні та художньо-естетичні властивості рослин. Нині на цій території проведено перші етапи щодо створення колекції-саду «Сад субтропічних плодкових культур» та заплановане формування інтродукційного центру, закладання каркасної колекції. **Метою дослідження** є з'ясування ролі навчальної лабораторії «Ботанічний сад» факультету природничих наук та менеджменту в збереженні флористичної різноманітності та контролю за станом навколишнього середовища Полтавського регіону. Проведено аналіз розподілу території. З'ясовано роль та перспективи біоіндикаційних досліджень на цій території для оцінки ступенів забруднення навколишнього середовища. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні таких методів, як аналіз, синтез та узагальнення теоретичних відомостей щодо проблематики дослідження.

Наукова новизна. Проведені дослідження дали змогу визначити провідну роль навчальної лабораторії в збереженні фіторізноманітності, формуванні дослідницьких компетентностей щодо з'ясування стану навколишнього середовища, розвитку творчості, культури, екологічного просвітництва, змістовного проведення дозвілля, психологічного та фізичного релаксу відвідувачів.

Ключові слова: озеленення, парк-пам'ятка, фіторізноманітність, біоіндикація.

Tetyana SHKURA

Candidate of Biological Sciences, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Botany, Ecology and Teaching Methods of Biology, Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University
shctana@ukr.net

ORCID: 0000-0002-5087-369X

Maryna DIACHENKO-BOHUN

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Head of the Department of Botany, Ecology and Teaching Methods of Biology, Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University
ecos.poltava2015@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1209-2120

Ludmila HOMLIA

Candidate of Biological Sciences, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Botany, Ecology and Teaching Methods of Biology, Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University
gomlyalm@ukr.net

ORCID: 0000-0002-0462-9338

Oleksiy ORLOVSKIY

Higher education recipient of the degree of Doctor of Philosophy, Assistant at the Department of Botany, Ecology and Teaching Methods of Biology, Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University
orlovskiy886@gmail.com

ORCID: 0000-0001-7488-2024

Viktoiya ROKOTIANSKA

Candidate of Agricultural Sciences, Assistant at the Department of Botany, Ecology and Teaching Methods of Biology, Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University
rokotianska@ukr.net

ORCID: 0000-0002-7608-098

**THE ROLE OF THE EDUCATIONAL LABORATORY “BOTANIC GARDEN”
OF THE FACULTY OF NATURAL SCIENCES AND MANAGEMENT
IN PRESERVING FLORAL DIVERSITY AND MONITORING THE STATE
OF THE ENVIRONMENT**

Abstract. The role and significance of the educational laboratory "Botanical Garden" of the Faculty of Natural Sciences and Management of the Poltava National Pedagogical University named after V. G. Korolenko in the preservation of floristic diversity and environmental control. The educational laboratory is a park-monument of horticultural art of local significance and currently functions as the most significant and valuable example of park construction in order to protect them and use them for aesthetic, educational, scientific, nature conservation and health purposes in the Poltava region. The territory fulfills a complex of scientific tasks, and also acts as a recreational, nature conservation location of the city of Poltava. Landscape compositions of the garden reveal the most interesting natural components of the surrounding landscape, solve the architectural and planning connections in its territory as best as possible, and also represent the decorative and artistic and aesthetic properties of plants. Currently, the first stages of creating a collection-garden "Garden of Subtropical Fruit Cultures" and the planned formation of an introduction-center, establishment of a frame collection have been carried out on this territory. The **purpose of the study** is to clarify the role of the educational laboratory "Botanical Garden" of the Faculty of Natural Sciences and Management in preserving floral diversity and monitoring the state of the environment of the Poltava region. An analysis of the distribution of the territory was carried

out. The role and prospects of bioindicative studies in this area for assessing the degree of environmental pollution are clarified. The **research methodology** is based on a combination of such methods as analysis, synthesis and generalization of theoretical information regarding the research issues.

Scientific novelty. The conducted research made it possible to determine the leading role of the educational laboratory in the preservation of phytodiversity, the formation of research competences in the investigation of the state of the environment, the development of creativity, culture, environmental education, meaningful leisure activities, and the psychological and physical relaxation of visitors.

Key words: landscaping, landmark park, phytodiversity, bioindication.

Постановка проблеми. Виклики сьогодення – постковідний період, військова агресія росії – ще раз спонукають Україну до актуалізації питання розробки шляхів збереження біорізноманіття. Людство тісно пов'язане й залежить від якості навколишнього середовища, адже воно є споживачем і користувачем природних ресурсів. Природа важлива для нашого фізичного та психічного благополуччя, а також для здатності нашого суспільства впоратись із глобальними змінами, загрозами здоров'ю та катастрофами. Нині ми спостерігаємо не найкращу екологічну ситуацію у світі. Найважливіші для життя людини природні ресурси знаходяться на межі зникнення, що породжує глобальну екологічну небезпеку як у світі, так і в Україні, зокрема на Полтавщині. Тому збереження та збагачення біорізноманіття – таке важливе завдання в умовах сучасних викликів сьогодення.

Зеленою окрасою Полтави та сучасною освітньо-науковою базою Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка є навчальна лабораторія «Ботанічний сад» (далі ботанічний сад). Згідно з класифікацією категорій природно-заповідного фонду ця територія має статус парку-пам'ятки садово-паркового мистецтва місцевого значення та назву «Парк агробіостанції педагогічного університету». Такий статус надається найвизначнішим і найціннішим зразкам паркового будівництва з метою їх охорони та використання в естетичних, виховних, наукових, природоохоронних та оздоровчих цілях. За весь період діяльності цієї установи тут ніколи не припинялась цілеспрямована просвітницька та наукова робота, нині її неофіційно називають «восьмим чудом Полтави». Поряд із тим ботанічний сад є базою для розроблення обласних регіональних програм з озеленення територій, вивчення еколандшафтів Полтавщини, моніторингу стану ценопопуляцій рідкісних рослин, оцінки екологічного стану атмосферного повітря, води.

Аналіз джерел та останніх досліджень.

Історія лабораторії нерозривно пов'язана з історією агробіологічної станції (яка розпочалася з ботанічної ділянки). До 1920-х років ця територія була знайома мешканцям міста Полтави, як Архієрейський плодовий сад із частковими декоративними насадженнями, у 1927 р. його взялися відбудовувати студенти – члени природничого гуртка агробіологічного відділу під керівництвом професора ботаніки М. Ф. Ніколаєва та лаборанта Ф. К. Курінного. Продовжив цю справу перший завідувач кафедри біології В. В. Абрамович. Із ним (до 1932 р.), а потім самостійно (до 1935 р.) діяльність з упорядкування території агробіологічної станції продовжував уже як викладач і завідувач кафедри Ф. К. Курінний, а з 1935 р. – Т. У. Малахов. Також у різні періоди на цій території віддано працювали та збагачували видовий склад рослин такі відомі вчені-природоохоронці: С. О. Іллічевський, Д. С. Івашин, А. К. Кива, Р. В. Ганжа, О. А. Стасілюнас, Д. М. Щербина, В. В. Буйдін, С. В. Гапон, О. М. Байрак, Л. Д. Орлова, А. С. Дзюбаненко.

Із 2000 року, за активної підтримки ректора В. О. Пашенка та декана природничого університету професора М. В. Гриньової, розпочинається часткова реконструкція території станції: розширюються існуючі відділи та переплановуються ділянки на північному схилі, що відтворюють основні рослинні угруповання різних природних зон України, поповнюються колекції голонасінних, тюльпанів, півників, лілій, налагоджуються зв'язки з ботанічними садами та парками України, відбуваються сесії Ради ботанічних садів і парків України (2000 р.), Перші Всеукраїнські наукові читання, присвячені пам'яті академіка М. М. Гришка (2001 р.) та засідання науково-практичних конференцій ботаніків та екологів [2].

У 2011 році на базі створених колекцій агробіостанції було організовано навчальну лабораторію природничого факультету. На сьогодні

нішній день наявне фіторізноманіття дозволяє використовувати різні відділи та колекції підрозділу для проведення навчальних занять, польових практик із біології, виконання наукових робіт студентів і молодих учених. Тут постійно проводяться оглядові й тематичні експерсії для учнів, вчителів шкіл, студентів закладів вищої освіти, жителів і гостей Полтави.

Метою статті є дослідження ролі навчальної лабораторії «Ботанічний сад» факультету природничих наук та менеджменту в збереженні флористичної різноманітності та контролю за станом навколишнього середовища Полтавського регіону.

Виклад основного матеріалу. Ботанічний сад розташований у мальовничій місцевості східної частини міста Полтави на схилах балки, сформованої правою притокою річки Тарাপунька, і займає площу близько 6 га. На території ботанічного саду знаходиться частина цього струмка та пов'язаний із ним ставок. На цій території зібрана колекція закритого та відкритого ґрунту, що відіграє важливу роль у формуванні ландшафтних композицій як окремих ділянок, так і всього саду загалом. Ландшафтні композиції ботанічного саду розкривають найцікавіші природні компоненти довколишнього ландшафту, якнайкраще вирішують архітектурно-планувальні зв'язки на його території, а також висвітлюють декоративні та художньо-естетичні властивості рослин [1].

Видовий склад ботанічного саду приблизно нараховує близько 1000 видів, підвидів, сортів та форм рослин, із кожним роком, завдяки допомозі небайдужих людей, колекційний фонд збільшується. Справжньою окрасою ботанічного саду є унікальні пустельні субтропічні, тропічні рослини, які зростають в оранжереї. Колекція відкритого ґрунту представлена декількома відділами. Першою є колекція деревних рослин, яка розміщена на ділянках південного схилу загальною площею 1,8 гектара. В основу формування насаджень було покладено ландшафтно-пейзажний принцип, поєднання ділянок природної діброви з декоративними інтродукованими видами дендрофлори. Сучасний видовий склад дендрофлори нараховує 136 видів та форм. Колекція голонасінних рослин представлена 19 видами. Особливо науково цінними серед дендрофлори є віковий дуб звичайний, горіх чорний, яким уже понад 100 років, та представ-

ники реліктового виду – гінкго дволопатевого та виду, занесеного до Червоної книги України, – тису ягідного.

Серед інтродукованих дерев увагу приваблюють робінія клейка, бундук канадський, бархат амурський, аралія манчжурська. Декоративність території ботанічного саду особливо підвищують гарноквітучі декоративні кущі дейції шорсткої, садового жасмину звичайного, таволги Вангутта, вейгели ранньої, гортензії деревовидної, декоративної форми калини звичайної форми «Снігова куля», форзиції повислої, півонії деревовидної, керії японської, сакури японської.

На території ботанічного саду сформовані групи з ялівців, туї західної, ялини колючої, їх декоративних форм. Біля оранжереї створена група вічнозелених рослин із кипарисовика горіхоплідного, ялини канадської форми карликової конічної, ялівцю звичайного. Біля ставка утворена група з ялини звичайної. Поодинокі зустрічаються аборигенні види дерев: клен гостролистий, дуб звичайний, ясен звичайний та ін. Чільне місце в експозиції парку-пам'ятки займає Музей українського національного декоративного квітникарства під відкритим небом, який виступає провідним чинником залучення молоді до національної культури та традицій, які прищеплюють повагу до свого народу, його історії та культури, закладають основи цілісного внутрішнього світу особистості, її національної самосвідомості, народного світогляду.

Колекцію відкритого ґрунту парку-пам'ятки представляють одно-, дво- та багаторічні рослини, що належать до 35 родин та 123 родів. Найбільш широко представленими є родини Айстрових та Лілійних. Агератум, гайлардія, диморфотека, кореопсис, калістефус, айстра, настурція – це далеко не повний перелік родів рослин родини айстрових, які тут вирощуються. Із середини весни й до пізньої осені можна зустрітися з квітучими рослинами цієї родини. Значну наукову цінність відіграють види, які мають охоронний статус. На території ботанічного саду в культурі зростає горицвіт весняний, включений до Додатку конвенції CITES, тюльпан дібровний, рястка Буше, рябчик руський, цибуля ведмежа, підсніжник білосніжний, білоцвіт весняний охороняються на рівні Червоної книги України, а конвалія травнева, гіацинтик блідий, проліска дволиста,

гадюча цибулька занедбана, проліска сибірська, белевалія сарматська, горицвіт волзький охороняються на регіональному рівні. Досить значну роль у парку-пам'ятці займає кам'яна гірка або рокарій – сучасна інтерпретація альпійської гірки. Тут зростають близько 20 видів рослин: шавлія дібровна, чистець шерстистий, горлянка повзуча, аврinia скельна. Значне видове та сортове різноманіття культурних і дикорослих рослин зібране на навчально-дослідній ділянці, їх склад визначається місцевими еколого-географічними умовами, тематикою дослідно-практичних робіт. Навчально-дослідна ділянка ботанічного саду поділяється на відділи: польових культур, овочевих рослин, плодово-ягідних насаджень, біології, селекційно-генетичний. Нині на базі агробіостанції ПНПУ імені В. Г. Короленка проведено перший етап щодо створення колекції-саду «Сад субтропічних плодових культур» та заплановане формування інтродукційного центру, закладання каркасної колекції, яку складатимуть культури азиміни трилопатевої, хурми віргінської, айви японської, мигдалю звичайного, хеномелесу японського, зизифусу справжнього, гранатнику зернястого, інжиру звичайного, мушмули германської. Також за останні декілька років колекція відкритого ґрунту ботанічного саду була поповнена представниками калини звичайної, сакури японської, павловнії повстистої. Окрім того, на території ботанічного саду започатковано проведення біоіндикаційних досліджень – оцінку стану об'єктів живої природи та інтерпретацію даних про стан безпеки окремих геосфер [3].

Зокрема, у 2017–2018 рр. О. В. Клепець та М. О. Пилипенко провели дослідження щодо фітоіндикаційної оцінки екологічного стану малої паркової водойми ботанічного саду. Модельним об'єктом слугував ставок-копанка, що зазнає впливу комплексу антропогенних факторів в умовах урболандшафту (рекреація, надходження з поверхневим стоком від порушеного водозбору забруднень комунального та сільськогосподарського походження, продуктів ґрунтової ерозії тощо). На підставі використання методик фітоіндикації в екосистемі дослідженої паркової водойми виділено риси порушення екологічної рівноваги (бідний склад флори та угруповань макрофітів, активний розвиток нитчастих водоростей, надмірне

заростання акваторії, гіперпродукція фітомаси в прибережній зоні). Клас якості води дослідженої водойми, розрахований за Макрофітним індексом, ідентифіковано як «брудна», а загальний ступінь забруднення, визначений за різноманіттям толерантних до забруднення макрофітів, відповідає рівню «сильно забруднена». Індекс сапробності водойми, розрахований за методом Пантле та Бука, потрапив до інтервалу значень β -мезосапробної зони, що вказує на досить високий рівень органічних речовин у воді. З урахуванням встановлених вище характеристик рослинного покриву дослідженої водойми нами запропоновано комплекс заходів для покращення її екологічного стану: організаційних (контроль джерел забруднення та гідрохімічний моніторинг води; фітосанітарний контроль поширення бур'янів; упорядкування та дотримання режиму водоохоронної зони тощо), конструктивних (реконструкція гідроспоруд для покращення водообміну; зменшення крутизни берега; вирубування та контроль стихійного поширення чагарників і дерев; регулярне розчищення ложа ставка тощо) та фітомеліоративних (коригування площ заростання акваторії; перехоплення забруднень за принципом біоплато тощо). У подальшому заплановані ґрунтовні дослідження екологічного стану атмосферного повітря, ґрунтів даної території за допомогою різних методів біоіндикації, адже такі підходи до вивчення навколишнього середовища є досить інформативними, легкодоступними, економічно вигідними та відносно швидкими в часі [4].

Нині на території ботанічного саду проводяться наукові конференції, наради, семінари, сесії Ради ботанічних садів, профорієнтаційні пікніки, безкоштовні екскурсії для широких верств населення. Завдяки тісній співпраці з багатьма ботанічними садами та парками України колекція рослин постійно збагачується. Територія поповнюється новими перспективними в озелененні, екзотичними, рідкісними видами [3].

Висновки. Отже, навчальна лабораторія ПНПУ імені В. Г. Короленка «Ботанічний сад» є не лише природоохоронним об'єктом, а і центром збереження фіторізноманітності, інтродукції рослин, і науково-дослідним, еколого-просвітницьким осередком для місцевої громади. Територія має наукове, навчально-виховне, просвітницьке, куль-

турно-історичне значення, адже тут проводяться численні екскурсії для учнів, вчителів, науковців, студентів, природолюбів. У найближчій перспективі тут будуть проведені ґрунтовні дослідження екологічного стану атмосферного повітря, ґрунтів

даної території за допомогою різних методів біоіндикації, адже такі підходи до вивчення навколишнього середовища є досить інформативними, легкодоступними, економічно вигідними та відносно швидкими в часі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гапон С.В. Ботанічний сад Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. Путівник. / С.В. Гапон, В.В. Буйдін, Л.Д. Орлова. Полтава : «АСМІ», 2003. 28 с.
2. Гриньова М.В. Навчальна лабораторія природничого факультету як освітнє середовище, в якому відбувається особистісне самотворення майбутніх фахівців. Біорізноманіття: інноваційна діяльність у системі екології й освіти : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (с. Крива Руда, Семенівський р-н, Полтавська обл., 3–4 червня 2021 р.). Полтава, 2021. С. 6–10.
3. Дзюбаненко А.С. Ботанічний сад Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. Стежинами заповідних парків Полтавщини / А.С. Дзюбаненко, О.М. Байрак. Полтава : Верстка, 2009. 220 с.
4. Пилипенко М.О. Фітоіндикація екологічного стану малої паркової водойми та шляхи його оптимізації / М.О. Пилипенко, О.В. Клепец. Екологія : матеріали наук.-практ. конф. Всеукр. конкурсу студентських наукових робіт, 28–30 березня 2018 року. Полтава : ПолтНТУ, 2018. С. 24.

REFERENCES:

1. Gapon, S.V., Buydin, V.V., & Orlova, L.D. (2003). *Botanichnyi sad Poltavskogo derzhavnogo pedagogichnogo unIversitetu imeni V.G. Korolenka: putivnik* [Botanic garden of Poltava State Pedagogical University named after V.G. Korolenko: guidebook]. Poltava: ASMI, 28 s. [in Ukrainian].
2. Grinova, M.V. (2021). Navchalna laboratoriya prirodnichogo fakultetu yak osvitne seredovishe, v yakomu vidbuvaetsya osobistisne samotvorenniya maybutnih fahivtsiv [Bioriznomanittia: innovatsiina diialnist u systemi ekolohii y osvity]: materialy vseukrainskoi naukovo-praktuchnoi konferentsii. 3–4 chervnya, s. Kriva Ruda, SemenIvskiy r-n, Poltavska obl., 6–10 [in Ukrainian].
3. Dzyubanenko, A.S., & Bayrak O.M. (2009). Botanichniy sad Poltavskogo derzhavnogo pedagogIchnogo unIversitetu ImenI V.G. Korolenka. Stezhinami zapovidnih parkiv Poltavschini [Botanical garden of Poltava State Pedagogical University named after V.G. Korolenka. Paths of protected parks of Poltava region]. Poltava: Verstka, 220 s. [in Ukrainian].
4. Pilipenko, M.O., & Klepets, O.V. (2018). Fitoindikatsiya ekologichnogo stanu maloyi parkovoyi vodoymi ta shlyahi yogo optimizatsiyi [Phytoindication of the ecological state of a small park reservoir and ways of its optimization]. Materyali nauk.-prakt. konf. Vseukr. konkursu studentskih naukovih robIt, 28–30 bereznia. Poltava: PoltNTU, 24 [in Ukrainian].

УДК 502/504:582

DOI <https://doi.org/10.32782/2786-5681-2023-4.05>

Микола ШТОГРИН

кандидат економічних наук, директор, Національний природний парк «Кременецькі гори»

npp_kremgory@ukr.net

ORCID: 0000-0003-1107-9095

Андрій ШТОГУН

заступник директора, Національний природний парк «Кременецькі гори»

npp_kremgory@ukr.net

ORCID: 0000-0002-5817-0833

Ірина ЛЯШУК

молодший науковий співробітник, Національний природний парк «Кременецькі гори»

dovganyuk_iryana@ukr.net

ORCID: 0000-0002-7555-517X

СТАН ЦЕНОПОПУЛЯЦІЇ *NEOTTIANTHE CUCULLATA* (L.) SCHLECHTER (ORCHIDACEAE) НА ТЕРИТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДНОГО ПАРКУ «КРЕМЕНЕЦЬКІ ГОРИ»

Анотація. Існує значна кількість видів, що знаходяться під загрозою зникнення або вже зникли з певних територій. Недостатня увага до Орхідних в останні десятиліття призвела до того, що оселища багатьох видів знищені, а репрезентативних територій для створення природоохоронних об'єктів стає все менше. У зв'язку з цим актуальним стає з'ясування сучасного стану популяцій цих видів, їх поширення та опрацювання методів охорони. *Neottianthe cucullata* (L.) Schlechter – вид родини Orchidaceae, що вважався зниклим на території національного природного парку «Кременецькі гори» (далі Парк). У 2018 році вперше було зафіксовано *Neottianthe cucullata* в урочищі Барабан, досі ця територія є єдиним місцезростанням виду на території Парку.

Метою статті є висвітлення результатів моніторингу стану ценопопуляції *Neottianthe cucullata* (L.) Schlechter і методів збереження та охорони виду на території Парку.

Методологія дослідження. В основу даної роботи покладено матеріали польових досліджень, проведених протягом 2019–2023 рр. в урочищі Барабан. За цей час перевірено місцезростання, що були відомі за літературними та гербарними даними, здійснено обліки та моніторинг. Використано загальноприйняті методи флористичних і фітоценотичних досліджень. Польові дослідження здійснювали щорічно з використанням маршрутно-експедиційних методів. Види рослин наведено за *Catalogue of Life*. Фенологічні спостереження проводили з методикою Бейдемана (1974).

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше описано місцезростання *Neottianthe cucullata* та результати моніторингових досліджень на території, запропоновані шляхи й заходи щодо збереження та відновлення виду.

Висновки. Установлено, що *Neottianthe cucullata* росте в сприятливих умовах, розвиток їх популяцій задовільний, а здійснені природоохоронні заходи сприяють збільшенню чисельності даного виду.

Ключові слова: *Neottianthe cucullata*, орхідні види, національний природний парк «Кременецькі гори», моніторинг.

Mykola SHTOHRYN

Candidate of Economic Science, Director, National Nature Park “Kremenetsky Hory”

npp_kremgory@ukr.net

ORCID: 0000-0003-1107-9095

Andrii SHTOGUN

Deputy Director, National Nature Park “Kremenetsky Hory”

npp_kremgory@ukr.net

ORCID: 0000-0002-5817-0833

Iryna LIASHUK

Junior Research Associate, National Nature Park “Kremenetsky Hory”

dovganyuk_iryana@ukr.net

ORCID: 0000-0002-7555-517X

STATE OF THE CENOPULATION OF *NEOTTIANTHE CUCULLATA* (L.) SCHLECHTER (ORCHIDACEAE) ON THE TERRITORY OF THE NATIONAL NATURE PARK “KREMENETSKY HORY”

Abstract. There are a significant number of species that are threatened with extinction or have already disappeared from certain areas. Insufficient attention to Orchid species in recent decades has led to the fact that the habitats of many species have been destroyed, and there are fewer representative territories for the creation of nature conservation objects. In this regard, it is becoming urgent to find out the current state of populations of these species, their distribution and development of protection methods. *Neottianthe cucullata* (L.) Schlechter is a species of the Orchidaceae family that was considered extinct for the territory of the National Nature Park “Kremenetsky Hory” (Park). In 2018, *Neottianthe cucullata* was recorded for the first time in the Baraban tract, until now this area is the only place where the species grows on the territory of the Park.

The purpose of the article is to highlight the results of monitoring the state of the *Neottianthe cucullata* (L.) Schlechter cenopopulation and methods of conservation and protection of the species in the Park.

Research methodology. The basis of this work is the results of field research conducted during 2019–2023 in the Babaran tract. During this time, the places of growth, which were known from literature and herbarium data, were checked, records and monitoring were carried out. Commonly accepted methods of floristic and phytocenotic research were used. Field research was carried out annually using route-expedition methods. The species of plants are given according to the Catalog of Life. Phenological observations were carried out using Beideman's method (1974).

Scientific novelty: for the first time the habitat of *Neottianthe cucullata* and the results of monitoring studies on the territory are described, ways and measures for the conservation and restoration of the species are proposed.

Conclusions. It has been established that *Neottianthe cucullata* grows in favorable conditions, the development of their populations is satisfactory, and the implementation of nature conservation measures contribute to the increase in the number of this species.

Key words: *Neottianthe cucullata*, orchid species, National Nature Park “Kremenetsky Hory”, monitoring.

Постановка проблеми. До складу національного природного парку «Кременецькі гори» увійшли горбогір'я з абсолютною висотою 350–400 метрів над р. м. Рослинний світ Кременецьких гір має багате видове різноманіття, 53 види знаходяться під охороною Червоної книги України, із них орхідні – 22 види. У флорі України сімейство Orchidaceae Juss. налічує за різними даними від 68 до 74 видів, що належать до 29 родів [11; 13]. Усі види орхідних флори України внесено до Червоної книги України, Додаток II Конвенції СІТЕС та регіональні охоронні списки рослин. Дослідження структури та видового складу сімейства Орхідних продовжується й тепер.

Neottianthe cucullata (L.) Schlechter – вид, включений до Червоної книги України з природоохоронним статусом «зникаючий» [13]. У фітоценологічному відношенні *Neottianthe cucullata* є лісовим видом, що переважно зростає в борах із добре розвиненим моховим покривом. Має складний цикл розвитку, проростання насіння та ріст паростків стимулюються грибами, отриманими з інших видів [15].

Ця рослина є непримітною на перший погляд. Її висота становить 7–30 см, зрідка вище. Стебло прямостояче, іноді можна спостерігати декілька дрібних вузьколанцетних стеблових листочків. Прикореневих листків 1–2, зрідка 3,

формою від еліптичних до ланцетних (рис. 1). Суцвіття – розріджена однобока китиця, на якій розміщено від 6 до 24 квіток неправильної форми світло-фіолетового забарвлення (рис. 2). Цвіте в липні-серпні.

Рис. 1. Ювенільна особина *Neottianthe cucullata* (L.) Schlechter

Рис. 2. Генеративна особина *Neottianthe cucullata* (L.) Schlechter

Neottianthe cucullata є євразійським видом, ареал якого охоплює Середню та Східну Європу та значну частину Азії, проте для території Кременецьких гір довгі роки цей вид вважався втраченим.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Перші дані щодо рослинного світу на теренах сучасного Парку подано в працях польських дослідників першої половини ХХ ст. [1]. Значний внесок у вивчення флори Кременеччини зробив Б. Заверюха, описавши лучно-степові ділянки Кременецьких гір. Із 1991 року 1000 га теперішнього Парку ввійшли до складу ПЗ «Медобори», що посилює інтерес до вивчення флори заповідних територій.

Місцезростання орхідних видів для території Парку, на той час філії «Кременецькі гори» ПЗ «Медобори», уперше більш детально у своїй праці описали працівники Кременецького ботанічного саду С. Дейнеко та С. Бойко [2]. У 2018 році І. Бобрик, Л. Онук та О. Штогун [1] описали сучасний стан вивчення та видове різноманіття орхідних на території Парку, а також уперше згадали та описали стан популяції *Neottianthe cucullata* [1].

М. Загультський у своїй праці вказує знахідки *Neottianthe cucullata* для Українського Розточчя в місті Львові, урочища Голоско (S. Trusz, 1881; B. Włoski, 1881, 1891, 1898), у Яворівському р-ні в селах Лелехівка та Ставки [4]. Відомою знахідкою *Neottianthe cucullata* (L.) Schltr є гербарний зразок, зібраний колекціонером Herbarium Florae Rossicae 26 серпня 1902 р. у сосновому лісі поблизу с. Біличів Київської губернії та

повіту [14]. Як вид, що знаходиться під охороною, *Neottianthe cucullata* наводиться для Волині [12], НПП «Подільські Товтри» [9], Київської області [5]. У Червоній книзі України вказано, що цей вид зростає на Поліссі, Розточчі, Опіллі та в Правобережному Лісостепу [13].

За гербарними матеріалами першої половини минулого століття *Neottianthe cucullata* наводилася для околиць м. Кременця. За даними Г. Оліяр [10], популяція *Neottianthe cucullata* на території колишньої філії «Кременецькі гори» не підтверджена та не віднайдена поза межами заповідної території в найближчих її околицях [7; 10].

Мета роботи – дослідити стан ценопопуляції *Neottianthe cucullata* та вивчити ефективність здійснених природоохоронних заходів у локалітетах її місцезростання.

Виклад основного матеріалу. Із часу заснування національного природного парку «Кременецькі гори» нами постійно проводиться моніторинг та пошук нових місцезростань видів рослин, занесених до ЧКУ та інших охоронних списків, що дає можливість віднайти нові чи підтвердити локалізацію вже відомих видів.

Унікальним локалітетом, де зростає значна кількість орхідних видів на території Парку, є урочище Барабан (кв. 19 Білокриницького ПНДВ), яке займає площу 72,5 га, із них 51,2 га віднесено до заповідної зони. Ця територія є ключовою в здійсненні систематичного моніторингу та наукових досліджень щодо вивчення видового та чисельного різноманіття орхідних видів.

За таксаційною характеристикою післявоєнних років породою, що переважає в урочищі Барабан, був дуб звичайний, який внаслідок проведення рубок головного користування без заходів лісовідновлення був вирубаний. На місці дубового лісу тривалий час були сільськогосподарські угіддя, але вже в середині 50-тих років ця територія була засаджена сосною звичайною, де на сьогодні сформувався класичний субір (B2) віком 70–72 роки. Деревостан формують *Pinus sylvestris*, *Betula pendula*, *Carpinus betulus*. Ліс є відносно світлим, оскільки зімкненість деревостану в середньому сягає 0,5–0,6. У підрості зустрічається *Quercus robur*, *Pinus sylvestris*. У підліску переважають *Viburnum opulus*, *Sambucus nigra*, *Rubus fruticosus*, *Rhamnus frangula*. Травостій із проєктивним покриттям 75% утворюють з відповідною участю *Asarum europaeum*, *Paris quadrifolia*,

Melittis melissophyllum, *Anemone sylvestris*, *Orthilia secunda*, *Pyrola minor*, *Moneses uniflora*.

На території урочища та прилеглих до нього кварталів зафіксовано місцезростання *Cephalanthera damasonium*, *C. longifolia*, *C. rubra*, *Epipactis atrorubens*, *E. helleborine*, *Neottia nidus-avis*, *Platanthera chlorantha*, *P. bifolia*, *Cypripedium calceolus*, *Goodyera repens*, *Neottianthe cucullata*.

До початку проведення детальних досліджень, які розпочалися у 2019 році, стан ценопопуляції та чисельність *Neottianthe cucullata* оцінювали візуально. Популяція перебувала у відносно стабільному стані, спостерігалось незначне заростання *Solidago canadensis*.

У 2019 році було закладено пробну площу розміром 0,025 га (25x10 м). Розташування рослин на цій ділянці нерівномірне, куртинами. Усього з початку досліджень виявлено 45 генеративних особин, на сьогодні – 188 особин, середня щільність популяції *Neottianthe cucullata* на пробній площі складає 16–19 особин на 1 кв. м (табл. 1).

Таблиця 1

**Вікова структура ценопопуляції
*Neottianthe cucullata***

Рік	Чисельність вікових груп			
	j	im	v	g
2019	2	4	30	45
2020	19	18	51	77
2021	27	40	62	32
2022	24	32	42	79
2023	10	60	102	188

Аналіз вікової структури *Neottianthe cucullata* свідчить про сприятливі еколого-ценотичні умови росту виду, значна кількість ювенільних особин засвідчує про добре насіннєве поновлення *Neottianthe cucullata* та сприятливі умови для проростання насіння (рис. 3).

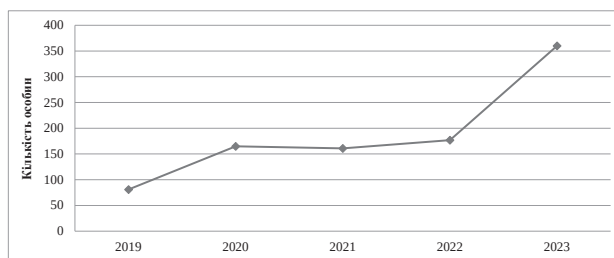

Рис. 3. Чисельність *Neottianthe cucullata* на пробній площі

Основними причинами зміни чисельності популяції є вузька еколого-ценотична амплітуда виду та облігатні симбіотичні зв'язки з мікоризними грибами-симбіонтами та комахами-запилювачами, значний вплив мають також і зміни клімату та місць існування, зривання на букети.

В урочищі Барабан загрозу для популяцій *Neottianthe cucullata* становить масове заростання *Solidago canadensis* та самозаліснення *Pinus sylvestris*. Починаючи з 2019 року, ми систематично проводимо природоохоронні заходи, зокрема розчищення, виривання *Solidago canadensis*, що сприяло зменшенню заростання інвазійних видів на даній території. Заходи з розчищення від чагарників та соснового молодняка значно збільшили освітленість ділянки, що має позитивний вплив на збереження та відновлення популяції *Neottianthe cucullata* та інших видів орхідних.

Висновки. Таким чином, популяція *Neottianthe cucullata* на території національного природного парку «Кременецькі гори» не втрачена, стан стабільний, росте за сприятливих умов, розвиток задовільний. Насіннєва продуктивність забезпечує їх відтворення. Річні зміни чисельності особин *Neottianthe cucullata* можна вважати типовими для цього виду орхідей.

ЛІТЕРАТУРА:

- Бобрик І.В., Онук Л.Л., Штогун А.О. Заходи щодо збереження видів родини Orchidaceae в урочищі Барабан національного природного парку «Кременецькі гори». *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Біологія»*. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2018. № 3–4 (Вип. 74). С. 17–20.
- Дейнеко С., Бойко С. Природні місцезростання представників родини Orchidaceae району Кременецького горбогір'я. *Роль природно-заповідних територій Західного Поділля та Юри Ойцовської у збереженні біологічного та ландшафтного різноманіття*. Гримайлів, 2003. С. 251–258.
- Заверуха Б.В. Нарис рослинності Кременецьких. Питання фізіології, цитоембріології і флори України. Київ : Вид-во АН УРСР, 1963. С. 81–104.
- Загальський М. Поширення та соціологічна оцінка орхідних (Orchidaceae JUSS.) Українського Розточчя. *Праці Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Т. VII: Екологічний збірник «Екологічні проблеми природокористування та біорозмаїття Львівщини»*. Львів, 2001. С. 227–236.

5. Лавренюк О.В., Абдулоєва О.С. Поширення видів родини Orchidaceae Lindl. у Київській області : матеріали Других наукових читань пам'яті С. Тарашука. Київ, 2011. URL: <https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/avtorlek/20/21.pdf>
6. Літопис природи національного природного парку «Кременецькі гори». Том 10. Кременець, 2022. 339 с.
7. Літопис природи. Природний заповідник «Медобори» з філією «Кременецькі гори». Кн. 18. Гримайлів, 2011. С. 472–476.
8. Національний природний парк «Кременецькі гори»: сучасний стан та перспективи збереження, відтворення, використання природничих комплексів та історико-культурних традицій : монографія / М.О. Штогрин та ін. Київ : ТВО «ВТО Типографія від А до Я», 2017. 269 с.
9. Новосад В.В. Крицька Л.І., Любінська Л.Г. Раритетний фітофонд судинних рослин НПП «Подільські Товтри»: сучасний стан вивчення та збереження. *Вісник Національного науково-природничого музею*. Том 5: 2005–2007. С. 281–293.
10. Оліяр Г.І. Фітораритети природного заповідника «Медобори» з філією «Кременецькі гори» в міжнародних червоних списках. Природно-заповідний фонд України – минуле, сьогодення, майбутнє : матеріали міжнар. наук.-практ. конференції, присвяченої 20-річчю ПЗ «Медобори» (сmt Гримайлів, 26–28 травня 2010 року). Тернопіль, 2010. С. 460–464.
11. Собко В.Г. Орхідеї України. Київ : Наукова думка, 1989. 192 с.
12. Созофіти Волинської області (Україна) / І.І. Кузьмішина та ін. *Природа Західного Полісся та прилеглих територій*. 2014. № 11. Розділ II. Біологія. С. 196–201.
13. Червона книга України. Рослинний світ / за ред. Ю.Р. Шеляг-Сосонко. Київ : Укр. енциклопедія, 1996. 624 с.
14. Чорна Г., Мамчур Т. Гербарні збори кінця XIX – початку XX ст. Із теренів України в гербарії Уманського національного університету садівництва (УМ). *Вісник Львівського університету. Серія «Біологічна»*. 2018. Випуск 78. С. 150–158.
15. Шейко О.А., Мусатенко Л.І. Сучасний стан досліджень особливостей симбіотичного та асимбіотичного розмноження орхідних. *Інтродукція рослин*. 2010. № 4. С. 21–27.
16. Catalogue of Life. URL: <http://www.catalogueoflife.org/>

REFERENCES:

1. Bobrik, I.V., Onuk, L.L., Shtogun, A.O. (2018). Zahodi schodo zberezheniya vidiv rodini Orchidaceae v urochischi Baraban natsionalnogo prirodnogo parku "Kremenetski gori". *Naukovi zapiski Ternopil'skogo natsionalnogo pedagogichnogo universitetu imeni Volodimira Gnatyuka. Ser. Biologiya*, 3–4(74), 17–20. Ternopil: TNPU Im. V. Gnatyuka [in Ukrainian].
2. Deyneko, S., Boyko, S. (2003). Prirodni mistsezrostannya predstavnikov rodini Orchidaceae rayonu Kremenetskogo gorbogir'ya. Rol prirodnozapovidnih teritoriy Zahidnogo Podillya ta Yuri Oytsovskoyi u zberezheni biologichnogo ta landshaftnogo riznomanittya. Grimayliv, 251–258 [in Ukrainian].
3. Zaveruha, B.V. (1963). Naris roslinnosti Kremenetskih. Pitannya fiziologiyi, tsitoembriologiyi i flori Ukrayini. Kyiv: Vid-vo AN URSR, 81–104.
4. Zagulskiy, M. (2001). Poshirenniya ta sozologichna otsinka orhidnih (Orchidaceae JUSS.) Ukrayinskogo Roztochchya. *Pratsi Naukovogo tovaristva im. T. Shevchenka*. L. T. VII: Ekologichniy zbirnik. Ekologichni problemi prirodozoristuvannya ta biorozmayittya Lvivschini, 227–236 [in Ukrainian].
5. Lavrenyuk, O.V., Abduloeva O.S. (2011). Poshirenniya vidiv rodini Orchidaceae Lindl. u Kiyivskiy oblasti. Materiali drugih naukovih chitan pam'yati Sergiya Taraschuka. URL: <https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/avtorlek/20/21.pdf>
6. Litopis prirodi natsionalnogo prirodnogo parku "Kremenetski gori" (2022). Tom 10. Kremenets, 339 s. [in Ukrainian].
7. Litopis prirodi. Prirodniy zapovidnik "Medobori" z filieyu "Kremenetski gori" (2011). Kn.18. Grimayliv, 472–476 [in Ukrainian].
8. Natsionalniy prirodniy park "Kremenetski gori": suchasniystan ta perspektivi zberezheniya, vidtvorennya, vikoristannya prirodnichih kompleksiv ta istoriko-kulturnih traditsiy (2017): monografiya / M.O. Shtogrin ta in. Kyiv: TVO "VTO Tipografiya vid A do Ya", 269 s. [in Ukrainian].
9. Novosad, V.V., Kritska L.I., Lyubinska L.G. (2005–2007). Raritetniy flto fond sudinnih roslin NPP "Podil'ski Tovtri": suchasniy stan vivchennya ta zberezheniya. *Visnik Natsionalnogo naukovoprirodnichogo muzeyu*, 5, 281–293 [in Ukrainian].
10. Oliyars, G.I. (2010). Fitorariteti prirodnogo zapovidnika "Medobori" z filieyu "Kremenetski gori" v mizhnarodnih chervonih spiskah. Prirodno-zapovidniy fond Ukrayini – minule, sogoedeniya, maybutne: materialy mizhnar. nauk.-prakt. konferentsiyi prisvyacheniy 20-richchyu PZ "Medobori" (smt. Grimayliv, 26-28 travnya 2010 roku). Ternopil, 460–464 [in Ukrainian].
11. Sobko, V.G. (1989). Orhideyi Ukrayini. Kyiv: Naukova dumka, 192 s. [in Ukrainian].

12. Kuzmishina, I.I. ta in. (2014). Sozofiti volinskoyi oblasti (Ukrayina). *Priroda Zahidnogo polissya ta prileglikh teritoriy, II*, 196–201. Rozdil II. Biologiya [in Ukrainian].
13. Shelyag-Sosonko, Yu.R. (Ed.) (1996). Chervona kniga ukrayini. Roslinniy svit. Kyiv: Ukr. entsiklopediya, 624 s. [in Ukrainian].
14. Chorna, G., Mamchur, T. (2018). Gerbarni zbori kintsya HIIH – pochatku HH ST. Iz tereniv Ukrayini v gerbariyi Umanskogo natsionalnogo univrsitetu sadivnitstva (UM). *Visnik Lvivskogo universitetu. Seriya biologichna*, 78, 150–158 [in Ukrainian].
15. Sheyko, O.A., Musatenko, L.I. (2010). Suchasniy stan doslidzhen osoblivostey simbiotichnogo ta asimbiotichnogo rozmnozheniya orhidnih. *Introduktsiya roslin*, 4, 21–27 [in Ukrainian].
16. Catalogue of Life. URL: <http://www.catalogueoflife.org/>

РОЗДІЛ 2 ПУБЛІЧНЕ УПРАВЛІННЯ ТА АДМІНІСТРУВАННЯ

УДК 351.851: 37.014

DOI <https://doi.org/10.32782/2786-5681-2023-4.06>

Олег БЛИК

кандидат технічних наук, доцент, проректор із науково-педагогічної роботи та моніторингу якості освіти, Комунальний заклад вищої освіти «Вінницька академія безперервної освіти»

bilyk.oleg2012@gmail.com

ORCID: 0000-0001-5088-1115

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ВПРОВАДЖЕННЯ ЕЛЕКТРОННОГО ДОКУМЕНТООБІГУ У СИСТЕМУ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

Анотація. У статті висвітлено теоретичні та практичні аспекти реалізації сучасних підходів до впровадження електронного документообігу у систему державного управління в Україні. Визначено їх переваги й недоліки. Розглянуто сучасні інформаційні технології, які можуть бути застосовані для оптимізації роботи з документами в управлінні підприємством. Охарактеризовано відомі системи електронного документообігу, виокремлено основні вимоги до систем електронного документообігу. Окреслено принципи побудови і функціонування системи електронного документообігу. Закцентовано увагу на можливостях, котрі надає впровадження електронного документообігу у систему державного управління.

Метою статті визначено аналіз шляхів впровадження електронного документообігу у систему державного управління та умови їх ефективного поєднання.

Методологія дослідження ґрунтується на поєднанні таких методів, як аналіз, синтез та узагальнення. Автор зауважує, що методами проведення дослідження можуть бути: тестування; опитування (анкетування, інтерв'ювання); спостереження за умовами впровадження електронного документообігу у систему державного управління; одержання інформації без залучення учасників тощо.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що автор розглядає питання впровадження електронного документообігу у систему державного управління через систему нормативно-правового забезпечення та реалізації завдань електронного документообігу, а саме: підтримки бази даних документів, завдання руху документів, їх створення та реєстрації, пошуку та генерації. Коротка характеристика наведених систем дає розуміння їх спрямування та цільового призначення.

Висновки. Аналіз шляхів впровадження електронного документообігу у систему державного управління дозволяє визначити умови їх ефективного поєднання, вимагає ретельного відстеження ситуації і здійснюється у формі постійної або періодичної перевірки. Розвиток інформаційних технологій дозволяє замінити схеми паперового документообігу на електронний, що економить час, дозволяє уніфікувати систему та підвищити ефективність роботи підприємства.

Ключові слова: електронний документообіг, електронний документ, система електронного документообігу, системи організаційного управління, сучасні інформаційні технології автоматизації документообігу.

Oleh BILYK

Candidate of Technical Sciences, Associate Professor, Vice-Rector for Scientific and Pedagogical Work and Monitoring the Quality of Education, Public Higher Educational Establishment "Vinnytsia Academy of Continuing Education"

bilyk.oleg2012@gmail.com

ORCID: 0000-0001-5088-1115

MODERN APPROACHES TO THE IMPLEMENTATION OF ELECTRONIC DOCUMENT MANAGEMENT IN THE STATE ADMINISTRATION SYSTEM

Abstract. The article highlights the theoretical and practical aspects of modern approaches implementation to the introduction of electronic document management in the system of public administration in Ukraine. Their advantages and

disadvantages are determined. Modern information technologies that can be applied to optimize work with documents in enterprise management are considered. Well-known electronic document management systems are characterized; the main requirements for electronic document management systems are highlighted. The principles of construction and functioning of the electronic document circulation system are outlined. Attention is focused on the opportunities provided by the introduction of electronic document management in the state administration system.

The purpose of the article is to analyze the ways of introducing electronic document flow into the state administration system and the conditions for their effective combination.

The research methodology is based on a combination of such methods as analysis, synthesis and generalization. The author notes that the methods of research can be: testing; surveys (questionnaires, interviews); observation of the conditions of introduction of electronic document flow into the state administration system; receiving information without the involvement of participants, etc.

The scientific novelty of the work lies in the fact that the author considers the issue of introducing electronic document circulation into the state administration system through the system of legal support and implementation of the tasks of electronic document circulation, namely: document database support, the task of document movement, their creation and registration, search and generation. A brief description of these systems provides an understanding of their direction and purpose.

Conclusions. Analysis of the ways of introducing electronic document flow into the state administration system allows determining the conditions of their effective combination, requires careful monitoring of the situation and is carried out in the form of permanent or periodic inspection. The development of information technologies makes it possible to replace paper document flow schemes with electronic ones, which saves time, unifies the system and increases the efficiency of the enterprise.

Key words: electronic document flow, electronic document, electronic document flow system, organizational management systems, modern information technology of document flow automation.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку суспільства та активної інтеграції України до європейської спільноти посилюється вплив на динаміку розвитку внутрішнього економічного та інформаційного середовища. Важливо створити ефективно діючу системи документальних комунікацій, тому набувають поширення інноваційні інструменти забезпечення управлінських процесів. Така система забезпечуватиме доступ до інформаційних ресурсів та сприятиме скороченню часових витрат на розв'язання завдань, пов'язаних з документообігом, оскільки електронний документообіг дає можливість вдосконалювати галузь публічного управління.

Підприємства все частіше обмінюються електронними документами, що дозволяє перейти від паперового документообігу до електронного, а це своєю чергою економить час та полегшує роботу співробітників, знижує часові витрати на розв'язання завдань, пов'язаних з документообігом. Політико-економічна ситуація висуває нові вимоги до ефективної діяльності суб'єктів господарювання, електронний документообіг відкриває можливості для довготривалого збереження документів. На підставі договорів, що визначають взаємини суб'єктів документообігу, електронний документообіг здійснюється відповідно до законодавства України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчив, що проблема впровадження електронного документообігу у систему державного

управління широко висвітлювалася за такими напрямками, як: огляд теоретичних основ управління якістю освіти в закладах загальної середньої освіти (Л. Ващенко); механізми державного управління якістю загальної середньої освіти в Україні (Т. Лукіна); функції публічного управління (І. Бородін), роль електронного документообігу у процесі взаємодії територіальних громад та закладу вищої освіти (Н. Васинова); електронний документообіг, тенденції та перспективи (М. Величків); інтелектуалізація та впорядкування інтерфейсів систем електронного документообігу (А. Гречко); система управління електронним документообігом на підприємстві (Н. Козлова); використання інформаційних технологій для підвищення ефективності управління підприємством (В. Кравець); система управління процесами Workflow (М. Круковський); основи організації електронного документообігу (О. Матвієнко); управлінське документування (Ю. Палеха); менеджмент документообігу в інформаційних системах освіти (Н. Задорожна); нові інформаційні технології в управлінні закладами освіти (В. Іценко) та інші.

Актуальними для нашого дослідження стали положення, затверджені Державною уніфікованою системою документації (2000), стандарти Електронного документообігу, норми Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» (2003), Закону України «Про інформацію» (1992) та ін. Однак розви-

ток електронних систем документообігу потребує нормативного та законодавчого супроводу щодо захисту авторських прав у сфері інформаційних технологій. Вирішенню цих проблем сприяє прийняття законів України «Про електронні документи та електронний документообіг» (№ 851-IV); «Про електронний цифровий підпис» (№ 852-IV) від 22 травня 2003 року. Указом Президента України № 1497/2005 від 20 жовтня 2005 року «Про першочергові завдання щодо впровадження новітніх інформаційних технологій» передбачено «... удосконалення нормативно-правової бази з питань розроблення та впровадження новітніх інформаційних технологій та адаптацію законодавства України з цих питань до законодавства Європейського Союзу». Верховною Радою України (4.11.2005 року) затверджено «Завдання Національної програми інформатизації на 2006–2008 роки», котрі пріоритетними визначили: вирішення проблем правового та організаційного характеру, визначення організаційно-правових засад впровадження електронного документообігу з використанням електронного цифрового підпису, розвиток інформаційної системи «Електронний Уряд», захист інформації, захист національного сегмента Інтернету, боротьбу з комп'ютерною злочинністю тощо.

Виклад основного матеріалу. Розвиток інформаційних технологій (ІТ), істотні досягнення в цьому напрямі створили об'єктивні передумови щодо розвитку професійних знань та навичок використання цих технологій у сучасному суспільстві загалом та в управлінській діяльності зокрема. Інформаційні технології розглядаються як засіб здійснення навчальної, наукової та професійної діяльності фахівця, який виконує свої обов'язки у сучасних умовах. Інформаційній освіті притаманне безперервне і швидке зростання вимог до кваліфікації фахівців, тому оновлення цих технологій потребує перетворення підготовки до використання інформаційних технологій у постійний процес, який не повинен перериватися впродовж професійної діяльності фахівця з управління [17, с. 216]. Впровадження у систему публічного управління електронного підходу супроводжується автоматизацією адміністративних регламентів та запровадженням офіційного електронного документообігу.

Електронний документообіг виявить свою ефективність за умови професійних підходів та узгодженої взаємодії різних галузей знань. Важливо при цьому надавати увагу раціоналізації роботи з документами, вирішенню питань щодо розвитку взаємин, підвищенню якості співпраці у сучасних умовах. Ефективне функціонування кожної організації можливе за умов впровадження ефективної системи електронного документообігу, котра би забезпечила ефективну управлінську діяльність [3].

Автоматизований документообіг неможливий без використання ПК і спочатку його роль полягала у підготовці паперових версій документів. Згодом кількість робіт з використанням ПК розширювалась. Поява електронних таблиць дозволила автоматизувати рутинні обчислення, а програмне забезпечення систем управління базами даних – збереження даних та їх повторне використання в інших документах. Системи опрацювання документів потребували створення електронного офісу та різноманітних довідкових інформаційних систем [4].

Системи електронного документообігу (СЕД) являють собою складний комплекс технічних і організаційних рішень, котрі сприяють збереженню і раціональному використанню людських ресурсів та підвищенню ефективності управління потоками корпоративних документів чи інформації [18].

Системи електронного документообігу мають відповідати таким вимогам, як: масштабованість (підтримка будь-якої кількості користувачів); модульність (система має складатися з окремих модулів, інтегрованих між собою); розподіл (взаємодія розмежованих платформ для роботи в організаціях, розподілених територіально); відкритість (система повинна мати відкриті інтерфейси для можливого доопрацювання та інтеграції з іншими системами) [15].

У науковому дискурсі розрізняють основні принципи організації електронного документообігу, котрі передбачають одноразову реєстрацію документів; можливість паралельного виконання різних операцій з метою скорочення часу опрацювання документів та підвищення оперативності їх виконання; виключення можливості дублювання документів; безперервність руху документа; ефективно організовану систему пошуку документа; розвинену систему звітності. Електронний документообіг охоплює

ще і стадії підготовки документів і вільний обмін інформацією з комп'ютерних мереж [12].

Система електронного документообігу (P.S.) призначена для автоматизації документообігу і діловодства, сприяє систематизації електронного архіву, упорядкуванню процесів роботи з вихідною/вхідною кореспонденцією, підтримці внутрішньому документообігу на підприємстві та вирішенню інших завдань. Систему можна легко перелаштувати з урахуванням специфіки роботи кожного конкретного підприємства. Систему розроблено з урахуванням положення Закону України про електронні документи і електронний документообіг. Програмний комплекс Система електронного документообігу P.S. (СЕД P.S.) призначено для створення різних систем документообігу і забезпечує виконання таких функцій, як: функції діловодства (розпорядчі, внутрішні, вхідні, вихідні); послуги щодо пошуку, створення, зберігання документів; послуги з організації спільної роботи в мережі; безпека й автентична ідентифікація у роботі з документами; пошук повнотекстового документа; створення і супровід сховища документів; архівація документів з певним терміном зберігання; відтворення різних форматів аудіо- і відеоданих; відтворення аудіо- і відеоматеріалів; фіксація історії змін у документах. Впровадження СЕД P.S. має на меті: виконавчу дисципліну; контроль над виконанням завдань; пошук документів; підготовку і виконання документів; мінімізацію втрат документів; захист інформації. До позитивних ознак застосування технологій IBM у розробці СЕД P.S. належать: багатоплатформенність; захищеність від втрат інформації та баз даних; конфіденційність даних; контрольований набір засобів щодо захисту інформації.

До переваг СЕД P.S. віднесено: розвиток управлінських і бізнес-процесів; документальний супровід роботи з партнерами; збереження документів; контроль над документообігом; поліпшення дисципліни; зв'язок між електронним та паперовим документообігом архівів [8].

Система автоматизації щодо управління людськими ресурсами потребує створення таких програм, котрі спроможні інтегрувати команду, працювати над спільними завданнями. Сучасне програмне забезпечення для вдосконалення процесу рекрутингу пропонує корисний інструментарій, а саме ATS – систему

автоматизації підбору персоналу. Різні сервіси мають різний функціонал. Наприклад, «Friend Work Recruiter» або «Amazing Hiring» – сервіси, здатні інтегрувати інформацію про кожного спеціаліста з різних ресурсів. Для відбору персоналу є корисними й інші ресурси. Для конструкторів тестів існує значна кількість ресурсів, зокрема «SurveyMonkey», «Google форми», «Kwiksurveys», «Zoho», «ЛетсТест». Тестування з використанням «Google форм» акумулює результати в Excel-таблицю. Для спрощення процесу обговорення будь-якої теми використовують віртуальні дошки «Mural.ly» та «CanvasDrop». Тут можна прикріплювати матеріали з «YouTube», «Flickr», «Google Drive», «Dropbox», змінювати масштаб файлів та розташування, обговорювати у спеціально створеному чаті, спостерігати за змінами тощо.

ERP-забезпечення реалізоване через розробку мобільних додатків, що допомагають вести облік фінансів, документацію. Серед інформаційних систем представлено такі програмні інструменти, як «Mint.com» (окрім фінансового обліку, підтримує систему безпеки), «Financisto», «Toshl». Особливістю «Toshl» є оформлення (гумористичний стиль). Додаток нагадує про можливе перевищення бюджету та надає поради для оптимізації власних витрат. З метою підписання документів створено додатки «SignEasy» та «Adobe Fill & Sign», які дозволяють ставити підпис за допомогою стилуса чи пальців руки та зберігати у пам'яті додатка зображення підпису і печатки з миттєвим їх розміщенням у документі за виникнення такої необхідності. А «CamScanner» та «Office Lens» дозволяють сканувати документи безпосередньо за допомогою смартфона.

З метою автоматизації збору звітності щодо персоналу розроблено додаток «Weekdone», який нагадує про звітність та формує у вигляді графіків для наочності, а також має таскменеджер (від англ. «task» – «завдання») [13, с. 136].

Активно реалізуються на ринку засоби електронного управління документами, умовно виділяються п'ять категорій технологій (систем управління документами (СУД)): системи електронного управління документами (ЕУД), орієнтовані на бізнес-процеси (Business-process EDM): Documentum, FileNet (Panagon і Watermark), Hummingbird (PC DOCS); корпоративні системи ЕУД (Enterprise-

centric EDM): Lotus (Domino.Doc), доповнення до Novell GroupWise, Opent Text (LiveLink), Keyfile Corp., Oracle (Context); системи керування контентом (Content management): Adobe, Excalibur; системи керування інформацією (портالي) (Information Management): Excalibur, Oracle Context, PC DOCS/Fulcrum, Verity, Lotus (Domino/Notes, K-station); системи керування образами (Imaging); системи керування потоками робіт (Workflow management): Lotus (Domino/Notes і Domino Workflow), Jetform, FileNet, Action Technologies, Staffware [8].

Система «ДІЛО» без будь-яких замовних доробок вирішує завдання автоматизації діловодства та електронного документообігу більшості організацій, легко може бути встановлена і налаштована фахівцями замовника, швидко адаптується до специфіки документообігу в організаціях будь-якого розміру від одиниць до тисяч робочих місць. Сприяє забезпеченню необхідного рівня конфіденційності інформації. Захищає електронний документообіг, дозволяє використати електронний цифровий підпис (ЕЦП) і спеціальні криптографічні засоби. Сприяє переведенню паперових документів в електронний формат через опцію «потокове сканування». Забезпечує повний цикл роботи з проектами документів. Вирізняється відкритою архітектурою та сприяє інтеграції з іншими програмними продуктами.

Система «БОС-Референт» призначена для використання в великих корпораціях зі складною ієрархічною структурою, орієнтована на спільну роботу багатьох користувачів і створює всередині організації єдиний інформаційний простір. Система «БОС-Референт» побудована на платформі IBM Lotus Domino/Notes і має такі ознаки: засоби створення єдиного інформаційно-управлінського простору для організацій будь-якої складності: розподілених, багаторівневих тощо; підтримує складні маршрути узгодження документів; автоматизує бізнес-процеси, настраює та модифікує відповідно до вимог замовника; зручне адміністрування, масштаб, web-доступ; захист інформації; простота у користуванні.

Docs Fusion і Docs Open є одними з найпопулярніших у світі систем класу «електронних архівів».

Optima Workflow система призначена для формалізації типових процедур роботи з документами.

«М.Е.Дос ІS» – це програма, яка допоможе в роботі з документами різних типів та при-

значена для роботи зі звітами, податковими накладними, актами, рахунками та ін. [13].

Система електронного документообігу (СЕД) DIRECTUM підтримує повний життєвий цикл керування документами. DIRECTUM – система класу ECM (Enterprise Content Management), що підвищує ефективність роботи підприємства. Рішення описаних завдань забезпечують модулі системи DIRECTUM: управління електронними документами; створення різних неструктурованих документів (тексти Microsoft Word, таблиці Microsoft Excel, схеми Microsoft Visio, малюнки CorelDraw, відео тощо); підтримка версій документів; історія роботи з документами; повнотекстовий і атрибутивний пошук документів; управління діловими процесами; управління договорами (пошук, аналіз, редагування); управління нарадами (узгодження місця й часу, складу учасників); формування й розсилання протоколу; контроль виконання рішень наради; взаємодія із клієнтами; канцелярія; звернення громадян і організацій; управління показниками ефективності.

PayDox (система електронного документообігу PayDox) сприяє керуванню бізнес-процесами й документами та має необмежені можливості адаптації під вимоги замовників. СЕД PayDox допомагає підприємству структурувати бізнес-процеси, підвищити ефективність роботи, забезпечити колективну роботу співробітників. Система дозволяє управляти бізнес-процесами підприємства; організувати колективну роботу співробітників; здійснювати контроль над виконанням документів, надає доступ користувачам до документів і повідомлень у корпоративних дискусійних форумах; забезпечує безпечний web-доступ співробітників до корпоративного файлового архіву; сприяє електронному узгодженню між документами/файлами; керування договорами; формування звітів; формування й виконання бюджетів тощо.

Для оптимізації та полегшення роботи з документами доцільно використовувати програму «М.Е.Дос», за допомогою якої легко та швидко можна: створити всі необхідні документи; підписати документи електронним цифровим підписом (ЕЦП); обмінятися податковими накладними та квитанціями про їх реєстрацію з контрагентами; запросити та отримати виписки з цього реєстру; перевірити, зашифрувати та зберегти електронні документи

в єдиній системі; за лічені секунди відправити звіти до контролюючих органів; отримати квитанції про прийом та обробку відправлених документів (звітів, податкових накладних та інше); обмінятися податковими накладними і квитанціями, а також актами, договорами з контрагентами; зареєструвати податкові накладні, отримати квитанції про реєстрацію/витяги з реєстру; відправити звіти в контролюючі органи; створити податкові накладні, звіти, договори та інші документи; перевірити, роздрукувати та зберегти документи на електронних носіях; зашифрувати і підписати електронним цифровим підписом [13].

Для покращення роботи електронного документообігу важливо враховувати функції публічного управління. І. Бородін [2] доводив, що функції публічного управління – це самостійні та якісно однорідні складники діяльності суб'єктів публічного управління, об'єднані між собою єдиною метою, особливостями реалізації. Функції публічного управління здійснюються через форми і методи публічного управління, які показують шляхи і засоби процесу публічного управління. Дослідник поділяє функції публічного управління на внутрішні та зовнішні. Внутрішні функції – це основні напрями діяльності держави з управління внутрішніми суспільними процесами (економічним, політичним, соціальним, правоохоронним, екологічним). Зовнішні функції держави – це основні напрями її діяльності у сфері міжнародних відносин: дипломатична, зовнішньоекономічна, зовнішньополітична, культурно-інформаційна та глобального співробітництва. Тому функції публічного управління як відносно відокремлені в процесі розподілу управлінської праці види діяльності, що відрізняються специфічними формами та методами впливу на керовані об'єкти чи процеси, класифікуються на декілька груп: основні (загальні) і конкретні (спеціальні), які ще розподіляють на головні та допоміжні функції. Основні функції беруть участь у здійсненні будь-якого управлінського циклу і включають до свого складу: за поширеною класифікацією – прогнозування, планування, організацію, координацію, регулювання, мотивацію, облік, аналіз, контроль; за скороченою – планування, організацію, мотивацію, контроль. Конкретні функції забезпечують управління суспільними процесами, відповідними сферами, на певному рівні ієрархії

або в конкретних умовах. Головні функції охоплюють діяльність у різних сферах публічного управління з розподілом на політико-адміністративні, економічні, соціальні, культурно-освітні.

У науковому дискурсі вирізняють певну послідовність застосування функцій управління: 1. Планування та прогнозування визначають мету та заходи процесу управління. 2. Організація, координація та регулювання розуміють під собою класифікацію видів діяльності, доведення завдань та відбувається розподіл повноважень поміж виконавцями. 3. Забезпечення кадрами, зокрема визначення потреб у виконавцях певного фаху, добір та розвиток кадрів. 4. Мотивація – спрямування персоналу для досягнення мети завдання. 5. Контроль та аналіз, що являють собою порівняльний аналіз відповідності досягнутих результатів поставленим завданням та наступне коригування з метою найбільш повного досягнення мети. Очікуваний результат, отриманий за рахунок послідовності застосування всіх перелічених функцій публічного управління та досягнення мети процесу, будуть свідчити про реалізацію повної функції публічного управління з боку суб'єкта публічного управління. Деякі функції можуть працювати на декількох рівнях або повторюватись безліч разів до часу завершення процесу. Таким чином, повну функцію управління можна описати як послідовність, або алгоритм різнопланових дій з боку суб'єкта управління, де реалізується процес управління об'єктом управління чи процесом [1].

Серед основних завдань діловодства виділяються завдання підтримки бази даних документів, завдання руху документів, їх створення та реєстрації, пошуку та генерації. Короткий огляд наведених систем дозволяє визначити їх спрямування та цільове призначення. Під час детального розгляду вищезазначених систем з'ясувалося, що жодна з них не володіє розвинутими механізмами підтримки генерації електронних документів. Аналіз класів наявних систем також показав відсутність класу систем із засобами автоматизації генерації електронних документів. Тож логічним видається під час розгляду ієрархічної класифікації від загального до конкретного виділити такі групи систем [11]: системи діловодства; системи документообігу; системи керування документами, включаючи корпоративні системи електронного керування документами; системи

з підтримкою генерації електронних документів у системах організаційного управління.

Висновки. Таким чином, нині спостерігаємо глобальне застосування технологій електронного безпаперового документообігу, що об'єднує в єдиній мережі користувачів та сприяє забезпеченню

швидкого обміну документами, оптимізує управлінську діяльність. Однак жодна система електронного документообігу не може замінити документообігу традиційного й існує паралельно з ним, оскільки електронні версії документів не можуть бути гарантією юридичної вірогідності інформації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Беліх І.В. Повна функція публічного управління в аспекті прояву фундаментальних сил природи. *Держава та регіони. Серія «Державне управління»*. 2021. № 1 (71) С. 6–12.
2. Бородин І.Л. Функції публічного управління. *Юридичний вісник*. 2014. № 3 (32). С. 34–39.
3. Васиньова Н.С. Роль електронного документообігу у процесі взаємодії територіальних громад та закладу вищої освіти. *Держава та регіони. Серія «Державне управління»*. 2021. № 1 (71) С. 82–87.
4. Величків М.Б., Мітрофан Н.В., Кунанець Н.Е. Електронний документообіг, тенденції та перспективи. 2010. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2019/apr/16036/vis689ism-44-53.pdf>.
5. Гречко А.В. Інтелектуалізація та впорядкування інтерфейсів систем електронного документообігу : автореф. дис. ... канд. фіз.-мат. наук : 01.05.03. НАН України, Інститут кібернетики ім. В.М. Глушкова. Київ. 2006. 19 с.
6. Гречко А.В. Основи електронного документообігу : навчальний посібник. Київський національний торговельно-економічний університет. Київ. 2006. 156 с.
7. Державна уніфікована система документації: Основні положення. ДСТУ 3843-99. Київ : Держстандарт України. 2000. 8 с.
8. Електронний документообіг. URL: <https://www.viaduk.net/viaduk/web5ua.nsf/0/ACC6E5C6C0A30BD9C225726F0051E265>.
9. Закон України «Про електронні документи та електронний документообіг» : Офіційний текст, прийнятий Верховною Радою України 6 жовтня 1998 р., зі зм. та доп. станом на 1 вересня 2003 р. Київ : Видавничий дім «Ін Юре». 10 с.
10. Закон України «Про інформацію». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 1992. № 48. Ст. 650.
11. Кислюк К. Спеціальне документознавство : модульний курс. 2011. 191 с.
12. Козлова Н.С., Білоусько Т.М. Система управління електронним документообігом на підприємстві. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/300238295.pdf>.
13. Кравець В.І. Використання інформаційних технологій для підвищення ефективності управління підприємством. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Міжнародні економічні відносини та світове господарство»* / В.І. Кравець, Т.В. Слісаренко, голов. ред. М.М. Палінчак. Ужгород : Гельветика, 2017. Вип. 13. Ч. 1. С. 136–140. Бібліогр.: с. 139–140 (28 назв).
14. Круковський М.Ю. Система управління процесами Workflow. Київ : Логос, 2006. 191 с.
15. Матвієнко О.В. Основи організації електронного документообігу : навчальний посібник / О.В. Матвієнко, М.Н. Цивін. Київ : ЦУЛ, 2008. 112 с.
16. Палеха Ю.І. Управлінське документування : навчальний посібник для вищих навчальних закладів: У 2 ч. Європейський університет. Київ : Видавництво Європейського університету. 2001. 184 с.
17. Пшенична О.С. Використання інформаційних технологій у майбутній діяльності менеджера : функціональна структура та професійна підготовка. *Вісник Запорізького національного університету*. 2008. № 1. С. 216–222.
18. Тарнавський Ю.А. Системи електронного документообігу : опорний конспект лекцій. Київ : ІПК ДСЗУ, 2007. 37 с.

REFERENCES:

1. Bielikh, I.V. (2021). Povna funktsiia publicnogo upravlinnia v aspekti proiavu fundamentalnykh syl pryrody [The full function of public administration in the aspect of manifestation of the fundamental forces of nature]. *Derzhava ta rehiony. Serii: Derzhavne upravlinnia*, 1 (71). S. 6–12 [in Ukrainian].
2. Borodin, I.L. (2014). Funktsii publicnogo upravlinnia [Functions of public administration]. *Yurydychnyi visnyk*, 3 (32). S. 34–39 [in Ukrainian].
3. Vasynova, N.S. (2021). Rol elektronnoho dokumentoobihu u protsesi vzaiedodii terytorialnykh hromad ta zakladu vyshchoi osvity [The role of electronic document circulation in the process of interaction between territorial communities and a higher education institution]. *Derzhava ta rehiony. Serii: Derzhavne upravlinnia*, 1 (71). S. 82–87 [in Ukrainian].
4. Velychkevych, M.B., Mitrofan, N.V., & Kunanets, N.E. (2010). Elektronnyi dokumentoobih, tendentsii ta perspektyvy. Retrieved from: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2019/apr/16036/vis689ism-44-53.pdf> [in Ukrainian].

5. Hrechko, A.V. (2006). *Intelektualizatsiia ta vporiadkuvannia interfeisiv system elektronnoho dokumentoobihu* [Intellectualization and organization of interfaces of electronic document management systems]. *Extended abstract of candidate's thesis*. NAN Ukrainy Instytut kibernetiky im. V.M. Hlushkova. Kyiv. 19 s. [in Ukrainian].
6. Hrechko, A.V. (2006). *Osnovy elektronnoho dokumentoobihu* [Basics of electronic document flow]. Kyivskiy natsionalnyi torhovelno-ekonomichnyi un-t. Kyiv. 156 s. [in Ukrainian].
7. Derzhavna unifikovana systema dokumentatsii. (2000). [State unified system of documentation]. *Osnovni polozhennia*: DSTU 3843-99. Kyiv: Derzhstandart Ukrainy. 8 s. [in Ukrainian].
8. Elektronnyi dokumentoobih [Electronic document management]. Retrieved from: <https://www.viaduk.net/viaduk/web5ua.nsf/0/ACC6E5C6C0A30BD9C225726F0051E265> [in Ukrainian].
9. Zakon Ukrainy «Pro elektronni dokumenty ta elektronnyi dokumentoobih» (2003). [Law of Ukraine “On Electronic Documents and Electronic Document Management”]: Ofits. tekst, pryiniaty Verkhovnoiu Radoiu Ukrainy 6 zhovtnia 1998 r. zi zm. ta dop. stanom na 1 veresnia 2003 r. Kyiv: Vydavnychiy dim «In Yure». 10 s. [in Ukrainian].
10. Zakon Ukrainy «Pro informatsiiu» (1992) [Law of Ukraine “On Information”]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR)*. № 48. St. 650 [in Ukrainian].
11. Kysliuk, K. (2011). *Spetsialne dokumentoznavstvo* [Special documentary science]: modulnyi kurs. 191 s. [in Ukrainian].
12. Kozlova, N.S., Bilousko, T.M. *Systema upravlinnia elektronnyim dokumentoobihom na pidpriemstvi* [Electronic document management system at the enterprise]. Retrieved from: <https://core.ac.uk/download/pdf/300238295.pdf> [in Ukrainian].
13. Kravets, V.I. (2017). *Vykorystannia informatsiinykh tekhnolohii dlia pidvyshchennia efektyvnosti upravlinnia pidpriemstvom* [Use of information technologies to improve the efficiency of enterprise management]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriya: Mizhnarodni ekonomichni vidnosyny ta svitove hospodarstvo*, 13, part 1. / Palinchak, M.M. Eds.). Uzhhorod: Helvetyka. S. 136–140. Bibliohr.: s. 139–140 (28 nazv) [in Ukrainian].
14. Krukovskiy, M.Iu. (2006). *Systema upravlinnia protsesamy Workflow* [Workflow process management system]. Kyiv: Lohos, 191 s. [in Ukrainian].
15. Matviienko, O.V. (2008). *Osnovy orhanizatsii elektronnoho dokumentoobihu* [Basics of organization of electronic document flow]. / Matviienko, O.V., Tsyvin, M.N. (Eds.). Kyiv: TsUL, 112 s. [in Ukrainian].
16. Palekha, Yu.I. (2001). *Upravlinske dokumentuvannia* [Management documentation]. Yevropeiskiy un-t. Kyiv: Vydavnytstvo Yevropeiskoho un-tu. 184 s. [in Ukrainian].
17. Pshenychna, O.S. (2008). *Vykorystannia informatsiinykh tekhnolohii u maibutnii diialnosti menedzhera: funktsionalna struktura ta profesiina pidhotovka* [The use of information technologies in the future activity of the manager: functional structure and professional training]. *Visnyk Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 1. S. 216–222 [in Ukrainian].
18. Tarnavskiy, Yu.A. (2007). *Systemy elektronnoho dokumentoobihu* [Systems of electronic document circulation]. Kyiv: IPK DSZU, 37 s. [in Ukrainian].

УДК 351:354.1:327.8

DOI <https://doi.org/10.32782/2786-5681-2023-4.07>

Володимир БОНДАР

доктор філософії, професор кафедри економіки, підприємництва, менеджменту економічного факультету, Київський міжнародний університет

ptc.charit@gmail.com

ORCID: 0000-0002-9833-9867

ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗОВНІШНІХ АКТОРІВ ЗА СУЧАСНОГО ГІБРИДНОГО СВІТОУСТРОЮ

Анотація. Мета статті полягає в дослідженні сучасних тенденцій проявів активності зовнішніх акторів через призму концепції гібридної війни.

У статті обговорено основні терміни в контексті розгортання гібридного світоустрою з акцентом на поведінку зовнішніх акторів із застосування інформаційних засобів, її форми та методи в умовах технологічного прогресу. На прикладі проведеного західними експертами аналізу досвіду влади США з протидії кампанії дезінформації, організованої прокремлівськими акторами 2016 року під час президентських виборів, систематизовано ознаки проявів зовнішніх акторів. З'ясовано ключові компоненти інформаційного впливу, зміст прикладних рекомендацій фахівців на адресу американської виконавчої та законодавчої влади. Встановлено змінність фактора перспективи учасників гібридного протистояння, його актуальність для країни-об'єкта агресії. Через розуміння напрямів проведення інформаційного впливу в соціальних мережах наголошено про нові тенденції диверсифікації країною-агресором організаційних форм та спеціалізації суб'єктів у порівнянні з традиційною моделлю поведінки зовнішніх акторів, притаманною для міжнародної системи відносин. Відзначено роль спеціальних служб країни-ініціатора з формування мережі акторів.

Наукова новизна статті полягає в тому, що застосуванням термінології гібридної війни в дослідженні реалізації зовнішніми акторами інформаційного впливу вперше продемонстровано важливість врахування фактора перспективи у сфері державного управління країною, яка стала об'єктом гібридного нападу, у напрямі організації протидії, реалізації зовнішньополітичного курсу.

Практична значимість статті пов'язана з можливістю подальшого теоретичного дослідження її основних положень і висновків при розробці методичних рекомендацій із проблематики сучасних трансформацій інформаційного впливу зовнішніх акторів відносно системи національної безпеки України, впровадження їх у навчальний процес, плануванні та реалізації управлінської діяльності ключових стейкхолдерів, передусім сектору безпеки, органів із регулювання інформаційного середовища, цифрового та медіапростору в напрямі протидії агресору. Окремого аналізу потребує фактор перспективи, його врахування в державному управлінні та публічній політиці.

Ключові слова: зовнішній актор, інформаційні засоби, інформаційний вплив, фактор перспективи, національна безпека.

Volodymyr BONDAR

Doctor of Philosophy, Professor at the Department of Economics, Management, Business of the Faculty of Economics, Kyiv International University

ORCID: 0000-0002-9833-9867

TRANSFORMATION OF EXTERNAL ACTORS IN A MODERN HYBRID WORLD ORDER

Abstract. The purpose of the article is to study the current tendencies of manifestations of external actors through the prism of the hybrid war concept.

The article discusses the basic terms in the context of the development of a hybrid world order with an emphasis on the behavior of external actors on the implementation the discourse means, its forms and methods in the conditions of technological progress. On the example of Western experts, the analysis of the US authorities' experience to response disinformation campaign by pro-kremlin actors in 2016 during the presidential election, the signs of external actors' manifestations were systematized. The major components of information influence, the content of applicate recommendations of experts to the US executive and legislative power have been clarified. The variability of the perspective factor of the hybrid confrontation participants, its relevance for the country-objective of aggression is established. Through understanding the directions of information influence in social networks, new trends in the use of organizational forms and specialization of subjects in comparison with traditional model of the external actors' behavior, which is inherent to international system of relations. The role of special services of the country-initiator of information influence on the formation of a network of actors is noted.

The scientific novelty of the article, by use of hybrid war terminology in study of providing by external actors the information influence, for the first time it demonstrated the importance of taking into account the perspective factor in public administration by the country, which became the object of hybrid attack, in the direction of organizing a response, realization an international political course.

The practical importance of the article is related to the possibility of further theoretical study of its basic provisions and conclusions in the development of methodological recommendations regarding problems of modern transformations of information influence by external actors in relation to the national security system of Ukraine, their introduction into the educational process. Planning and implementation of management activities of key stakeholders, first of all, of security sector; regulation bodies of information, digital and media space in the direction of response to an aggressor. A separate analysis requires the perspective factor and its consideration in public administration and public policy.

Key words: external actor, information means, information influence, perspective factor, national security.

Постановка проблеми. За прийняту у вітчизняному науковому дискурсі відправну точку розгортання гібридного світового устрою стала агресія РФ проти України з тимчасовою анексією Криму, окупацією українських східних територій. Від 24 лютого 2022 року змінюється парадигма сприйняття країнами Заходу, що поряд з об'єктністю нашої держави як головної арени російського гібридного нападу статус окремих із них трансформується зі спостерігача на об'єкт реалізації інформаційних засобів, а цілями стають їхні політичні інститути та публічний простір.

У сучасній реальності, як відзначається ключовими стейкхолдерами сектору безпеки Європи, зокрема Данії та Швейцарії, а також у Заяві глав держав-учасників Вільнюського саміту НАТО, з боку російських розвідувальних служб зафіксовано активізацію нелегальної та деструктивної діяльності; поширення кампанії дезінформації; формування мережі прокремлівських акторів у інформаційному, цифровому та медіапросторі на території європейських юрисдикцій; спроби незаконного проникнення до баз даних європейських операторів із великими масивами чутливої інформації [1; 2; 3].

Адаптацією провідних демократій до викликів відносно системи національної безпеки став перегляд концептуальних підходів регулювання інформаційної сфери, модернізація інституційних та організаційних механізмів. До прикладу, Єврокомісією внесено зміни до чинного Кодексу (2018 р.) прийняттям «Доповненого кодексу боротьби з дезінформацією» (2022 р.); Закону про цифрові послуги (2000 р.) – акту «Про єдиний ринок цифрових послуг та доповнення Директиви 2000/31/ЄС» (2022 р.). Законодавчо сформовано єдиний європейський ринок онлайн-провайдерів послуг затвердженням «Переліку великих онлайн-платформ та онлайн-пошукових систем» (2023 р.), перед-

бачено механізми його регулювання. У євроатлантичному вимірі за результатами домовленості між США та ЄС щодо впорядкування обміну даних та їхнього захисту, відповідно до Регламенту Європейського Парламенту та Європейської Ради (2016 р.) прийнято акт «Адекватний рівень захисту персональних даних у рамках конфіденційності даних ЄС-США» (2023 р.). Поряд із цим режимом КНР з 1-го липня 2023 року запроваджено обмеження доступу нерезидентів до даних, що циркулюють на внутрішньому китайському ринку, у рамках удосконалення законодавства з протидії спеціальним службам іноземних держав, а також з метою підвищення рівня обізнаності населення, працівників ЗМІ та сфери культури [4]. В Індії 14-го серпня 2023 року президентом підписано відповідний закон про захист персональних даних, згідно з яким будь-які дії з обробки даних громадян дозволяються виключно за рішенням судових органів [5].

Еволюція технологічного сектору та утворення інформаційного простору без географічних кордонів слугують основою вдосконалення інструментарію та диверсифікації напрямів впливу зовнішніх акторів, спеціалізація яких усе більше зміщується в цифрову сферу інформаційних технологій. Для України, з точки зору фактора перспективи як держави-об'єкта гібридної агресії, важливо симетрично розвивати потенціал і спроможність протидії всупереч політичним цілям противника через адаптування до нових викликів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В основу статті покладено наукові праці вітчизняних дослідників процесів формування гібридного світоустрою, безпекового середовища, розвитку понятійно-категоріального апарату концепту «гібридна війна», таких, як: О. Бодрук, М. Вавринчук, В. Горбулін, О. Їжак, О. Неклеса, В. Олуйко, Б. Парохонський,

О. Пошедін, М. Розумний, Г. Ситник, М. Требін, А. Шевцов, В. Яблонський, Г. Яворська. У розкритті предмета дослідження використано теоретичні розробки також таких зарубіжних авторів: Ф. Гоффмана, Т. Гюбера, Дж. Кеннана, В. Немета, П. Померанцева, Б. Ренза, А. Реча, Дж. Розенау, Г. Сміта, Р. Уолкера.

Мета статті – дослідити сучасні тенденції проявів активності зовнішніх акторів через призму концепції гібридної війни.

Виклад основного матеріалу. Концептуалізація терміна «гібридна війна» сприяє розумінню структури засобів, якими досягаються стратегічні політичні цілі: економічні, інформаційні, мілітарні, квазімілітарні, дипломатичні, інші немілітарні [6, с. 20]. За М. Трубіним, який, досліджуючи даний феномен, визначає інформацію як один з основних видів зброї війни шостого покоління, що застосовується агресором на стадії інформаційної боротьби для свідомого руйнування духовного світу цілих націй чи народів сторони-жертви [7]. Погоджуємося, інформація є основою діяльності різних форм поведінки з нею: генерування, здобування, зберігання, захист, обробка, розповсюдження, інші. Тому одне з теоретичних та практичних завдань – як зовнішній актор застосовує інформаційні засоби з метою нейтралізації шкідливого впливу.

Колективом монографічної праці «Світова гібридна війна: український фронт» (2017 р.) сформована думка щодо принципового значення фактора перспективи для розуміння гібридної війни. Посилаючись на сучасну історію, вітчизняні дослідники виокремлюють три перспективи відносно подій залежно від ролі сторін конфлікту: агресор, об'єкт гібридного нападу, спостерігач [6]. На нашу думку, врахування перспективи є вкрай важливим для об'єкта нападу. Цінність захисту державного суверенітету, територіальної цілісності та оборони державних кордонів безумовна, але необхідною умовою є наявність національних ресурсів і можливість їх відновлення. Отож однією з імовірностей стабілізації стану системи національної безпеки, пріоритетним для об'єкта стає визначення позиції та політики іншого учасника-спостерігача: чи підтримуватиме він постраждалу сторону, якої інтенсивності й розміру ця допомога може бути. Інший важливий чинник для об'єкта – ідентифікувати статус іншої країни або групи країн, які також стали

об'єктом гібридного нападу з метою організації спільних заходів із протидії дезінформації, узгодження управлінських рішень широкого спектра державної та публічної політики.

Певної уваги потребує термін «актор». У політологічному словнику представлено таке трактування: «Активний учасник (колективний чи індивідуальний) міжнародних відносин й світової політики, який, завдяки наявності в його розпорядженні актуальних та потенційних ресурсів і здатності їх ефективно використовувати, володіє можливостями самостійно, відповідно до власного розуміння своїх інтересів, приймати рішення і реалізовувати стратегію, яка здійснює істотний і тривалий вплив на міжнародну систему, що визнається як такий іншими учасниками та враховується ними при прийнятті власних рішень» [8]. Загальною класифікацією укладачі словника поділяють акторів на *державні* (створені суверенними державами міжнародні організації, державні інститути та інституції, місцевого самоврядування) та *недержавні* (неурядові організації, транснаціональні корпорації, політичні партії, громадські та релігійні організації, соціальні групи, інші утворення) [8]. Слушно модернізувати цей перелік, додавши сучасні прояви форм недержавних акторів, передусім це технологічні компанії; публічні діячі, політики, експертні посадовці, науковці; аналітичні, консалтингові центри; ЗМІ, медіа. Не можна оминути спеціальні служби, проте, з огляду на непублічний характер діяльності їхня роль опосередкована утворенням суб'єктів або залученням існуючих, походженням (національні, міжнародні чи третьої юрисдикції).

Обговорюючи предмет дослідження, ми звертаємо нашу увагу на оцінку експертів США прокремлівської кампанії дезінформації навколо президентських виборів 2016 року. Основні висновки – це, по-перше, неготовність американських державних інституцій і медіа до такого виду інформаційного впливу; по-друге, спроможність акторів іншої країни проводити інформаційні акції під прикриттям для маніпулювання громадською думкою через соціальні мережі. Проведене ними визначення компонентів дало змогу виокремити три ключових: наявність «маніпулятивного актора», його «оманлива поведінка» та «шкідливий зміст» повідомлень.

Систематизуємо стисло сутність кожного з компонентів, виходячи з аналізу західних експертів. «Маніпулятивний актор» уособлює суб'єкт, який свідомо залучається до кампанії дезінформації та чітко розуміє свою роль, факт участі в ній. Необхідною умовою є приховування сутності й мети кампанії, маскуванню ідентичності актора. Завдяки можливостям інформаційно-технологічних засобів, в основі проведення лежить так званий принцип «гри в кішки-мишки» задля уникнення ідентифікації актора, який приховано маніпулює інформаційними засобами; стримування його активності в соціальних мережах на певному етапі реалізації для вдосконалення стратегії, якщо значна ймовірність ідентифікації. «Оманлива поведінка» передбачає застосування широкого діапазону інструментів та технік соціальних медіа для змістовного наповнення контенту, таких, як армії ботів (автоматизовані) чи ферми тролів (анонімні). З метою підвищення потужності порівняно меншого числа акторів, що беруть участь у кампанії, треба забезпечувати значимий ефект, якщо б вона реалізовувалася за більшої кількості акторів, але традиційним способом. «Шкідливий зміст» – цей компонент покликаний удосконалювати зміст на регулярній основі. Оскільки, у порівнянні з двома розглянутими вище компонентами, є найбільш прозорим і передбачає, що будь-який користувач спроможний формувати власну думку. На відміну від більш складного виклику для пересічного користувача, необхідно застосовувати відсутні в нього професійні навички або кваліфікацію, ідентифікувати ознаки прихованого характеру маніпулятивного актора, його оманливої поведінки.

Виходячи з практики, існують прикладні рекомендації експертів для американських законодавчих і виконавчих інституцій такого змісту: 1) кожен компонент має ключове значення, утім аналіз досвіду протидії владних органів показує, що за пріоритетністю найбільші зусилля спрямовуються в бік нейтралізації саме шкідливого змісту. Тому виникає потреба в збалансованому підході для аналізу як маніпулятивних акторів – нерезидентів чи резидентів, а їхня оманлива поведінка впливає на хід кампанії дезінформації; 2) кожному компоненту притаманний винятковий набір інформаційних засобів, напрямів впливу, компромісів, наслід-

ків. Таким чином, викликом постає питання, як ефективно розподілити функціональні обов'язки та сфери компетенції між ключовими стейкхолдерами сектору безпеки, а також інформаційного, цифрового та медіапростору. Недостатньою буде політика або заходи протидії лише одному компоненту; 3) у сукупності компоненти «маніпулятивні актори» й «оманлива поведінка» спільно утворюють інформаційну асиметрію по відношенню до тих, хто намагається протистояти їхньому впливові. Звідси – необхідність усебічного аналізу інформаційних засобів та заходів протидії [9].

Спираючись на аналіз і теоретичні напрацювання, доходимо висновку, що політичні інститути Сполучених Штатів Америки стали безпосередньою метою покладання впливу прокремлівських акторів з метою формування сприятливої для режиму рф політичної кон'юнктури. Беручи до уваги період початку агресії проти України від 2014 року, втручання у 2016 році через кампанію дезінформації в процес формування президентської вертикалі США напередодні широкомасштабної агресії 2022 року, це дає підстави говорити про розширення росією комплексної гібридної агресії до масштабу світової гібридної війни. Із військовою та інформаційною фазою безпосередньо в Україні, а на території США та інших демократій – її інформаційною складовою. Припустивши, що політика з фінансової та військової допомоги атлантичного союзника України не змінюватиметься за нинішнього очільника від демократичної партії, а наступні президентські вибори відбудуться у 2024 році, то попереду можемо очікувати застосування інформаційних засобів у гібридній війні рф проти США ще більшої інтенсивності. Підсумок наступний: якщо раніше до обговорених вище подій фактор перспективи США вказував на їх роль переважною мірою як спостерігача конфлікту, то за нинішніх умов політичний устрій і публічний простір цієї країни являє собою повноцінний об'єкт зовнішнього інформаційного впливу з боку акторів російського режиму.

Завершуючи дискусію, можемо говорити про те, що з відходом від парадигми біполярного світу до багатопольярного в умовах геополітики, по-перше, диверсифікуються організаційні форми акторів, що виводить їх за межі міжнародної системи відносин за рахунок

соціальних мереж до світового публічного простору. Інформаційний, цифровий і медіапростір перетворюються апіорі на арену застосування інформаційних засобів високої інтенсивності. По-друге, підмінюються соціальні цінності – на заміну світовому порядку, завдяки збалансованому механізму домовленостей чи компромісів між акторами, одна зі сторін конфлікту нівелює авторитет іншої сторони як суб'єкта та свідомо в односторонньому порядку діє на користь лише власних інтересів, у такий спосіб трансформуючи суб'єкт-суб'єкту взаємодію на ієрархічну модель «домінанта-меншість», за якої, за посередництва інформаційних засобів, сторона-меншість перетворюється ініціатором-домінантою гібридної агресії з суб'єкта на об'єкт. По-третє, технологічний прогрес уможливорює значне розширення кола акторів залученням країною-агресоркою до проведення інформаційного впливу поряд безпосередньо з національними суб'єктами також опосередковано й суб'єктів походження з третьої юрисдикції, країни-об'єкта, країни-спостерігача. По-четверте, інтенсифікується діяльність спеціальних служб країни-ініціатора інформаційного впливу із залучення акторів модернізацією інформаційних засобів.

Висновки та пропозиції. У сучасному гібридному світоустрої відбувається трансформація напрямів інформаційного впливу зовнішніх акторів через соціальні мережі за рахунок

розширення бази залучення суб'єктів інших, у порівнянні з традиційними формами учасників міжнародних відносин, організаційних структур і спеціалізацій. Технологічний розвиток сприяє застосуванню акторами більш різноманітних інформаційних засобів, високої інтенсивності. Однією і особливостями є активізація, наприкладі росії, спеціальних служб із формування мережі прокремлівських акторів за рахунок національних, іноземних чи міжнародних суб'єктів для залучення їх до проведення заходів інформаційного впливу. Іншою – відхід країною-агресоркою від збалансованих механізмів взаємодії до ієрархічної соціальної орієнтації. З точки зору фактора перспективи, важливо враховувати країною-об'єктом статусність інших країн-учасників конфлікту задля планування та реалізації політики протидії.

Перспективні наукові розвідки щодо подальшого теоретичного осмислення всього комплексу сутнісних характеристик зовнішніх акторів, напрямів гібридного нападу та видів інформаційних засобів, що застосовуються агресором; планування та реалізації протидії інформаційному впливу на дестабілізацію системи державної безпеки України з урахуванням нового гібридного світоустрою; модернізації механізмів державного управління та їх адаптації відповідно до фактора перспективи України як об'єкта гібридного нападу співвідносно до подібного фактора інших країн.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Denmark warns of Russian spies posing as "journalists or business people". May 5, 2023. URL: <https://therecord.media/denmark-russian-spies-warning-journalists-business-people>
2. Vilnius Summit Communiqué issued by NATO Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Vilnius 11 July 2023. URL: NATO – Official text: Vilnius Summit Communiqué issued by NATO Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Vilnius 11 July 2023.
3. Бондар В.Т. Сучасні виклики в європейському безпековому середовищі: вплив на систему національної безпеки України : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. «Національна безпека України в умовах сучасних викликів» (м. Чернігів, 22 серпня 2023 року). Чернігів : ГО «Науково-освітній інноваційний центр суспільних трансформацій», 2023. С. 7–10. DOI: https://doi.org/10.54929/conf_22_08_2023-01-01
4. Multinationals in China accelerate push to decouple data. July 16, 2023. URL: <https://archive.ph/df4Wr>
5. The Digital Personal Data Protection Bill. *Ministry of Electronics and Information Technology*. 2023. New Delhi, India. URL: <https://prsindia.org/billtrack/digital-personal-data-protection-bill-2023>
6. Світова гібридна війна: український фронт : моногр. / за заг. ред. В.П. Горбуліна. Київ : НІСД, 2017. 496 с.
7. Требін М.П. «Гібридна» війна як нова українська реальність. *Український соціум*. 2014. № 3(50). С. 113–127.
8. Політологічний енциклопедичний словник / уклад. Л.М. Герасіна, В.Л. Погрібна, І.О. Поліщук та ін. ; за ред. М.П. Требіна. Харків : Право, 2015. 816 с.
9. François C. Actors, Behaviors, Content: A Disinformation ABC. Highlighting Three Vectors of Viral Deception to Guide Industry & Regulatory Responses. *Transatlantic Working Group*. Philadelphia, USA ; Amsterdam, the Kingdom of the Netherlands. 2019. 12 p.

REFERENCES:

1. Denmark warns of Russian spies posing as "journalists or business people". May 5, 2023. URL: <https://therecord.media/denmark-russian-spies-warning-journalists-business-people>
2. Vilnius Summit Communiqué issued by NATO Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Vilnius 11 July 2023. URL: NATO – Official text: Vilnius Summit Communiqué issued by NATO Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Vilnius 11 July 2023.
3. Bondar, V.T. (2023). Suchasni vyklyky v yevropeiskomu bezpekovomu seredovyshchi: vplyv na systemu natsionalnoi bezpeky Ukrainy. Zb. mater. Mizhnar. nauk.-prakt. konf. "Natsionalna bezpeka Ukrainy v umovakh suchasnykh vyklykiv" (m. Chernihiv, 22 serpnia 2023 roku). Chernihiv: HO "Naukovo-osvitnii innovatsiinyi tsentr suspilnykh transformatsii", 7–10. DOI: https://doi.org/10.54929/conf_22_08_2023-01-01 [in Ukrainian].
4. Multinationals in China accelerate push to decouple data. July 16, 2023. URL: <https://archive.ph/df4Wr>
5. The Digital Personal Data Protection Bill (2023). *Ministry of Electronics and Information Technology*. New Delhi, India. URL: <https://prsindia.org/billtrack/digital-personal-data-protection-bill-2023>
6. Svitova hibrydna viina: ukrainskyi front (2017). Monohr. In V.P. Horbulina (Ed.). Kyiv: NISD, 496 p. [in Ukrainian].
7. Trebin, M.P. (2014). "Hibrydna" viina yak nova ukrainska realnist. *Ukrainskyi sotsium*, 3(50), 113–127 [in Ukrainian].
8. Herasina, L.M., Pohribna, V.L., Polishchuk, I.O. et al. (2015). Politolohichni entsyklopedychnyi slovnyk. In M.P. Trebina (Ed.). Kharkiv: Pravo, 816 p. [in Ukrainian].
9. François, C. (2019). Actors, Behaviors, Content: A Disinformation ABC. Highlighting Three Vectors of Viral Deception to Guide Industry & Regulatory Responses. *Transatlantic Working Group*. Philadelphia, USA; Amsterdam, the Kingdom of the Netherlands.

УДК 351.82:332.3 (477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2786-5681-2023-4.08>

Віра БУДЗИН

кандидат наук з фізичної культури і спорту, доцент, завідувач кафедри фізкультурно-спортивної реабілітації та спортивної медицини, Львівський державний університет фізичної культури імені Івана Боберського

virabudzynn@ukr.net

ORCID: 0000-0002-4250-9695

УПРАВЛІНСЬКІ ПРИНЦИПИ ФІНАНСУВАННЯ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я В СУСПІЛЬНОМУ КОНТЕКСТІ ГУМАНІТАРНОЇ ПОЛІТИКИ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Анотація. У статті **визначено**, що основним джерелом фінансування охорони здоров'я в більшості країн є внески на обов'язкове медичне страхування, що відраховуються на паритетній основі роботодавцями та найманими працівниками. Дефіцит фондів обов'язкового та приватного медичного страхування покривається за рахунок державних кредитів, на фінансування охорони здоров'я спрямовуються також кошти від добровільного медичного страхування за рахунок роботодавців.

Розглянуто управлінські підходи, які ґрунтуються на тому, що диференціація відповідальності за надання медичної допомоги полягає в тому, що загальні питання розвитку охорони здоров'я вирішуються центральними органами управління, а організація та планування діяльності медичних установ на місцях знаходяться у віданні місцевих органів влади. Основною особливістю бюджетної моделі фінансування охорони здоров'я є рівний доступ до медичної допомоги всіх громадян, тому зазначена обставина перешкоджає формуванню соціальної нерівності щодо доступу населення до послуг охорони здоров'я.

З'ясовано, що основними характеристиками системи бюджетного фінансування охорони здоров'я є загальне охоплення населення послугами охорони здоров'я, фінансування з державного бюджету, контроль з боку парламенту та управління урядовими органами. У більшості країн із бюджетною моделлю фінансування охорони здоров'я обов'язок визначення політики у сфері охорони здоров'я населення та відповідальність за забезпечення доступу до медичної допомоги покладаються на центральні органи виконавчої влади в галузі охорони здоров'я.

Доведено, що бюджетна модель охорони здоров'я, на відміну від страхових систем, характеризується більшою економічністю, що проявляється на нижчому рівні адміністративних витрат. Це обумовлено тим, що держава може стримувати зростання витрат на охорону здоров'я за допомогою макроекономічних важелів. При бюджетному фінансуванні охорони здоров'я стимули до стримування витрат і здатність це робити об'єднані в одному органі, що дозволяє зберігати засоби та виключати дублювання функцій.

Обґрунтовано, що, на відміну від зарубіжних бюджетних систем охорони здоров'я, більшість яких було сформовано на кілька десятиліть пізніше, система охорони здоров'я України характеризувалася головною роллю держави в організації охорони здоров'я та надмірною централізацією управління. Саме тому бюджетні моделі охорони здоров'я, як правило, обходяться суспільству дешевше, ніж страхові, а зворотною стороною контролю держави за станом охорони здоров'я є політичні інтереси, тому витрати, що виділяються на бюджетну систему охорони здоров'я, залежать від них.

Ключові слова: управлінські принципи, суспільний контекст, реалізація, охорона здоров'я, гуманітарна політика, медичне страхування, імплементація.

Vira BUDZYN

Candidate of Sciences in Physical Culture and Sports, Associate Professor, Head of the Department of Physical Culture and Sports Rehabilitation and Sports Medicine, Ivan Boberskyi Lviv State University of Physical Culture
virabudzynn@ukr.net

ORCID: 0000-0002-4250-9695

MANAGEMENT PRINCIPLES OF HEALTH CARE FINANCING IN THE PUBLIC CONTEXT OF HUMANITARIAN POLICY: EUROPEAN EXPERIENCE AND PERSPECTIVES

Abstract. The article **defines** that the main source of health care financing in most countries is contributions to mandatory health insurance, which are deducted on a parity basis by employers and employees. The deficit of mandatory and private health insurance funds is covered by state loans, funds from voluntary health insurance at the expense of

employers or from citizens' own funds are also directed to health care financing. In many states, payment for medical services and medicines can also be made from the patients' own funds.

Management approaches based on the fact that the differentiation of responsibility for the provision of medical care is based on the fact that the general issues of health care development are decided by central management bodies, and the organization and planning of the activities of medical institutions in the field are the responsibility of local authorities. The main feature of the budget model of health care financing is equal access to medical care for all citizens, therefore this circumstance prevents the formation of social inequality in terms of the population's access to health care services.

It was found that the main characteristics of the system of budgetary financing of health care are the general coverage of the population with health care services, financing from the state budget, control by the parliament and management of government bodies. In most countries with a budgetary model of health care financing, the duty to define public health policy and the responsibility for ensuring access to medical care rest with the central executive authorities in the field of health care. It has been proven that the budgetary model of health care, in contrast to insurance systems, is characterized by greater efficiency, which is manifested in a lower level of administrative costs.

This is due to the fact that the state can restrain the growth of health care costs with the help of macroeconomic levers. In budgetary financing of health care, the incentives to contain costs and the ability to do so are combined in one body, which allows saving resources and eliminating duplication of functions. It is substantiated that, unlike foreign budgetary health care systems, most of which were formed several decades later, the Ukrainian health care system was characterized by the main role of the state in the organization of health care and excessive centralization of management.

Key words: management principles, social context, implementation, health care, humanitarian policy, medical insurance, implementation.

Постановка проблеми. Незважаючи на позитивні якості, характерні для бюджетної моделі, слід зазначити її недоліки, що зумовлюють зниження якості медичної допомоги, що надається, ускладнення контролю за діяльністю медичних установ із боку пацієнтів. Монополія в охороні здоров'я сприяє виникненню витратного механізму у витрачанні коштів платників податків без суттєвого покращення якісних показників здоров'я населення. Монополізація в галузі стає причиною зростання дефіциту медичних послуг, зокрема тривалого очікування надання окремих видів медичної допомоги, такої, як поліклінічної.

Оскільки управління охороною здоров'я здійснюється державними органами та професійними працівниками охорони здоров'я, які мають статус державних службовців, бюджетна модель відрізняється надмірною бюрократизацією та авторитарністю управління. Переважання державної власності у сфері охорони здоров'я призводить також до обмеження вільного ринку медичних послуг. Незважаючи на широке охоплення населення медичними послугами, для бюджетної моделі характерна нерівність у розподілі медичної допомоги, що проявляється в концентрації фінансових і матеріальних ресурсів у великих містах.

Аналіз останніх досліджень. Згідно з твердженнями сучасних дослідників у галузі публічного управління та адміністрування, у більшості країн поряд із державною системою охорони здоров'я існував невеликий сектор надання приватних послуг [2]. Досвід функці-

онування бюджетних систем охорони здоров'я показав, що вони за низкою показників виявилися досить ефективними, надаючи населенню відносно недорогі та якісні медичні послуги.

Основним фактором, що визначає попит на послуги державної медичної системи, є необхідність довгого очікування своєї черги в установах державної охорони здоров'я. Як зазначають численні автори, дані про зв'язок між розміром черги на лікування та добровільним медичним страхуванням не цілком переконливі, оскільки черги стають дедалі довшими, а ступінь охоплення населення добровільним медичним страхуванням знизився. Одна з можливих причин цього зниження – надзвичайна дорожнеча страхових премій, зростання яких постійно випереджає темпи інфляції.

Метою статті є обґрунтування імплементації досвіду європейських країн щодо формування управлінських принципів фінансування галузі охорони здоров'я в реалізації державної гуманітарної політики.

Виклад основного матеріалу дослідження. Допоки в суспільстві переважає відчуття, що адекватний рівень медичних послуг доступний для всіх, число тих, хто бажає платити за привілейовану медичну допомогу, буде невеликим, за винятком осіб із доходом вище середнього. Однак, як тільки значна частина населення зрозуміє, що медична допомога є неякісною або недоступною, ідея приватного фінансування може отримати серйозну політичну підтримку.

До недоліків бюджетної моделі відносять її велику залежність від мінливих політич-

них пріоритетів, що чітко видно на прикладі Великобританії, витрати на охорону здоров'я в якій протягом останніх років неодноразово змінювалися під впливом політичної кон'юнктури. Англійська система охорони здоров'я є типовою бюджетною моделлю та представляє собою систему державного фінансування охорони здоров'я з високою централізацією фондів та обмеженою роллю місцевого фінансування. Фінансування охорони здоров'я в Англії здійснюється за рахунок коштів державного бюджету та частково за рахунок частини соціального податку, який виплачують працівники та роботодавці. Англійська система охорони здоров'я сформувалася під впливом ідей, уперше представлених у державній системі охорони здоров'я європейських держав Сходу.

Питання фінансування та надання медичних послуг покладено на Національну службу охорони здоров'я та її місцеві відділення. У бюджетних моделях охорони здоров'я функції центрального уряду та органів управління охороною здоров'я на місцях, як правило, чітко розмежовані. Принципи організації та фінансування охорони здоров'я значно вплинули на побудову охорони здоров'я не тільки в Англії, а й у інших країнах. Крім того, лікарі та адміністративні працівники медичних установ у такій моделі охорони здоров'я часто мали менше прав в організації своєї діяльності, а сама система була не підзвітна населенню.

Однак, слід зазначити, що і в Англії платники податків не завжди мають інформацію про витрати коштів, що спрямовуються на охорону здоров'я, а в самій системі відсутні чіткі критерії визначення якості медичних послуг. Більшість медичних послуг, що надаються в рамках державної системи охорони здоров'я Англії, абсолютно безкоштовна, частково оплачуються лише деякі види послуг, наприклад виписки рецепта та профілактичний огляд.

В Англії від доплат за медичну допомогу звільнені вагітні жінки, діти, одержувачі державної соціальної допомоги та допомоги з безробіття, хворі з хронічними захворюваннями, пенсіонери та інваліди війни. Незважаючи на меншу частку коштів, що витрачаються на потреби охорони здоров'я у структурі ВВП у Великій Британії порівняно з іншими державами ОЕСР, результати діяльності охорони

здоров'я цієї країни є далеко не гіршими, а за рядом показників і перевершують ряд європейських країн.

Досить висока їхня частка в таких країнах, як Італія та Греція, пояснюється превалюванням індивідуальних доплат громадян на придбання ліків та оплату медичних послуг, а в Німеччині, Франції та Бельгії основна частина витрат акумулюється у фондах страхових медичних компаній, які надають послуги в рамках добровільного медичного страхування. Незважаючи на це, розмір участі пацієнтів у оплаті послуг охорони здоров'я у Великобританії менше, ніж у таких європейських країнах, як Франція чи Італія, там подібна форма покриття витрат отримала більше поширення.

Причинами цього можуть бути недостатня прозорість процедур розподілу ресурсів у системі охорони здоров'я та відсутність гнучкості в прийнятті управлінських рішень. Як правило, усі бюджетні системи зазнають постійного тиску з боку постачальників медичних послуг з метою збільшення приватного фінансування та підвищення частки зборів із користувачів послуг незалежно від наявності приватного страхування. Особливо чутливі бюджетні моделі до подібного тиску за часів фінансових криз [1]. Для бюджетних систем характерно, що лікарі, які практикують у державному та приватному секторах, можуть маніпулювати термінами очікування надання послуг, щоб заохочувати хворих осіб до приватних платежів.

Зростання приватних платежів може призвести до погіршення доступу до послуг державної системи охорони здоров'я. Великі доходи, які отримують лікарі, які працюють у приватних клініках, спонукають їх обмежувати час прийому пацієнтів та не доопрацьовувати в державному секторі. Звісно, приватні платежі сприяють перерозподілу доступу до лікування, якщо пропозиція є недостатньою, проте в моделі охорони здоров'я, що фінансується в основному з податкових надходжень, будь-яка форма приватного платежу готівкою є способом придбання привілейованого доступу до послуги, велика частина якої оплачується головним чином із чужих податків.

На відміну від державної системи, страхова модель охорони здоров'я існує в багатьох країнах світу. У Європі вона отримала поширення в Німеччині, Бельгії, Нідерландах, Австрії та

Франції. Реалізація ідей соціальної солідарності у сфері охорони здоров'я та дефіцит коштів на оплату медичних послуг у населення спонукали владу втрутитися в процес організації та контролю медичного страхування. Основною причиною введення страхової медицини в європейських країнах стала поява великого приватного сектору в системі охорони здоров'я з високими цінами на медичні послуги, які стали недоступними для багатьох громадян.

В основі страхової моделі охорони здоров'я лежить принцип солідарності, який передбачає існування страхових фондів, керованих на паритетних засадах найманими працівниками та роботодавцями. Ці фонди акумулюють соціальні відрахування від заробітної плати для здійснення страхових виплат. Страхові системи охорони здоров'я не фінансуються, як правило, з державного бюджету, за окремими винятками. У даному випадку йдеться про допоміжні механізми, які являють собою відступ від основної логіки страхової моделі, але без них забезпечення повного охоплення населення медичними послугами було б неможливим.

У Німеччині значну частину працюючих охоплено державним обов'язковим медичним страхуванням, і лише їх невелика частина в законодавчому порядку виключена з неї. Це особи з високими доходами. Існують групи населення, які можуть обирати між державним та приватним медичним страхуванням. У Нідерландах передбачено поділ застрахованого населення на підставі розміру доходів, особи з низькими доходами включаються до системи загального медичного страхування, а особи з високими доходами – до системи приватного медичного страхування.

У більшості країн ЄС страхові внески розподіляються на паритетній основі: одна їх частина сплачується роботодавцем, а інша – найманим працівником. Оплата страхових внесків може здійснюватися в різних пропорціях. Так, якщо для Німеччини, Бельгії, Люксембургу це співвідношення є рівним для працівників і роботодавців, то у Франції більшу частину видатків у фінансуванні страхових фондів беруть на себе наймачі. Актуальним питанням, що по-різному вирішується в європейських країнах, є участь у системі медичного страхування великої групи її учасників – пенсіонерів. Найчастіше як внесок до системи медичного страхування вони

сплачують ту ж частку від своєї пенсії, що й працюючі громадяни від своєї зарплати.

Якщо в Німеччині та Люксембурзі ця сума ділиться між пенсіонером та державним пенсійним фондом, який виступає в цьому випадку як роботодавець, то в Нідерландах пенсіонер сплачує страховий внесок за себе повністю. У деяких випадках фінансування охорони здоров'я доповнюється з державного бюджету, однак, на відміну від бюджетної моделі, у моделі страхової охорони здоров'я така практика застосовується лише у випадках дефіциту страхових фондів. Співвідношення розмірів фінансової участі у формуванні фондів медичного страхування часто залежить від економічної кон'юнктури та податкової політики держави.

Незважаючи на те, що в більшості країн ЄС страхові фонди самоврядні, істотний вплив на встановлення ставки страхових внесків надає уряд чи парламент. У Франції про розміри ставок внесків домовляються уряд, представники найманих працівників, підприємців та організації соціального забезпечення, проте останнє слово залишається за урядом. У Нідерландах функцію встановлення ставок внесків покладено на колегію з медичного страхування, яка рекомендує Міністерству охорони здоров'я, соціального захисту та спорту розміри ставок внесків наступного року.

Лише у двох країнах ЄС, Німеччині та Люксембурзі, повноваження щодо встановлення ставок внесків належать медичним страховим фондам, хоча й у цих державах вони підлягають схваленню урядом. У системі страхової охорони здоров'я в ЄС особливі умови страхування застосовуються щодо осіб, зайнятих за наймом, а саме підприємців, фермерів, ремісників, адвокатів, для інших діють спеціальні правила страхування, виплата страхових внесків залежить від чинного порядку оподаткування.

У Німеччині чи Франції відрахування до фондів медичного страхування робляться після отримання працівниками заробітної плати. Така сама форма стягнення страхових внесків діє і в системі національної охорони здоров'я Великобританії з тією лише різницею, що частина єдиного, що стягується, соціального внеску, призначена на охорону здоров'я, перераховується до відповідного фонду Національної служби охорони здоров'я країни.

Страхова система фінансування охорони здоров'я в порівнянні з бюджетною системою

має низку переваг, причина однієї з них – відмінності у формі освіти фондів [3]. Через те, що страхові фонди формуються на цільовій основі та розраховані на певне коло осіб, то й страхова медицина набуває характеру цільового та адресного. На відміну від бюджетної моделі, у страховій системі лікар є первинною інстанцією – він бере на себе відповідальність за забезпечення надання всіх необхідних медичних послуг. Факт залежності доступу до лікування від внесків надає хворому статус покупця, а зв'язок між страховиком та застрахованим здійснюється на основі договору.

Важливою особливістю страхових моделей, що відрізняє їх від бюджетних систем, є та обставина, що їх фінансування є меншим від політичної кон'юнктури. У страхових моделях суттєва частина страхових внесків залишається, зазвичай, на місцях. Вони перерозподіляються в порядку територіального вирівнювання та можуть контролюватися страхувальниками та застрахованими в частині використання ресурсів, що направляються на оплату медичної допомоги, та якості медичних послуг. Крім того, пацієнти мають ширшу можливість вибору лікаря та лікувального закладу, ніж у бюджетних моделях охорони здоров'я.

Перевагою децентралізованого фінансування у страхових системах є можливість забезпечення стабільного припливу фінансів підприємств та працівників, зацікавлених в отриманні медичної допомоги. Ця обставина обумовлена прозорістю фінансування страхової медицини, а також прямим, а не непрямим, як і в бюджетній моделі, формуванням фондів. Страховий характер фінансування охорони здоров'я може водночас породжувати проблеми, пов'язані з подорожчанням лікування.

У свою чергу, це призводить до дефіциту коштів фондів страхування і, як наслідок, збільшення ставок страхових внесків підприємців та працівників. Крім зростання страхових внесків, висока вартість страхової моделі пояснюється також такими факторами, як вищі адміністративні витрати, які обумовлені необхідністю обробки страховими організаціями фінансових звітів лікувальних закладів; специфікою діяльності лікарів, зацікавлених у наданні більш

дорогих і не завжди потрібних пацієнтові послуг; збільшенням страховими компаніями власних витрат на маркетинг та рекламу в умовах ринкової конкуренції.

Заходами, здатними зменшити зростання витрат на охорону здоров'я, можуть бути зниження кількості медичних послуг, які гарантуються в рамках обов'язкового медичного страхування. Це можливо шляхом збільшення частки власних витрат пацієнтів в оплаті медичної допомоги, уніфікації ставок страхових внесків і послуг, що надаються. Однак реформи останніх років у європейських країнах зробили системи страхової медицини більш гнучкими, що поєднують як централізовані, так і децентралізовані принципи управління.

До недоліків страхової моделі охорони здоров'я часто відносять її невеликі можливості у сфері охорони громадського здоров'я та санітарної освіти, а також щодо здійснення заходів профілактичної медичної допомоги, обумовлених недостатніми фінансовими можливостями страхових фондів. Слабкістю страхової моделі внаслідок її децентралізованого характеру є складність управління та координації діяльності медичних установ, особливо в країнах з обмеженими ресурсами та неоднорідністю територіального поділу.

Висновки і перспективи. У європейських країнах для оплати медичної допомоги пенсіонерам, дітям, інвалідам та безробітним часто використовується спільне страхування членів сім'ї, які не працюють. Цей досвід посилення страхового принципу фінансування медичної допомоги міг би застосовуватися у вітчизняній практиці. На відміну від країн зі страховими системами охорони здоров'я, де дотримуються принципу паритету у відшкодуванні витрат на медичну допомогу, в Україні на практиці він відсутній. Мінімальний пакет медичних послуг базової програми загального медичного страхування, що фінансується за рахунок засобів обов'язкового медичного страхування, повинен містити обмежений обсяг надання медичної допомоги порівняно з більш широким переліком послуг у рамках загального медичного страхування.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Лехан В.М., Слабкий Г.О., Шевченко М.В. Аналіз результатів реформування системи охорони здоров'я в пілотних регіонах: позитивні наслідки, проблеми та можливі шляхи їх вирішення. *Україна. Здоров'я нації*. 2015. № 3. С. 67–86.

2. Лобас В.М., Шутов М.М., Вовк С.М. Методологія реформування систем охорони здоров'я, за кластерними підходами. *Україна. Здоров'я нації*. 2013. № 2(26). С. 84–88.

3. Мартякова О.В., Трикоз І.В. Перспективи модернізації охорони здоров'я. *Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу*. 2015. № 4(32). С. 23–30.

REFERENCES:

1. Lekhan, V.M., Slabkyj, H.O., Shevchenko, M.V. (2015). *Analiz rezul'tativ reformuvannia systemy okhorony zdorov'ia v pilotnykh rehionakh: pozytyvni naslidky, problemy ta mozhyvi shliakhy ikh vyrishennia* [Analysis of the results of health care reform in the pilot regions: positive consequences, problems and possible solutions]. *Journal Ukraina. Zdorov'ia natsii* [Ukraine. The health of the nation], 3, 67–86 [in Ukrainian].

2. Lobas, V.M., Shutov, M.M., Vovk, S.M. (2013). *Metodolohiia reformuvannia system okhorony zdorov'ia, za klasternymy pidkhodamy* [Methodology of reforming health care systems, according to cluster approaches]. *Journal Ukraina. Zdorov'ia natsii* [Ukraine. The health of the nation], 2(26), 84–88 [in Ukrainian].

3. Martiakova, O.V. and Trykoz, I.V. (2015). *Perspektyvy modernizatsii okhorony zdorov'ia* [Prospects for health care modernization]. *Visnyk Berdians'koho universytetu menedzhmentu i biznesu* [Bulletin of Berdyansk University of Management and Business], 4(32), 23–30 [in Ukrainian].

УДК 35.082

DOI <https://doi.org/10.32782/2786-5681-2023-4.09>

Надія ВАСИЛЕНКО

доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри управління та адміністрування, Комуніальний заклад вищої освіти «Вінницька академія безперервної освіти»

nadezhdavasilenko2016@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1087-4591

Олександр МАТОХНЮК

аспірант спеціальності «Публічне управління та адміністрування», Комуніальний заклад вищої освіти «Вінницька академія безперервної освіти»

O.Matohnyuk@gmail.com

ORCID: 0009-0009-5121-9129

СТРУКТУРНО-КОМПОНЕНТНА МОДЕЛЬ РОЗВИТКУ ЛІДЕРСТВА В КОНТЕКСТІ ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ ПУБЛІЧНОЇ СЛУЖБИ

Анотація. У статті проведено теоретико-методологічне дослідження професійної компетентності публічного службовця, який ефективно та успішно функціонує в професійній сфері в сучасних умовах як лідер. Протрактовано сутність навчальних, інформаційно-комунікаційно-цифрової грамотності, соціальних, управлінських та особистісних навичок, які є необхідними для сучасного лідера. Розглянуто та проаналізовано лідерські вміння, які будуть потрібні сучасному публічному фахівцеві в майбутньому, а саме: здатність взаємодіяти з людьми, вести переговори, нести відповідальність за досягнутий результат, управляти людьми, використовувати креативність у широкому сенсі, а також здатність комплексного багаторівневого рішення проблем. Окремо досліджено навички критично мислити, застосовувати емоційний інтелект, використовувати гнучкість розуму, формувати власну думку, приймати рішення, клієнтоорієнтованість, а також навички для запровадження цифрової грамотності. Встановлено, що до компетенцій лідерства відносяться вміння мотивувати до ефективної професійної діяльності, знання та вміння формувати ефективну організаційну культуру державної служби, уміння сприяти всебічному розвитку особистості та делегувати повноваження, управляти результатами діяльності. Було уточнено наступні поняття, такі як «рефлексія», «ефективна діяльність». Узагальнено теоретичні результати наукових досліджень та законодавчі документи, які дозволили представити теоретичну модель розвитку лідерства публічного службовця, яка розглядається як єдність та взаємозв'язок таких чотирьох компонентів: мотиваційний, когнітивний, особистісний та діяльнісний.

Ключові слова: знання, уміння, навички, компетенції, лідер, лідерство, професійна компетентність, стратегічна компетентність, публічний службовець, рефлексія, ефективна діяльність, модель розвитку лідерства, мотиваційний компонент, когнітивний компонент, особистісний компонент, діяльнісний компонент.

Nadiya VASYLENKO

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Head of the Department of Management and Administration, Communal Institution of Higher Education "Vinnytsia Academy of Continuing Education"

nadezhdavasilenko2016@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1087-4591

Oleksandr MATOKHNIUK

Postgraduate Student of specialty "Public management and administration", Communal Institution of Higher Education "Vinnytsia Academy of Continuing Education"

O.Matohnyuk@gmail.com

ORCID: 0009-0009-5121-9129

STRUCTURAL-COMPONENT MODEL OF LEADERSHIP DEVELOPMENT IN THE CONTEXT OF PROFESSIONALIZATION OF THE PUBLIC SERVICE

Abstract. The article conducts a theoretical and methodological study of the professional competence of a public servant who functions effectively and successfully in the professional sphere in modern conditions as a leader. The essence of educational, information-communication-digital literacy, social, managerial and personal skills, which are necessary

for a modern leader, is elaborated. Leadership skills that will be needed by a modern public specialist in the future are considered and analyzed. Namely, the ability to: interact with people; negotiate; to be responsible for the achieved result; manage people; use creativity in a broad sense; complex multi-level problem solving. Separately researched skills for implementing digital literacy; to think critically; apply emotional intelligence; use the flexibility of the mind; to form one's own opinion and make decisions, to form client orientation. It was established that leadership competencies include the ability to motivate for effective professional activity; knowledge and ability to form an effective organizational culture of the civil service; the ability to contribute to the comprehensive development of the individual and the ability to delegate authority and manage the results of activities. The following concepts were clarified, such as reflection, effective activity. The generalized theoretical results of scientific research and legislative documents made it possible to present a theoretical model of the development of leadership of a public servant, which is considered as the unity and interrelationship of such four components as motivational, cognitive, personal and activity.

Key words: knowledge, ability, skills, competencies, leader, leadership, professional competence, strategic competence, public servant, reflection, effective activity, leadership development model, motivational component, cognitive component, personal component, activity component.

Постановка проблеми. Реформи в державному управлінні є ключовими задля конкурентоспроможності держави, розвитку її економіки та передумовою європейської інтеграції. Враховуючи той факт, що успіх реформи залежить від якості управління людськими ресурсами в державних органах, який повинні забезпечувати сучасні, ефективні та дієві служби управління персоналом, то постає питання забезпечення розроблення та впровадження програм підвищення кваліфікації публічних службовців. Для ефективного виконання поставлених завдань необхідно впроваджувати в роботу сучасні методи та інструменти з підготовки публічних службовців. Новим еволюційним етапом розвитку сучасного суспільства є розвиток інформаційних технологій, впровадження комп'ютерної техніки в повсякденне життя, професійну діяльність людей, тому основними стратегічними ресурсами є професійні знання, уміння, навички, компетенції публічного службовця. У таких умовах зростає роль соціального управління як виду професійної діяльності. Ефективність і злагодженість управлінської роботи державних органів та органів місцевого самоврядування значною мірою визначається особою, яка очолює ці органи, наявністю чи відсутністю у такої особи досвіду, належних фахових знань та вроджених чи набутих лідерських компетенцій. Тому підготовка фахівця, який уміє проявляти лідерство, є важливою складовою успіху будь-якої організації.

Отже, дослідження лідерства як складової стратегічної компетентності публічного службовця в нинішньому динамічному суспільстві є актуальною науково-практичною проблемою.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематикою лідерства в державному, публічному управлінні займалися вітчизняні та

зарубіжні вчені, зокрема: Н. Василенко, Н. Грицяк, І. Головащенко, Л. Кормич, Л. Лисенко, В. Суковата, Г. Ткаченко, М. Вебер, І. Дойчман, М. Карл, Д. Кул, Г. Лассуелл, З. Лоренцен, Г. Маркузе, Дж. Скотт, М. Шенлі, Н. Фрейджер та ін. У роботах вище зазначених науковців висвітлювався широкий спектр питань розвитку професійних компетентностей управлінських кадрів. Разом із тим, незважаючи на значну увагу науковців до цих питань, залишається не в повному обсязі вивчене питання лідерства в структурі стратегічної компетентності публічних службовців.

Мета статті – розкрити сутність лідерства в структурі стратегічної компетентності публічних службовців.

Відповідно до мети нами було **визначено завдання:**

- 1) здійснити теоретичний аналіз структури лідерської компетенції публічних службовців;
- 2) дослідити блоки та складові лідерства в структурі стратегічної компетентності публічних службовців.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань використано теоретичні методи: аналіз, порівняння, узагальнення, систематизація теоретичних даних.

Виклад основного матеріалу. Актуальність професійної компетентності публічного службовця визначається її відповідністю сучасним вимогам, потребам і стандартам, а основна суть полягає в тому, що професійна компетентність має включати знання, уміння, навички та компетенції, які дозволяють особі ефективно та успішно функціонувати в професійній сфері в сучасних умовах. Важливо постійно розвивати компетентності, вивчати нові технології та методи, слідкувати за останніми тенденціями у власній сфері. Це дозволить публічним служ-

бовцям проявляти лідерство, залишатися конкурентоспроможними та успішно виконувати свої професійні обов'язки в сучасних умовах.

Важливою складовою будь-якої компетентності є знання, уміння, навички та компетенції. Кожен із цих елементів відіграє важливу роль у будь-якій професійній діяльності. Оскільки знання є основою, тією теоретичною базою, яка включає в себе факти, поняття, теорії та іншу інформацію, отриману внаслідок навчання, то вони допомагають розуміти суть, особливості функціонування управлінської галузі знань. Уміння дозволяють фахівцю ефективно вирішувати завдання, розв'язувати проблеми та досягати поставлених цілей. Це здатність застосовувати набуті знання в практичних ситуаціях. Навички є важливим ресурсом, щоб виконувати конкретні дії або завдання з високою якістю та ефективністю. У сучасному суспільстві головна мета – мати не тільки знання, уміння та навички, а й застосовувати їх у повсякденному житті. Тобто мова йде про компетенції публічних службовців, зокрема у складі лідерства. Це більш широке та комплексне уявлення про уміння як здатності та можливості використовувати набуті знання й навички особистості в професійній сфері життєдіяльності.

Загалом ці складові взаємодоповнюють одне одного, створюючи цілісний підхід до розвитку та формування публічного службовця. Наприклад, знання надають теоретичну базу, уміння дозволяють їх застосовувати, навички розвивають використання через практичний досвід, а компетентності формують загальну здатність фахівця до ефективного функціонування на публічній службі.

Кластерний аналіз дозволив нам провести автоматизацію навичок та виокремити чотири основні категорії, які є необхідними для сучасної особистості у XXI столітті: навчальні навички, навички інформаційно-комунікаційно-цифрової грамотності, соціальні навички, особистісні навички, що визначають лідерство.

Навчальні навички допомагають адаптуватися до освітнього середовища та вдосконалювати свої знання, уміння. Лідер повинен бути готовий постійно навчатися та оновлювати свої знання відповідно до змін у сфері, у якій він працює. У цьому контексті критичне мислення, креативність та самонавчання розглядаються як ключові компоненти успішного навчання та розвитку публічного фахівця.

Навички інформаційно-комунікаційно-цифрової грамотності допомагають розрізняти факти, публікувати інформацію, створювати технології, визначати достовірність джерел та інформації. Лідер повинен уміти аналізувати інформацію, виявляти тенденції та приймати обґрунтовані рішення. Тому *інформаційно-комунікаційно-цифрова грамотність* формує здатність публічного управлінця ефективно доносити свої думки та ідеї до аудиторії в письмовій та усній формі; обробляти та представляти інформацію; розпізнавати надійні джерела інформації в цифровому середовищі.

Особливе місце в інформаційно-комунікаційно-цифровій грамотності займає медіаграмотність, під якою розуміємо такі навички та звички, які допоможуть критично сприймати повідомлення різних медіа, приймати активну й усвідомлену участь у житті медійного суспільства. В основі медіаграмотності перебуває модель, яка заохочує людей замислюватися над тим, що вони дивляться, бачать, читають.

Соціальні навички – здатність успішно та ефективно взаємодіяти з конкретними людьми або різними групами, досягаючи поставлених цілей. Лідер повинен уміти ефективно спілкуватися з різними аудиторіями, включаючи команду, клієнтів та інших стейкхолдерів. Також він повинен уміти ефективно вирішувати конфлікти та врегульовувати суперечки в команді; навчати та розвивати членів своєї команди, надаючи їм можливість вдосконалити свої навички та знання. Публічний службовець у своїй діяльності застосовує комунікативність як здатність ефективно спілкуватися, включаючи усвідомлення не лише словесного, а й невербального способу спілкування, також емоційний інтелект, а саме розуміння та управління власними емоціями та емоціями інших людей, що сприяє покращенню взаєморозуміння та спілкування.

Особистісні навички – особливі дії публічного службовця, які певним чином характеризують його особистість. Ці навички визначають, як фахівець уміє ставити цілі, розробляти стратегії та плани дій для їх досягнення, надихати та мотивувати інших до досягнення високих результатів, ефективно управляти своїм часом та пріоритетами, щоб досягати поставлених цілей. Лідер вирішує завдання, вміє керувати собою та пристосовуватися до різних ситуацій, а також

приймає виклики, взаємодіючи з оточуючими для досягнення успіху в різних сферах життя.

Для досягнення поставлених цілей у професійній діяльності публічного службовця важливим є вміння розподіляти та керувати ресурсами (людськими, фінансовими тощо); коректно розподіляти час та пріоритети для успішного керування проєктами та завданнями; ефективно керувати та координувати роботу команди.

Отже, для розвитку лідерства, особливо в контексті публічної служби, важливими є управлінські навички.

Для визначення лідерських умінь публічного службовця було взято інформацію, оголошену на Всесвітньому економічному форумі в Давосі, з урахуванням тенденцій розвитку людини, суспільства та культури було названо список умінь, які будуть потрібні сучасному фахівцеві в майбутньому:

- взаємодіяти з людьми (це здатність ефективно спілкуватися та будувати відносини з іншими);

- вести переговори (уміння вести переговори полягає в тому, щоб під час ефективного спілкування досягати взаємовигідних угод у ситуаціях, коли сторони мають різні інтереси, потреби чи точки зору);

- нести відповідальність за досягнутий результат (уміння нести відповідальність за досягнутий результат означає готовність і здатність відповідати за свою діяльність та за досягнуті цілі або наслідки власних дій чи рішень);

- управляти людьми (низка навичок та умінь, спрямованих на ефективне керівництво групою або колективом, що, у свою чергу, означає здатність ефективно вибирати, наймати, розвивати та утримувати співробітників);

- використовувати креативність у широкому сенсі (здатність бачити нові, оригінальні та нестандартні шляхи досягнення мети чи вирішення проблеми, а також застосовувати творчий підхід, незвичайні думки та оригінальні ідеї для вирішення різноманітних завдань та ситуацій);

- комплексного багаторівневого рішення проблем (здатності аналізувати складні ситуації або проблеми не лише на поверхневому рівні, але й розглядати їх глибше, розуміючи сутність та зв'язки між різними їх аспектами);

- запроваджувати цифрову грамотність (впевнене та водночас критичне застосування інформаційно-комунікаційних технологій

(ІКТ) для створення, пошуку, обробки, обміну інформацією на роботі, у публічному просторі та приватному спілкуванні);

- критично мислити (аналізувати інформацію таким чином, щоб на її підставі ухвалювати раціональні рішення та відстоювати їх, не потонути в інформаційній лавині, не піддатися маніпуляціям);

- застосовувати емоційний інтелект (розуміти та управляти власними емоціями, а також емоціями інших людей, вирішувати конфлікти з іншими в конструктивний спосіб, уникати агресії та недружелюбності);

- використовувати гнучкість розуму (уміння людини переглядати свої рішення та висновки при зміні умов, а також швидко й ефективно адаптуватися до нових обставин та вміти обмірковувати різні аспекти ситуації одночасно);

- формувати власну думку та приймати рішення (уміння аналізувати та обирати найбільш прийнятні та оптимальні рішення в різних ситуаціях);

- формувати клієнтоорієнтованість (розуміння та пошук шляхів ефективного задоволення потреб клієнтів).

До основних вимог стратегічної компетентності відносять такі, як *досягнення результатів* (бачення результатів діяльності та фокусування на результаті діяльності); *відповідальність* (готовність брати відповідальність за рішення й наслідки та зосередження на ефективності виконання результатів діяльності); *цифрова грамотність* (впевнене та водночас критичне застосування інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) для створення, пошуку, обробки, обміну інформацією на роботі, у публічному просторі та приватному спілкуванні; інформаційна та медіаграмотність, основи програмування, алгоритмічне мислення, робота з базами даних, навички безпеки в Інтернеті та кібербезпеки; розуміння етики роботи з інформацією, а саме авторське право, інтелектуальна власність тощо) [7; 8].

У результаті вивчення наукових джерел виявлено:

- Н. В. Василенко вважає, що управлінську компетентність керівника варто розглядати як інтегровану якість, під якою розуміється особистісна здатність, що відображає систему знань, умінь і навичок, що визначає специфіку управління профільним загальноосвітнім навчальним закладом [1];

– Є. Г. Кубасова визначає професійну компетентність публічних службовців як «... практичну здатність суб'єкта публічного адміністрування застосовувати спеціальні знання, уміння та навички, виявляти відповідні моральні та ділові якості в процесі своєї професійної діяльності» [2];

– Л. О. Матохнюк розмежовує поняття «... *компетенція* – це формально описані вимоги до професійних та інших якостей, які необхідні для виконання певного виду діяльності, та *компетентність* – інтегрована якість особистості, яка охоплює її спрямованість, а також професійні знання, уміння й навички, необхідні для успішної діяльності, та готовність і здатність систематично саморозвиватися, самовдосконалюватися тощо» [5];

– С. П. Кушнір досліджував питання професійної компетентності публічних службовців та подав структурні елементи, як набір спеціальних знань, умінь та навичок; сукупність професійних та особистісних якостей; реалізацію знань та досвіду для виконання службових обов'язків, професійного та особистісного розвитку [3];

– А. Б. Мудрик виокремила такі компоненти професійної компетентності публічних службовців як: емоційно-регулятивний, поведінково-діяльнісний, комунікативний, соціально-психологічний, спеціально-професійний [6].

Отже, на основі узагальнених результатів ми прийшли до думки, що до компетенцій лідерства відносяться вміння мотивувати до ефективної професійної діяльності; знання та вміння формувати ефективну організаційну культуру державної служби; уміння сприяти всебічному розвитку особистості та вміння делегувати повноваження, управляти результатами діяльності.

Такі дослідники, як Н. А. Гальчевська, Л. О. Матохнюк, В. А. Роменець, із різних аспектів досліджували поняття «рефлексія» [4; 9] та дійшли висновку, що рефлексія є ключовим інструментом для підвищення ефективності професійної діяльності. Вона дозволяє вдосконалювати навички та компетентності, розширювати знання, що підвищує ефективність діяльності.

Приходимо до висновку, що рефлексія є дієвим інструментом для підвищення ефективності діяльності, оскільки дозволяє постійно адаптуватися, удосконалювати свою роботу на основі власного аналізу та висновків.

Ефективна діяльність означає досягнення максимальних результатів та виконання постав-

лених цілей і завдань з оптимальним використанням доступних ресурсів (часу, коштів, людських потужностей і т. д.).

Для публічного службовця ефективна діяльність означає успішне виконання своїх обов'язків та завдань у сфері публічного управління з максимальним використанням ресурсів та досягненням визначених цілей і результатів. У публічній службі, де пріоритетом є задоволення потреб суспільства, знання, уміння, навички, компетенції є надзвичайно важливими, оскільки вони можуть доповнити та збагатити розвиток лідерства, дозволяючи публічному службовцеві бути більш ефективним та впливовим у своїй галузі.

Узагальнюючи теоретичні результати наукових досліджень та законодавчих документів, представляємо теоретичну модель розвитку лідерства публічного службовця (рис. 1).

Лідерство публічного службовця складається з мотиваційного (визначає спрямованість публічного управлінця на професійну діяльність та направляє його на ефективну професійну діяльність), операційного (визначає володіння особистістю способами та засобами професійної діяльності задля створення та утримання позитивної атмосфери й робочого клімату в державних установах, формування ефективної організаційної культури в державній службі), особистісного (знання особливостей розвитку особистості на психічному, соціальному напрямках; уміння критично мислити, застосовувати емоційний інтелект, використовувати гнучкість розуму та фокусуватися на розвитку й удосконаленні внутрішніх якостей, які впливають на самопізнання, самовдосконалення та спроможність до самореалізації) та діяльнісного (знання основ самоменеджменту управлінця, уміння формувати власну думку та приймати рішення, бути клієнтоорієнтованим, володіти компетенцією делегувати повноваження та управляти результатами діяльності) компонентів.

Публічний службовець, що вміє рефлексувати, може краще розуміти свої сильні та слабкі сторони, виявляти можливості для вдосконалення та навчання на власних помилках. Рефлексія також сприяє розвитку самосвідомості, що дозволяє публічному службовцеві, як лідеру, краще розуміти свою мету, цінності та мотивацію. На основі рефлексії він може розробляти стратегії та плани дій, які допомагають досягати своїх цілей та сприяти ефективній діяльності.

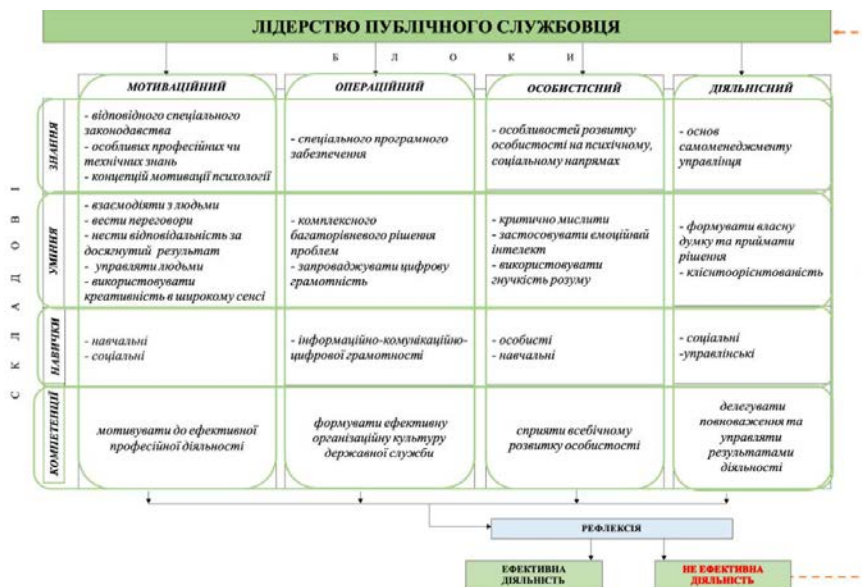

Рис. 1. Теоретична модель розвитку лідерства публічного службовця

Висновки. Отже, лідерська компонента публічного службовця включає знання, уміння, навички та компетентності, які дозволяють особі ефективно та успішно функціонувати в професійній сфері в сучасних умовах. Протрактовано навички, які є необхідними для сучасного публічного службовця, а саме навчальні, соціальні, особистісні, управлінські та навички інформаційно-комунікаційно-цифрової грамотності. Розглянуто та проаналізовано лідерські уміння, які будуть потрібні сучасному фахівцеві в майбутньому: взаємодіяти з людьми, вести переговори, нести відповідальність за досягнутий результат, управляти людьми, використовувати креативність у широкому сенсі, уміння комплексного багаторівневого рішення проблем, запроваджувати цифрову грамотність, критично мислити, застосовувати емоційний інтелект, використовувати гнучкість розуму, формувати власну думку та приймати рішення, формувати клієнтоорієнтованість. Встановлено, що до компетенцій лідерства відносяться вміння мотивувати до ефективної професійної діяльності, знання та вміння формувати ефективну організаційну культуру державної служби, сприяти всебічному розвитку особистості та делегувати повноваження, управляти результатами діяльності.

Їхня комбінація дозволяє ефективно працювати та досягати поставлених цілей.

Було уточнено поняття:

а) рефлексія – це дієвий інструмент для підвищення ефективності діяльності, оскільки

дозволяє постійно адаптуватися, удосконалювати свою роботу на основі власного аналізу та висновків;

б) ефективна діяльність публічного службовця означає успішне виконання своїх обов'язків та завдань у сфері публічного управління з максимальним користуванням ресурсів та досягненням визначених цілей і результатів.

Узагальнюючи теоретичні результати наукових досліджень та законодавчих документів, ми представили теоретичну модель розвитку лідерства публічного службовця як компоненти стратегічної компетентності публічного управління. Поняття «лідерство публічного службовця» розглядається як єдність та взаємозв'язок таких чотирьох компонентів, як мотиваційний, когнітивний, особистісний та діяльнісний.

Важливість приділення уваги питанню лідерства та його розвитку сьогодні є очевидним як для приватних, так і державних інституцій, які визнають, що їхнє робоче середовище постійно змінюється, і що успіх організацій значною мірою залежить від якості їхніх лідерів. Дієва система державного управління є одним з основних факторів конкурентоспроможності держави та передумовою європейської інтеграції.

Перспективи подальших досліджень полягають у розробці методів та підборі методик дослідження лідерства публічного службовця в Україні, дослідженні таких рівнів розвитку компонентів лідерства, як мотиваційний, когнітивний, особистісний та діяльнісний.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Василенко Н.В. *Наукові засади розвитку професійної соціокомунікативної компетентності керівників профільних загальноосвітніх навчальних закладів у системі післядипломної освіти* : дис. ... д-ра пед. наук. Київ, 2014. 452 с.
2. Кубасова Є.Г. Професійна компетентність публічних службовців: поняття, структура, критерії. *Юридичний науковий електронний журнал*. С. 126–129. http://lsej.org.ua/11_2022/26.pdf
3. Кушнір С.П. Професійна компетентність державного службовця: сутнісно-понятійна характеристика та правове регулювання : дис.... канд. юрид. наук : 12.00.07. Одеса, 2021. 211 с.
4. Матокхнюк Л.О., Гальчевська Н.А. Рефлексія як системоутворювальний механізм безперервного професійного розвитку педагога. *Габітус*. 2022. Вип. 38. С. 20–24.
5. Матокхнюк Л.О. Психологія інформаційної компетентності особистості (генеза онтологічного розвитку) : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.01. Одеса, 2019. 527 с.
6. Мудрик А.Б. Професійна компетентність державних службовців: теоретико-емпіричний аналіз феномену. URL: <http://esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/>
7. Про державну службу : Закон України від 10.12.2015 р. № 889-VIII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19> (дата звернення: 10.08.2022).
8. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо окремих питань визначення спеціальних вимог до осіб, які претендують на зайняття посад державної служби категорій «Б» і «В», та підготовки умов проведення конкурсу : наказ Національного агентства України з питань державної служби від 15.01.2021 р. № 4-21. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0004859-21#Text> (дата звернення: 20.10.2022).
9. Роменець В.А. Історія психології XX століття. Київ : Либідь, 1998. 992 с.

REFERENCES:

1. Vasylenko, N.V. (2014). *Naukovi zasady rozvytku profesiinoi sotsiokomunikatyvnoi kompetentnosti kerivnykiv profilnykh zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv u systemi pisladyplomnoi osvity* [Scientific principles of the development of professional socio-communicative competence of managers of specialized general educational institutions in the postgraduate education system]. *Doctor's thesis*. Kyiv, 452 s. [in Ukrainian].
2. Kubasova, Ye.H. *Profesiina kompetentnist publichnykh sluzhbovtziv: poniattia, struktura, kryterii* [Professional competence of public servants: concept, structure, criteria]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal – Legal scientific electronic journal*, 126–129. Retrieved from: http://lsej.org.ua/11_2022/26.pdf [in Ukrainian].
3. Kushnir, S.P. (2021). *Profesiina kompetentnist derzhavnoho sluzhbovtzia: sutnistno-poniatiina kharakterystyka ta pravove rehuliuвання* [Professional competence of a civil servant: substantive and conceptual characteristics and legal regulation]. *Candidate's thesis*. Odesa, 211 s. [in Ukrainian].
4. Matokhniuk, L.O., & Halchevska, N.A. (2022). *Refleksiiia yak systemoutvoriuvalni mekhanizm bezperervnoho profesiinoho rozvytku pedahoha* [Reflection as a system-forming mechanism of continuous professional development of a teacher]. *Habitus*, 38, 20–24 [in Ukrainian].
5. Matokhniuk, L.O. (2019). *Psykhologiiia informatsiinoi kompetentnosti osobystosti (geneza ontolohichnoho rozvytku)* [Psychology of informational competence of the individual (the genesis of ontological development)]. *Doctor's thesis*, 527 s. [in Ukrainian].
6. Mudryk, A.B. *Profesiina kompetentnist derzhavnykh sluzhbovtziv: teoretyko-empyrychnyi analiz fenomenu* [Professional competence of civil servants: theoretical and empirical analysis of the phenomenon]. Retrieved from: <http://esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/> [in Ukrainian].
7. *Pro derzhavnu sluzhbu : Zakon Ukrainy vid 10.12.2015 r. № 889-VIII* [Law of Ukraine On civil service from Decemder 10, 2015 № 889-VIII]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19> (data zvernennia: 10.08.2022) [in Ukrainian].
8. *Pro zatverdzhennia Metodychnykh rekomendatsii shchodo okremykh pytan vyznachennia spetsialnykh vymoh do osib, yaki pretenduiut na zainiattia posad derzhavnoi sluzhby katehorii "B" i "V", ta pidhotovky umov provedennia konkursu: Nakaz Natsionalnoho ahentstva Ukrainy z pytan derzhavnoi sluzhby vid 15.01.2021 r. № 4–21* [On the approval of Methodological recommendations on certain issues of determining special requirements for persons applying for public service positions of categories "B" and "C" and preparing the conditions for conducting the competition: Order of the National Agency of Ukraine on Civil Service Issues from January 15, 2021, № 4–21]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0004859-21#Text> (data zvernennia: 20.10.2022) [in Ukrainian].
9. Romenets, V.A. (1998). *Istoriia psykhologii XX stolittia* [History of psychology of the 20th century]. Kyiv: Lybid, 992 s. [in Ukrainian].

УДК 35.071.6

DOI <https://doi.org/10.32782/2786-5681-2023-4.10>

Тетяна ГАЛИЧ

кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри філології та гуманітарних наук,
Комунальний заклад вищої освіти «Вінницька академія безперервної освіти»

galich070@gmail.com

ORCID: 0000-0002-0471-4671

Світлана ЖАРАЯ

доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри управління та адміністрування,
Комунальний заклад вищої освіти «Вінницька академія безперервної освіти»

nauka2018@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1829-1673

Володимир ЗАЯЧКОВСЬКИЙ

кандидат педагогічних наук, викладач кафедри управління та адміністрування,
Комунальний заклад вищої освіти «Вінницька академія безперервної освіти»

v.zajachkovskyj@outlook.com

ORCID: 0000-0003-1541-1323

Лариса КИЄНКО-РОМАНЮК

кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри управління та адміністрування,
Комунальний заклад вищої освіти «Вінницька академія безперервної освіти»

lesiakyienkorom@gmail.com

ORCID: 0000-0002-2191-3453

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГУМАНІЗАЦІЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ КЕРІВНИКІВ У СИСТЕМІ ВИЩОЇ ОСВІТИ: ВИКЛИКИ ТА ВІДПОВІДІ

Анотація. Метою статті є аналіз підходів до забезпечення гуманізації професійної підготовки майбутніх керівників у системі вищої освіти, означення викликів та пропозиції відповідей на виклики. Загальним призначенням нашого дослідження є покращення якості професійної підготовки майбутніх керівників, створення її більш гуманною та відповідною сучасним потребам суспільства. **Методологія** нашого дослідження ґрунтується на тому, що забезпечення гуманізації професійної підготовки майбутніх керівників у системі вищої освіти потребує комплексного підходу та дослідження різних аспектів. Предметом дослідження є практичні підходи для вдосконалення системи професійної підготовки майбутніх керівників у системі вищої освіти. Об'єкт – процес впровадження гуманістичних принципів у навчальний процес закладу вищої освіти. **Наукова новизна** роботи полягає в тому, що вперше зазнали впорядкування та комплексно представлені практичні підходи для удосконалення системи професійної підготовки майбутніх керівників у системі вищої освіти. **Висновки.** Ось деякі вектори наших розвідок і відповіді на виклики. 1. Розробка гнучких навчальних програм (сучасні навчальні програми повинні бути гнучкими й адаптованими до змін у соціально-економічному середовищі; сучасні методи та інструменти можуть швидко впроваджувати зміни в навчальний процес). 2. Розвиток міжособистісних навичок і лідерських якостей (гуманізація в освіті робить акцент на розвиток м'яких навичок: співпраця, комунікація та лідерські якості; ефективні методи викладання та оцінки цих навичок). 3. Інклюзивна освіта (забезпечення доступу до вищої освіти для всіх студентів, серед них – людей із особливими потребами, і це є одним із основних аспектів гуманізації освіти; стратегії та практики інклюзивної освіти). 4. Інноваційні підходи до навчання (використання нових технологій, включаючи віртуальну реальність та штучний інтелект, покращить якість навчання і зробить його більш доступним). 5. Етична освіта і громадянська відповідальність (методи викладання етики та громадянської відповідальності, які допоможуть майбутнім керівникам бути більш свідомими та відповідальними лідерами).

Ключові слова: публічне управління, підготовка керівників, вища освіта, навчання.

Tetiana HALYCH

Ph.D., Associate Professor, Associate Professor at the Department of Philology and Humanities, Public Higher Educational Establishment "Vinnytsia Academy of Continuing Education"

galich070@gmail.com

ORCID: 0000-0002-0471-4671

Svitlana ZHARAYA

Doctor of Public Administration, Professor, Professor at the Department of Management and Administration, Public Higher Educational Establishment "Vinnytsia Academy of Continuing Education"

nauka2018@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1829-1673

Volodymyr ZAIACHKOVSKYI

Ph.D., Lecturer at the Department of Management and Administration, Public Higher Educational Establishment "Vinnytsia Academy of Continuing Education"

v.zajachkovskyj@outlook.com

ORCID: 0000-0003-1541-1323

Larysa KIENKO-ROMANYUK

Ph.D., Associate Professor, Associate Professor at the Department of Management and Administration, Public Higher Educational Establishment "Vinnytsia Academy of Continuing Education"

lesiakyienkorom@gmail.com

ORCID: 0000-0002-2191-3453

ENSURING THE HUMANIZATION OF PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE MANAGERS IN THE UNIVERSITY EDUCATION SYSTEM: CHALLENGES AND ANSWERS

Abstract. *The aim of the article is to analyze approaches to ensuring the humanization of professional training of future managers in the higher education system, to identify challenges and to propose responses to challenges. The overall purpose of our study is to improve the quality of professional training of future managers, to make it more humane and relevant to the current needs of society. The methodology of our study is based on the fact that ensuring the humanization of professional training of future managers in the higher education system requires a comprehensive approach and research of various aspects. The subject of the study is practical approaches to improving the system of professional training of future managers in the higher education system. The object is the process of introducing humanistic principles into the educational process of a higher education institution. The scientific novelty of the work is that for the first-time practical approaches to improving the system of professional training of future managers in the system of higher education have been organized and comprehensively presented. Conclusions.* Here are some of the vectors of our research and responses to the challenges. 1. Development of flexible curricula (modern curricula should be flexible and adaptable to changes in the socio-economic environment; modern methods and tools can quickly introduce changes in the learning process). 2. Development of interpersonal skills and leadership qualities (humanization in education emphasizes the development of soft skills: cooperation, communication and leadership qualities; effective methods of teaching and assessing these skills). 3. Inclusive education (ensuring access to higher education for all students, including people with special needs, and this is one of the main aspects of the humanization of education; strategies and practices of inclusive education). 4. Innovative approaches to education (the use of new technologies, including virtual reality and artificial intelligence, will improve the quality of education and make it more accessible). 5. Ethics education and civic responsibility (methods of teaching ethics and civic responsibility that will help future managers to be more conscious and responsible leaders).

Key words: public administration, executive education, university education, studying.

Постановка проблеми. Зазначена нами тема висвітлює важливий аспект сучасної освітньої парадигми та її зв'язок з актуальними науковими та практичними завданнями.

Проблема полягає в необхідності перегляду та модернізації підходів до підготовки майбут-

ніх керівників у системі вищої освіти з метою врахування гуманістичних цінностей та принципів. У сучасному світі, де вимагається більше не тільки технічних інновацій, але й глибокого розуміння глобальних суспільних проблем, важливо забезпечити студентів цими знаннями

та навичками. Гуманізація професійної підготовки передбачає акцент на розвитку особистості, вихованні етичних та соціокультурних цінностей, розумінні сутності громадянської відповідальності.

Зв'язок цієї проблеми з важливими науковими та практичними завданнями визначається необхідністю розробки нових педагогічних методик та програм вищої освіти. Дослідницькі роботи у цій галузі спрямовані на розуміння психолого-педагогічних аспектів гуманізації освіти, а також на аналіз результатів впровадження інноваційних підходів у процес навчання.

Ця тема також стосується практичних завдань, оскільки управлінські кадри відіграють важливу роль у сучасному суспільстві, і їхня підготовка має відповідати сучасним вимогам та соціокультурним реаліям. Це означає не тільки надання студентам технічних інструментів, але й виховання у них критичного мислення, здатності до міжособистісної взаємодії та співпраці.

Тому проблема забезпечення гуманізації професійної підготовки майбутніх керівників у системі вищої освіти є актуальною і потребує подальших досліджень та практичних заходів для досягнення більш глибокого розуміння та реалізації гуманістичних цінностей у навчальному процесі з урахуванням змін у формі та змісті вітчизняної вищої освіти, публічного управління та адміністрування в контексті Конституції України, законів України: «Про освіту», «Про вищу освіту», «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про центральні органи виконавчої влади», «Про державну службу», освітньо-професійної програми, розробленої на основі Стандарту вищої освіти підготовки бакалаврів та магістрів спеціальності 281 «Публічне управління та адміністрування та вимоги сучасного суспільства».

Аналіз джерел та останніх досліджень. Питання професійної підготовки майбутніх управлінців широко висвітлено в працях українських учених, що ґрунтуються на вивченні й критичному осмисленні вітчизняного і зарубіжного досвіду (О. Воронько, Н. Нижник, Н. Ничкало, В. Луговий, В. Аверьянов, С. Дубенко, В. Малиновський, О. Оболенський, Д. Форрестер, О. Льюїс, Л. Гюстав, Д. Грейсон тощо).

Прийнято вважати, що початок науки організації та управління датується роком публікації праці Ф. Тейлора [4], який звернув увагу на

використання наукових методів в організації виробничої діяльності, заснованих на спостереженні за економічними явищами, їх вимірюванні та експериментах. Ф. Тейлор довів, що використання методів підбору людини для роботи відповідно до її особливостей – підбір відповідного робочого інструменту підвищує продуктивність праці на основі висновку, отриманого в результаті застосування наукового методу. У класичній школі прийнято виділяти три основні течії: інженерно-організаційну (Ф. Тейлор, Х. Л. Ле Шательє, К. Адамецькі, Г. Форд), універсально-аналітичну (Г. Файоль, М. Вебер, А. Богданов, Е. Хаусвальд) і поведінкову (Е. Мейо, Т. Бата, Г. Дюбрей, С. Бенковський, О. Єрманський, Я. Зелінський, Б. Бігелейзен-Желазовський) [7]. Перші зосереджували свою увагу на організації виробничих і сервісних процесів у різних галузях господарства. Другі зосереджувалися на організації процесів управління, а треті – на людському факторі. Серед сучасних наукових розвідок ми знаходимо дослідження стратегій підготовки майбутніх керівників у сфері гуманізації та етичного лідерства, соціальної відповідальності (Дж. Сміт, А. Р. Браун, Л. Джонс, Е. К. Томас, Х. Т. Нгуен, С. Патель та інші) [2; 5; 6; 8]; інноваційні підходи в підготовці керівників (М.Л. Гарсія, Дж. Родрігес) [3]; інклюзивні підходи у підготовці майбутніх керівників (Р. М. Williams, S. C. Davis, A. G. Lopez, R. S. Clark) [4; 9].

Метою дослідження є аналіз підходів до визначення місця і значення навчального процесу вищої освіти в просуванні процесів гуманізації публічного управління та їх узагальнення і систематизація.

Виклад основного матеріалу. У сучасному вищому навчальному середовищі, спрямованому на підготовку майбутніх керівників, постає низка складних завдань, пов'язаних із забезпеченням гуманістичного підходу до навчання та розвитку студентів. Ця проблема настільки важлива через розширення функцій і вимог, які висуваються до сучасних лідерів. Вони повинні бути не тільки компетентними у своїй галузі, але і мати навички міжособистісної комунікації, креативного мислення, спроможності приймати непередбачувані рішення та вирішувати етичні дилеми.

Один із ключових викликів полягає в тому, як зробити навчання захоплюючим та мотиву-

ючим для студентів. Сучасні студенти є вимогливими щодо якості освіти, і викладачам необхідно знайти способи залучити їх до навчання. Одним із можливих варіантів є впровадження гуманістичних принципів у навчальний процес.

Сутність гуманізму в освіті полягає в тому, щоб орієнтуватись на студента як на суб'єкт партнерської взаємодії, визнавати його індивідуальність і розвивати його потенціал як особистості. Гуманізація навчання передбачає підвищення важливості емоційного і соціокультурного аспектів освіти. Це означає не тільки надання студентам необхідних знань і навичок, але і виховання їх як громадян з вищими моральними цінностями та соціальною відповідальністю.

Один зі способів досягнення гуманізації навчання – використання циклу Р. Колба. Цей цикл включає чотири основних етапи: конкретний досвід, спостереження та роздуми, нові знання / переконання, експериментування / впровадження. Кожен із цих етапів сприяє глибокому засвоєнню матеріалу та розвитку критичного мислення.

На першому етапі студенти стикаються з конкретною ситуацією або завданням, яке спонукає їх діяти та переживати досвід. Це може включати у себе ділові ігри, рольові ігри або імітаційні завдання, які дозволяють студентам відчувати реальний досвід.

На другому етапі студенти спостерігають і роздумують над своїм досвідом, аналізують свої реакції та дії. Вони також спостерігають за реакціями інших студентів і взаємодіють з ними. Це сприяє розвитку спроможностей аналізу та висновків.

На третьому етапі студенти узагальнюють свій досвід і формують нові знання та переконання. Це допомагає їм краще розуміти сутність проблеми та знаходити шляхи її вирішення.

На четвертому етапі студенти експериментують та впроваджують отримані знання та переконання у практику. Вони роблять акцент на тому, як це нове знання може бути корисним у реальних ситуаціях. Цей етап підтримує здатність студентів застосовувати свої навички і знання у практичній діяльності.

Цей підхід до навчання дозволяє студентам активно взаємодіяти з матеріалом і набувати знання через досвід. Він також спонукає студентів до критичного мислення і вирішення

проблем, що є важливими навичками для майбутніх керівників.

Однак необхідно відзначити, що модель навчання на основі циклу Р. Колба все ще не досить усвідомлена і не завжди коректно використовується викладачами. Є потреба в подальшому підвищенні усвідомленості щодо цієї методики і розвитку педагогічних практик, які враховують гуманістичні цінності та сприяють розвитку особистості студента.

Досягнення гуманізації професійної підготовки майбутніх керівників у системі вищої освіти може призвести до численних позитивних результатів. Воно сприяє формуванню компетентних та морально відповідальних керівників, здатних приймати обґрунтовані рішення та ефективно взаємодіяти з іншими. Крім того, цей підхід сприяє активному залученню студентів до навчального процесу, що робить навчання більш ефективним та захоплюючим.

Важливо підкреслити, що гуманізація навчання не обмежується лише використанням циклу Р. Колба. Це вимагає розробки комплексного педагогічного підходу, який орієнтований на розвиток особистості студента, його емоційних та соціокультурних навичок.

Загалом гуманізація професійної підготовки майбутніх керівників у системі вищої освіти є важливою темою та вимагає уваги і дослідження. Це може сприяти не лише підготовці кваліфікованих професіоналів, але й розвитку громадян з вищими гуманістичними цінностями, які здатні приймати відповідальні рішення і сприяти гармонійному розвитку суспільства.

Ось розширені пункти з прикладами практичних підходів для удосконалення системи професійної підготовки майбутніх керівників у системі вищої освіти:

- Розробка інтерактивних курсів. Створення інтерактивного онлайн-курсу з управління проектами, де студенти мають можливість виконувати віртуальні завдання та спільно працювати над реальними проектами.

- Проектно-орієнтоване навчання. Включення студентів до міждисциплінарних команд для вирішення реальних проблем у громаді, соціальних інституціях, громадських організаціях або бізнесі.

- Наставництво та менторство. Запровадження програми наставництва, де досвідчені

керівники працюють зі студентами, допомагаючи їм розвивати лідерські якості та кар'єрні плани.

- Система обліку успішності. Використання системи електронного портфоліо для студентів, де вони можуть відстежувати свій професійний розвиток, включаючи участь у проєктах та діяльності в університетських організаціях, участі у студентських конференціях тощо.

- Залучення до громадської діяльності. Організація громадських заходів, які студенти можуть вибирати для участі, опираючись на свою соціальну відповідальність та лідерські здібності.

- Розвиток міжособистісних навичок. Включення тренінгів з ефективного спілкування та управління конфліктами в навчальну програму для покращення міжособистісних відносин.

- Інтерактивні ігри та симуляції. Використання менеджмент-симуляцій, де студенти можуть брати участь в управлінні віртуальною громадою, керувати власними віртуальними компаніями та приймати стратегічні рішення (Наприклад, вінницькі студенти з великим натхненням і інтересом грають у «Світ громад»: <https://notbox.vspu.edu.ua/hra-svit-hromad-2/>).

- Мережа альма-матер. Створення платформи для спільноти випускників, де студенти можуть зв'язуватися зі своїми колишніми однокурсниками та знаходити можливості для стажування та роботи.

- Збільшення доступу до ресурсів. Посилення доступу до онлайн-бібліотек, баз даних і курсів зі схожих галузей, які допомагають студентам розширювати свій професійний кругозір.

- Підтримка кар'єрного розвитку. Організація воркшопів та тренінгів з підготовки до співбесіди, розробка резюме та пошуку роботи для студентів.

- Інтердисциплінарні проєкти. Організація спільних проєктів між факультетами, що дозволяють студентам розвивати навички співпраці та роботи в команді, а також диверсифікувати свій досвід.

- Експертні гості та відкриті лекції. Запрошення досвідчених фахівців для проведення лекцій та семінарів, що допомагають студентам отримати інсайти з практики та встановити контакти в індустрії.

- Залучення до дослідницької роботи. Підтримка студентських дослідницьких груп, де вони можуть займатися дослідженнями у сферах, які їх цікавлять, і публікувати результати.

- Онлайн-платформи для обміну ідеями. Створення вебплатформи, де студенти можуть ділитися своїми ідеями, спільно розв'язувати проблеми та публікувати свої думки у формі блогів чи дискусій.

- Співпраця зі стартапами та підприємствами. Укладання партнерських угод з місцевими стартапами чи підприємствами для надання студентам можливостей для стажування та роботи над інноваційними проєктами.

- Індивідуальний підхід до навчання. Розробка персоналізованих навчальних планів та індивідуальних програм розвитку для студентів з урахуванням їхніх індивідуальних (серед них особливих) потреб, інтересів та мети кар'єри.

Ці практичні підходи спрямовані на створення гнучких та інноваційних навчальних програм, які стимулюють розвиток майбутніх керівників, організацію більш захопливого, ефективного та гуманізованого середовища навчання для майбутніх керівників. Вони (підходи) сприяють глибшому засвоєнню матеріалу, розвитку креативності та підготовці студентів до викликів сучасного світу керівництва, допоможуть студентам розвивати не лише технічні навички, але й лідерські, комунікаційні та міжособистісні якості, що робить їх більш підготовленими до викликів сучасного управління та адміністрування.

Управлінська освіта – це складна структура взаємозв'язків між академічною освітою та економікою, психологічною, соціологічною, ринком праці, організаціями та повсякденною взаємодією з підлеглими працівниками. Її важливість у сучасному суспільстві важко переоцінити. Адже якість цієї освіти залежить від якості викладацької майстерності і культури, соціальної модернізації, організаційного лідерства і загальної культури праці, ідентичності тощо. Тому важливо пов'язати управлінську освіту із соціальною позицією майбутніх публічних управлінців як у теоретичній, так і в емпіричній частині. Наше дослідження показує цінність та варіативність форми і змісту навчального матеріалу в академічній освіті. Це своєрідне проживання управлінських ролей у безпечному освітньому середовищі. Разом

з тим важливо пам'ятати, що вищу освіту розглядаємо як необхідну, а не достатню умову. Адже саме керівники беруть на себе відповідальність за громади / організації / установи, їхню діяльність, стабільність та долю своїх підлеглих.

Висновки. Управлінська праця іманентно пов'язана з постійною взаємодією з іншою людиною. Ця взаємодія набуває форми взаємин, причому управлінці завжди виступають ініціаторами. Тому ця робота пов'язана з особливою напругою і своєрідним розривом між гуманістичними цінностями роботи і контактів з іншими людьми та економікою і організацією як надзвичайно раціоналізованими структурами.

Усвідомлення керівником своїх запитів, потреб, очікувань дозволяє знаходити оптимальні рішення. Застосовуючи критичне мислення, керівник зосереджується на пошуку рішень.

Виходячи з попередньо висловлених ідей можемо сформулювати заключні висновки щодо гуманізації професійної підготовки майбутніх керівників у системі вищої освіти. 1. Гуманізація освіти – необхідний етап розвитку. Прагнення до гуманізації професійної підготовки майбутніх керівників є важливим етапом у вищій освіті. Це допомагає створити більш ефективну, стимулюючу та інклюзивну навчальну атмосферу. 2. Активне включення студентів. Важливо створити умови для активної участі студентів у навчальному процесі,

де вони можуть відчувати себе суб'єктами власного навчання. 3. Інноваційні підходи. Використання інтерактивних методів, ігор, менторства та практичного навчання є важливими елементами гуманізації освіти. 4. Розвиток міжособистісних навичок. Робота над розвитком міжособистісних навичок, таких як співпраця, емпатія та комунікація, є ключовими складниками готовності майбутніх керівників до роботи у сучасному світі. 5. Підтримка кар'єрного розвитку. Організація додаткових ресурсів та підтримки для студентів у плануванні кар'єри допомагає їм краще реалізувати свій потенціал.

У перспективі подальших досліджень плануємо здійснити оцінку ефективності гуманізації (дослідження ефективності гуманізації професійної підготовки та її вплив на кар'єрний розвиток майбутніх керівників); разом зі здобувачами наукового ступеня розглянути специфічні аспекти гуманізації в різних сферах управління та адміністрування, таких як місцеве врядування, бізнес, медицина, освіта тощо; познайомитись з міжнародним досвідом та провести компаративний аналіз щодо гуманізації вищої освіти в різних країнах та можливість упровадження найкращих практик в Україні; а також зосередити свою увагу на вивченні ролі сучасних технологій, таких як штучний інтелект, у розвитку ефективності професійної підготовки майбутніх керівників у системі вищої освіти.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Anderson D.W., Smith C.C. Flexible curriculum design for humanizing leadership education: lessons from practice. *Journal of Experiential Education*. 2020. 43(2). P. 134–149.
2. Brown A.R., Jones L. Developing ethical leadership in higher education: challenges and strategies. *Journal of Educational Leadership*. 2019. 34(3), P. 45–62.
3. Garcia M.L., Rodriguez J. Innovation in leadership education: integrating technology and experiential learning in higher education. *International Journal of Educational Leadership*. 2020. 12(3), P. 56–71.
4. Lopez O.L., Clark D.G. Advancing inclusive excellence in leadership development: strategies for higher education institutions. *Journal of Diversity in Higher Education*. 2018. 11(3). P. 201–218.
5. Nguyen H., Patel S. Using technology to develop ethical leadership: challenges and opportunities in higher education. *Journal of Leadership and Management*. 2019. 37(4), P. 312–327.
6. Smith, J. Humanizing leadership education: strategies for preparing future leaders. *Journal of Higher Education*. 2021. 45 (2), P. 123–137.
7. Taylor F.W. The Principles of Scientific Management. Harper & Brothers edition. 1911. 152 p.
8. Thomas E., White J. Promoting social responsibility and civic engagement in leadership education. *Journal of College Leadership*. 2019. 25(1), P. 34–49.
9. Williams P.M., Davis S.C. Inclusive pedagogy and leadership development: a case study of best practices in higher education. *Journal of Leadership Education*. 2018. 16(4), P. 78–92.

REFERENCES:

1. Anderson, D.W. & Smith, C.C. (2020). Flexible curriculum design for humanizing leadership education: lessons from practice. *Journal of Experiential Education*, 43(2), 134–149.
2. Brown, A.R., & Jones, L. (2019). Developing ethical leadership in higher education: challenges and strategies. *Journal of Educational Leadership Journal*, 34(3), 45–62.
3. Garcia M.L., & Rodriguez J. (2020). Innovation in leadership education: integrating technology and experiential learning in higher education. *International Journal of Educational Leadership*, 12(3), 56–71.
4. Lopez, A.G., & Clark, R.S. (2018). Advancing inclusive excellence in leadership development: strategies for higher education institutions. *Journal of Diversity in Higher Education*, 11(3), 201–218.
5. Nguyen, H.T., & Patel, S. (2019). Using technology to develop ethical leadership: challenges and opportunities in higher education. *Journal of Leadership and Management*, 37(4), 312–327.
6. Smith, J. (2021). Humanizing leadership education: strategies for preparing future leaders. *Journal of Higher Education*, 45 (2), 123–137.
7. Taylor, F.W. (1911). *The Principles of Scientific Management*. Harper & Brothers edition, 152 p. [in English].
8. Thomas, E.K., & White, J.C.D. (2019). Promoting social responsibility and civic engagement in leadership education. *Journal of College Leadership*, 25(1), 34–49.
9. Williams, P.M., & Davis, S.C. (2018). Inclusive pedagogy and leadership development: a case study of best practices in higher education. *Journal of Leadership Education*, 16(4), 78–92.

УДК 378.018.4

DOI <https://doi.org/10.32782/2786-5681-2023-4.11>

Тетяна ДРОЗД

кандидат педагогічних наук, в.о. декана факультету публічного управління, соціальних та природничих наук, Комунальний заклад вищої освіти «Вінницька академія безперервної освіти»

drozdtm0173@gmail.com

ORCID: 0000-0001-9054-771X

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ФОРМАЛЬНОЇ ТА НЕФОРМАЛЬНОЇ ОСВІТИ В КОНТЕКСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Анотація. Розглянуто теоретичні аспекти неформальної освіти як чинника розвитку людського капіталу. Доведено актуальність зазначеного виду освіти для особистісного та професійного зростання здобувача вищої освіти, формування позитивної мотивації щодо самовдосконалення, потреби в навчанні впродовж життя. Схарактеризовано особливості неформальної освіти, її сильні сторони, а саме: суб'єкт-суб'єктні взаємини учасників, особистісний підхід, діалогічні, інтерактивні методи як пріоритетні, добровольчі засади участі, наявність в учасників позитивної мотивації до діяльності, тематична й організаційна різноманітність, практичне спрямування, гнучкість планування. Обґрунтовано процесуальний взаємозв'язок та важливість інтеграції з формальною освітою, циклічність процесу переведення ефективних форм навчання з інноваційних у традиційні шляхом їх освоєння та впровадження. Визначено два напрями взаємодії, що зумовлюють діяльність студентів як учасників заходів та науково-педагогічних працівників як спікерів, експертів, тренерів. Акцентовано увагу на особливостях планування, організації та проведення заходів в умовах воєнного стану, зокрема на короткостроковому плануванні, використанні інформаційно-комунікаційних технологій, проведенні заходів у дистанційному режимі.

Підкреслено особливе значення неформальної освіти як соціогромадянського феномену, адже неформальна освіта в демократичному суспільстві стає засобом виховання, створює умови для формування свідомого й активного громадянина. Неформальна освіта здатна впливати на вирішення проблем місцевої громади, є тим механізмом, який забезпечить розвиток суспільства і сприятиме встановленню довіри між громадянами і владою.

Порушено питання визнання результатів неформальної освіти та механізм взаємодії, налагодження партнерських взаємин закладів вищої освіти з інститутами громадянського суспільства.

Зроблено висновок, що неформальна освіта дає можливість для подальшого вдосконалення компетентностей, набутих під час навчання у закладі вищої освіти, допомагає у підготовці фахівців, здатних вчитися упродовж життя й бути конкурентоздатними на ринку праці.

Ключові слова: освіта, формальна й неформальна освіта, безперервна освіта, заклади вищої освіти, освіта дорослих, інститути громадянського суспільства.

Tetiana DROZD

Candidate of Pedagogical Sciences, Acting Dean of the Faculty of Public Administration, Social and Natural Sciences, Public Higher Educational Establishment "Vinnytsia Academy of Continuing Education"

drozdtm0173@gmail.com

ORCID: 0000-0001-9054-771X

RELATIONSHIP OF FORMAL AND INFORMAL EDUCATION IN THE CONTEXT OF THE ACTIVITIES OF THE INSTITUTION OF HIGHER EDUCATION

Abstract. The theoretical aspects of non-formal education are considered factor of human capital development. The relevance of the specified species has been proven education for the personal and professional growth of a higher education seeker. The paper analyzed the formation of positive motivation for self-improvement and the need for lifelong learning. Features of non-formal education and its strengths are characterized. Subject-subject relations of the participants, personal approach, dialogic, interactive methods as priority, voluntary principles of participation, presence of positive motivation for activities in participants, thematic and organizational diversity, practical direction, flexibility of planning were analyzed. The procedural interrelationship and importance of integration with formal education, the cyclical nature of the process of transferring effective forms of education from innovative to traditional through their mastery and implementation are substantiated. Two directions of interaction have been determined, which determine the activity of students as participants in events and scientific and pedagogical workers as speakers, experts, and trainers. Attention is focused on the peculiarities of planning, organizing and conducting events under martial law, in particular, short-term planning, the use of information and communication technologies, conducting events remotely. The special importance of non-formal education as a socio-civic phenomenon is emphasized, however, non-formal education in a democratic society

becomes a special upbringing, creates conditions for the formation of a conscious and active citizen. Informal education is able to influence the decisions of a problematic local community, it is the mechanism that ensures the development of society and promotes the establishment of trust between citizens and the authorities. The issue of recognition of the results of non-formal education and the mechanism of interaction, establishment of partnership relations of higher education institutions with civil society institutes was raised. It was concluded that non-formal education provides opportunities for further improvement of competencies acquired during studies at a higher education institution, helps in training specialists who are able to learn throughout life and be competitive in the labor market.

Key words: education, formal and informal education, continuous education, institutions of higher education, adult education, institutions of civil organizations.

Постановка проблеми. Освіта впродовж життя стала не лише трендом, а й необхідністю XXI ст. Довготривале підтримання особистісного й професійного потенціалу дорослих набуло винятково великого значення для забезпечення гуманізації, демократизації, соціально-культурного розвитку суспільства, економічного розвитку держави.

Отже, окрім формальної освіти, значної уваги потребує розвиток інших видів освіти, зокрема й неформальної. У контексті реформування національної системи освіти виникла необхідність у теоретичному осмисленні сутності та змісту неформальної освіти й пошуку шляхів її практичного впровадження, взаємозв'язку з формальною освітою в контексті діяльності закладів вищої освіти.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Термін «неформальна освіта» увійшов у науковий обіг європейських країн наприкінці XX століття. Він став зрозумілим і своєчасним як реакція на актуальні суспільні зміни, на створення умов для розвитку окремих категорій людей та соціальних груп. Н. Павлик доходить висновку, що процес виникнення та уживання терміна відбувався еволюційним шляхом – через поступове поширення та поглиблення розуміння альтернативних форм освіти [13].

Для вітчизняної наукової думки поняття «неформальна освіта» є новим, в Україні ця галузь освіти почала активно розвиватися на початку XXI століття і зумовлена розширенням доступу до сучасних результативних форм освіти, можливістю їх запозичення й адаптації, спрямованістю нашої освітньої системи на євроінтеграцію.

Теоретичні аспекти неформальної освіти як чинника розвитку людського капіталу, загальні підходи до визначення її змісту, роль і місце неформальної освіти у системі освіти дорослих, зокрема й у процесі післядипломного навчання й підвищення професійної компетентності, сутність неформальної освіти як особливого

соціоосвітнього явища розглядаються у дослідженнях І. Андрощук [1] О. Аніщенко [2], О. Баніт [3], С. Закревської [6], Т. Калюжної [1], М. Коваленко [7], Л. Лук'янової [2], Г. Нестеренко [8], О. Огієнко [9; 10], Н. Павлик [13], В. Піддячого [14], С. Прийми [2], О. Тишкової [8], Н. Шарошкіної [1] та ін.

Термінологічний апарат і процесуальний складник неформальної освіти знайшли відображення у нормативно-правовій базі, зокрема в Законі України «Про освіту» [17]. У проекті Закону України «Про освіту дорослих» зазначено, що «формування у дорослих осіб усвідомленої потреби в безперервному навчанні, культури неформальної та інформальної освіти є стратегічним завданням для досягнення цілей сталого розвитку держави» [18].

Але було б недалекоглядно говорити про неформальну освіту лише з огляду на аудиторію, що вже має певний рівень освіти й потребує подальшого професійного розвитку. Підвалини неформальної освіти, чіткої мотивації на подальше вдосконалення себе як професіонала мають бути закладені вже в закладі вищої освіти. Саме студентська молодь є сензитивною щодо пошуку та визначення стратегічних життєвих цілей, потреби гармонійного включення в діяльність різних соціальних інституцій, підвищення соціального статусу шляхом реалізації індивідуальних, особистісних програм життєдіяльності [13]. Ці можливості створюються зокрема й шляхом участі у різних видах неформальної освіти.

Залучення саме студентської аудиторії до неформальної освіти віднедавна перебуває у полі зору науковців. Так, розвиток професійних художніх умінь у майбутніх учителів образотворчого мистецтва в процесі формальної, інформальної й неформальної освіти розглядає В. Ружицький [19]. Н. Сулаєвою обґрунтовано концепцію неформальної мистецької освіти майбутніх учителів у художньо-творчих колективах закладів вищої педагогічної освіти [21].

Використання інформаційно-комунікаційних технологій під час неформального навчання майбутніх учителів математики розглядають В. Величко та О. Федоренко [5]. Неформальна освіта як чинник професійного розвитку майбутніх учителів стала предметом розгляду Т. Скорик і В. Вергунової [20]. Формування громадянської компетентності майбутніх педагогів у контексті освіти дорослих досліджено у роботах В. Піддячого [14]. Сучасні способи організації неформальної освіти майбутніх освітян охарактеризовані в роботах В. Одарченко, О. Кузнєцової, О. Акімової [11].

Метою публікації є теоретичний аналіз особливостей неформальної освіти й обґрунтування важливості використання її сучасних можливостей у закладі вищої освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження. Нині одне з головних завдань неформальної освіти – це підготовка молоді до економічно і соціально незалежного життя. Доводиться констатувати, що отримання формальної освіти не гарантує працевлаштування й затребуваності на ринку праці. Неформальна освіта стає тим драйвером, що, пропонуючи альтернативні форми навчання і новий зміст, допомагає працездатному населенню, зокрема й молоді, пристосуватися до постійних трансформацій суспільства.

Для розуміння сутності неформального навчання як сучасної форми задоволення освітніх потреб особистості розглянемо докладніше зміст поняття.

У ст. 8 Закону України «Про освіту» унормовано, що особа реалізує своє право на освіту впродовж життя шляхом формальної, неформальної та інформальної освіти.

«Формальна освіта – це освіта, яка здобувається за освітніми програмами відповідно до визначених законодавством рівнів освіти, галузей знань, спеціальностей (професій) і передбачає досягнення здобувачами освіти визначених стандартами освіти результатів навчання відповідного рівня освіти та здобуття кваліфікацій, що визнаються державою.

Неформальна освіта – це освіта, яка здобувається, як правило, за освітніми програмами та не передбачає присудження визнаних державою освітніх кваліфікацій за рівнями освіти, але може завершуватися присвоєнням професійних та/або присудженням часткових освітніх кваліфікацій» [17, с. 1].

До порівняння визначальних ознак формальної і неформальної освіти ми повернемося додатково. Зараз розглянемо, як трактують поняття «неформальна освіта» у вітчизняних наукових дослідженнях.

О. Шапочкіна зазначає, що неформальна освіта – це самостійно мотивований вид діяльності, який пов'язаний із осмисленим вибором особистістю різноманітних форм організації навчання, спрямованих на саморозвиток і професійне вдосконалення, опанування додаткових компетенцій. Неформальна освіта є складником неперервної освіти, засобом самовдосконалення та самореалізації людини протягом життя, важливою детермінантою її особистісного, професійного і соціального розвитку, додатковим ресурсом професійного самовизначення, оновлення та формування компетенцій [23, с. 17].

Н. Павлик розуміє неформальну освіту як процес додаткового цілеспрямованого діалогічного навчання, виховання й розвитку, організований поза межами змісту, форм і методів освітніх установ і державних інституцій [13, с. 103].

Сучасний довідковий онлайн-сервіс е-ВУЕ (Велика Українська Енциклопедія) пропонує таке визначення: «Неформальна освіта (англ. – Non-formal education) – це вид освіти, що уособлює організовану провайдером освітніх послуг навчальну діяльність здобувачів освіти, яка не передбачає присудження визнаних державою освітніх кваліфікацій за рівнями освіти, але може завершуватися присвоєнням професійних та/або присудженням часткових освітніх кваліфікацій. Неформальна освіта не обмежується часовими рамками, не має вікових, професійних, інтелектуальних обмежень щодо її здобувачів. Передбачає процес навчання, виховання, розвитку дітей, молоді та дорослих поза закладами формальної освіти в умовах вільного вибору варіативних, гнучких навчальних програм, результатом якого є досягнення визначених особистісних і професійних цілей» [4].

Зосередимо увагу на сутнісних ознаках неформальної освіти.

Важливою рисою неформальної освіти, виділеною О. Огієнко в описі й аналізі шведського досвіду освіти дорослих, є відсутність «учителів» як організаторів навчально-виховних впливів [10]. У термінах «учитель» і «учень» надто сильним є статусне протиставлення. Неформальна освіта оперує більш гнучким понят-

тям – «учасник». Учителя в процесі неформальної освіти замінили тренер, модератор або фасилітатор, роль яких полягає насамперед не в транслюванні знань, а у створенні й підтримці умов, які сприяють найбільш оптимальному процесу навчання, організації взаємодії та діалогу учасників. Такий підхід дозволяє уникнути об'єкт-суб'єктного підходу до організації навчання, враховує досвід та інтереси всіх учасників освітнього процесу.

Із вищезазначеним пов'язана така особливість: провідний підхід організації діяльності у форматі неформальної освіти – особистісно орієнтований. Група учасників у секторі неформальної освіти, як правило, різноманітна. Це люди з різним соціальним статусом, з різними поглядами, позиціями і рівнем знань, життєвим і професійним досвідом. З огляду на те, що рівень сприйняття інформації учасниками може суттєво різнитися, програми, окрім результату, завжди націлені на створення максимально сприятливого середовища навчання, у якому гнучко, комфортно враховується індивідуальний поступ, вибудовується оптимальна індивідуальна траєкторія зростання.

Учасники неформального навчання – аудиторія, сформована на добровільних засадах, і відповідно, позитивно мотивована. На усвідомленості особистісного значення долучення до процесу неформальної освіти наголошують Г. Нестеренко й О. Тишкова [8, с. 6]. На думку науковців, на питання «Навіщо?» відповідь формальної освіти «Тому, що так потрібно!!!», неформальної ж – «Тому, що я так хочу!!!»

Неформальна освіта вирізняється різноманітністю. Її ресурси відкривають принципово нові можливості для тих, хто навчається. М. Коваленко підкреслює, що все більш широко використовуються інструменти навчання із застосуванням інформаційно-комунікаційних технологій – онлайн-курси, симулятори, тренажери, ігрові онлайн-світи тощо. Це дає можливість не просто засвоювати необхідні знання, а й розвиває вміння працювати з інформацією, дозволяє краще концентруватися й вирішувати складні творчі та аналітичні завдання [7]. Ще раз наголосимо, що неформальне навчання дає змогу зробити освіту більш індивідуальною. Можна вибрати формат навчання і його темп, зосередитися на дуже вузькій темі або, навпаки, пройти незвичайну міждисциплінарну програму.

Варто відзначити тематичну різноманітність неформальної освіти. Саме це пояснює велику кількість організаційних форм, як-то: освітній туризм, презентації, тренінги, курси, студії, майстер-класи, хакатони, об'єднання у фахові мережі/професійні асоціації, організація спільної діяльності, секції, гуртки, клуби, волонтерська діяльність, культурні ініціативи, вуличні університети, діалогові групи, публічні дискурси, участь у громадських рухах та організаціях, недільні школи, онлайн-навчання тощо [13].

Важливо й те, що неформальна освіта базується на діалогічних методах взаємодії: дискусії та дебати, кейс-навчання, моделювання проблемних ситуацій, ігри (ділові, рольові, навчальні, організаційно-діяльнісні, виробничі, дослідницькі, проблемно-ділові, проєктувальні), консультації, симуляції професійних або ж соціокультурних процесів і явищ, інноваційні освітні технології (open-space / відкритий простір, майстерня майбутнього, world-cafe / світове кафе, peer-education / рівний навчає рівного тощо). Принагідно додамо, що зазначені технології й методи сьогодні все більш активно використовуються і формальною системою освіти. Але про взаємозв'язок неформальної та формальної освіти дещо згодом.

Значний потенціал для розвитку неформальної освіти мають інформаційно-комунікаційні технології. Науковцями Т. Скорик і В. Вергуною узагальнено і систематизовано освітні платформи, які пропонують різні види неформальної освіти для різних цільових аудиторій [20].

Нині значного поширення набуває використання у контексті освітньої діяльності ігрових механізмів. Вони дедалі більше застосовуються у неігровому контексті для залучення користувачів до вирішення певних проблем. Освітня гра має чітко поставлену мету навчання і відповідний до неї педагогічний результат, навчально-пізнавальну спрямованість. Важливою характеристикою гейміфікації є динаміка – використання сценаріїв, які занурюють учасника в ігровий світ і водночас вимагають його уваги й реакції у реальному часі. Швидкими темпами відбувається гейміфікація неформальної освіти, в ній активно застосовуються інноваційні підходи, апробується значна кількість новаторських методик і технологій навчання [22]. Ігрофікація як складник неформальної

освіти (на прикладі симуляційної коопераційної гри «Світ Громад») стане темою окремої публікації. З огляду на досвід практичної діяльності констатуємо, що систематичне використання освітніх ігор у роботі зі студентами дозволяє невимушено, разом із тим ефективно розвивати загальні й професійні компетентності здобувачів освіти.

Науковці зазначають, що найвищі оцінки результативності одержали форми організації неформальної освіти, які вимагають залучення фахівців, є досить довготривалими та системними й відображають не лише дозвіллевий, а також міждисциплінарний характер освітніх послуг: тематичні табори, відкриті університети, участь у громадських рухах, культурних акціях і фестивалях тощо. Це дає змогу зробити висновок про важливість поглиблення змісту неформальної освіти, експертність, глибоку теоретично-практичну базу, занурення у навчання через спільну діяльність та опору на інтереси молоді у разі її організації.

Рушійною силою системного розвитку неформальної освіти є ситуація постійної конкуренції між минулими та сучасними змістом і формами навчання. Властивість швидко й мобільно реагувати на зміни стану суспільства та його окремих систем є її визначальною ознакою.

Узагальнюючи вищезазначене, до характерологічних ознак неформальної освіти варто віднести:

- добровільність і партиципативність;
- сприятливий психологічний клімат комунікативного середовища, рівноправність учасників комунікативного простору;
- мотивованість учасників, усвідомленість ними потреб та очікуваних результатів від процесу навчання;
- відповідність потребам учасників та спрямованість на подолання дефіциту певних компетентностей, створення можливостей для самореалізації;
- практичне спрямування;
- орієнтованість на життєвий, професійний, емоційний досвід учасників;
- використання різноманітних форм і методів організації процесу навчання, переважання інтерактивних методів навчання, відсутність вимог щодо обсягу необхідного теоретичного матеріалу;

– роботу з різними сегментами аудиторії (можливості набуття освіти незалежно від часу, віку, стану здоров'я, соціального статусу тощо);

– збалансованість індивідуально-особистісного й коопераційного навчання;

– увагу до емоційної сфери та її розвиток, можливість урахування особливостей фізичного і психічного стану учасників;

– надання психологічного захисту та соціальної обізнаності учасникам у сучасних умовах нестабільності;

– варіативність, гнучкість термінів навчання;

– відсутність централізації, ієрархічного характеру організації системи неформальної освіти;

– відсутність оцінювання та сертифікації на державному рівні.

Але повернемося до питання формальної освіти, точніше, до співставлення її з неформальною. Констатуємо той факт, що вихідні організаційні засади й умови формального та неформального навчання є протилежними:

- а) обов'язковість – добровільність;
- б) ліцензованість, сертифікованість – відсутність або ж необов'язковість документального підтвердження;
- в) ієрархізованість – децентралізованість;
- г) керованість – партиципаторність тощо.

Разом із тим ці види освіти об'єднані спільними загальними цілями. І найважливіше, на чому варто наголосити: загальносвітова тенденція сьогодення – не конкуренція, а рух до зближення та взаємодоповнення формальної і неформальної освіти. Лише формальні освітні системи не можуть дати відповіді на постійні швидкі технічні, соціальні та економічні зміни у суспільстві – їх слід підтримувати неформальними освітніми практиками.

Звернемо увагу на процесуальний взаємозв'язок. Формальна система освіти супроводжується процесами інституціональної визначеності й унормованості. Неформальна – у процесі розвитку і становлення виконує роль стихійного експериментального процесу, який забезпечує перехід ефективних практик у поле поширеного, надалі формального. Неформальна освіта може бути майданчиком для випробування методик та інструментів, які надалі бере на озброєння формальна освіта. Найбільш успішний досвід неформаль-

ної освіти згодом піддається процесам формалізації як інтеграції у державну систему освіти. Тобто іде циклічний процес переведення ефективних форм навчання з інноваційних у традиційні шляхом їх освоєння та впровадження.

Розглянуті особливості неформальної освіти дозволяють дійти висновку, що гуманізація освітнього процесу у закладах вищої освіти України, формування індивідуальної освітньої траєкторії здобувачів освіти можуть відбуватися з одночасним їх залученням до заходів неформальної освіти та визнання результатів такої діяльності.

Очевидно, що задля створення умов взаємовпливу і взаємодоповнення формальної та неформальної освіти у системі професійної підготовки майбутніх фахівців доцільним є створення безпосередньо в закладах вищої освіти осередків неформальної освіти, співпраця з іншими інституціями, зокрема інститутами громадянського суспільства, які декларують освітню діяльність серед провідних напрямів.

Важливим є долучення до неформальної освіти галузевих експертів та організація системної роботи, що потенційно є більш результативним, ніж проведення разових подій. Як перспективний напрям роботи відзначимо проведення навчальних курсів у співпраці КЗВО «Вінницька академія безперервної освіти» та Центру освіти дорослих Вінницької міської територіальної громади, що відбувається відповідно до Меморандуму про взаєморозуміння та співпрацю, підписаного між зазначеним закладом вищої освіти й громадською організацією «Центр Поділля-Соціум», яка з 2019 року працює над довготривалим проєктом «Центр освіти дорослих ВМТГ».

Підкреслимо, що зазначена співпраця охоплює дві площини: з одного боку, залучення студентів як учасників заходів, з іншого – співпраця з викладачами закладу вищої освіти, науковцями-практиками як спікерами, експертами, тренерами Центру освіти дорослих.

Акцентуючи увагу на організацію роботи в умовах воєнного стану, зазначимо важливість досвіду вищої школи для розвитку неформальної освіти у використанні інформаційно-комунікаційних технологій, проведення заходів у дистанційному режимі. Проте, окрім платформ і застосунків для дистанційного навчання, варто згадати й про такий склад-

ник інформаційного середовища, як соціальні мережі. Аналізуючи використання соціальних мереж у формальній та неформальній освіті, Г. Нестеренко й О. Тишкова аргументують тезу про більшу ефективність їх застосування саме в неформальній освіті [8]. Тому вищій школі не варто нехтувати таким ресурсом, а розбудовувати стратегію його доцільного, усвідомленого використання та врахування в контексті залучення різних сегментів аудиторії вікових, професійних, індивідуальних особливостей.

Інформація про заходи з неформальної освіти широко анонсується на сайті факультету та сторінках кафедр, у соцмережах Facebook та Instagram, студентським самоврядуванням; покликання на реєстрацію учасників завжди є у вільному доступі, що робить можливим широке інформування студентської спільноти й, відповідно, створює умови для участі у заходах.

Зазначимо також, що саме взаємодія з неформальним сектором освіти дозволяє закладу вищої освіти стати більш гнучким у плануванні роботи, застосовуючи зокрема й короткострокове планування. У сучасних умовах це дозволяє максимально швидко реагувати на актуальні запити аудиторії.

І ще один значущий аспект. Окрім професійного значення, науковці підкреслюють соціальний ефект неформальної освіти, який полягає насамперед у зростанні соціального досвіду її учасників та забезпеченні особистісного розвитку й громадянської свідомості. З огляду на європейський досвід, зазначимо, що в демократичних державах неформальна освіта стає засобом громадянської освіти і спрямована на створення умов для формування свідомого й активного громадянина.

Погоджуємося також зі слушністю думки О. Отієнко щодо значних соціальних і педагогічних потенційних можливостей неформальної освіти для формування демократичної громадянськості. Саме неформальна освіта, зазначає науковиця, здатна сприяти вирішенню проблем місцевої громади, а через неї впливати на демократичні зрушення у суспільстві, гармонійно поєднуючи та розвиваючи два складники: особистісний розвиток дорослої людини і здатність та потребу в активній участі у справах спільноти, уміння відстоювати громадянську позицію, співпрацювати з іншими

людьми; розвитку активного громадянства, переведення його на рівень звички, моделі поведінки. Неформальна освіта дорослих може стати тим механізмом, який забезпечить гармонійний розвиток суспільства і сприятиме встановленню довіри між громадянами і владою [10]. Безперечно, особистісно й професійно важливим є досвід участі у неформальній освіті студентів спеціальностей, підготовка за якими відбувається у «Вінницькій академії безперервної освіти»: «Публічне управління та адміністрування», «Екологія», «Психологія».

Проте, на жаль, доводиться констатувати, що загалом неформальній освіті в Україні на сучасному етапі притаманна стихійність організації. Механізм залучення студентів до неформальної освіти потребує суттєвого доопрацювання. І йдеться не про недостатність пропозицій професійно орієнтованих курсів/заходів/видів діяльності з неформальної освіти. Насамперед студентська аудиторія в більшості не має чіткого розуміння важливості неформальної освіти і стійкої мотивації до її здійснення.

Також актуальним залишається питання взаємодії формальної і неформальної освіти в контексті визнання досягнутих результатів неформального навчання. У ст. 8 Закону України «Про освіту» зазначено, що результати навчання, здобуті шляхом неформальної та/або інформальної освіти, визнаються у системі формальної освіти в порядку, визначеному законодавством [17]. Наказом МОН України № 130 від 08.02.2022 затверджено «Порядок визнання у вищій та фаховій передвищій освіті результатів навчання, здобутих шляхом неформаль-

ної та/або інформальної освіти», відповідно до якого заклад вищої освіти для забезпечення проведення процедур визнання результатів вищезазначених форм навчання розробляє власний порядок визнання [16]. Відповідне Положення про неформальну та інформальну освіту розглянуто та схвалено на засіданні вченої ради КЗВО «Вінницька академія безперервної освіти» [15]. Однак налагодження практичного механізму таких дій потребує постійної уваги.

Висновки. Підбиваючи підсумки, зазначимо, що інтеграція формальної та неформальної освіти постає важливою умовою особистісного й професійного зростання й допомагає закладу вищої освіти виконати свою основну сучасну місію – підготувати фахівця, здатного вчитися упродовж життя.

Неформальна освіта дає можливості для подальшого вдосконалення компетентностей, набутих у формальній освіті, що підвищує конкурентоздатність випускників.

Посилення взаємовпливу формальної та неформальної освіти є чинником вдосконалення освітнього процесу, розвитку компетентностей здобувачів освіти, а тому потребує особливої уваги.

Соціальна й громадянська освіта як пріоритети неформальної освіти особливо важливі для майбутніх фахівців з публічного управління та адміністрування, екології, психології як в особистісному контексті формування свідомого, демократично орієнтованого громадянина, так і щодо підготовки майбутніх сучасних фахівців, причетних до розбудови України як європейської держави.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрощук І.М., Калюжна Т.Г., Піддячий В.М., Шарошкіна Н.Г. Навчання дорослих в умовах неформальної освіти : практичний посібник. Київ : ІПООД імені Івана Зязюна НАПН України. 2019. 215 с.
2. Аніщенко О.В., Лук'янова Л.Б., Прийма С.М. Неформальна освіта дорослих – освітній тренд ХХІ століття. *Рідна школа*. 2017. № 11–12. С. 2–7.
3. Баніт О.В. Освіта різних категорій дорослого населення як ресурс розвитку суспільства, що навчається. *Тенденції розвитку освіти дорослих в Україні та зарубіжжі* : матеріали тез доповідей Звітної науково-практичної конференції Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України за 2019 рік (25–26 березня 2020 р.). Ін-т педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України. Київ : «ДКС-Центр», 2020. 138 с.
4. Велика Українська Енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/%D0%9D%D0%B5%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0_%D0%BE%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%B0 (дата звернення: 20.08.2023).
5. Величко В.Є., Федоренко О.Г. Застосування ІКТ у неформальному навчанні майбутніх учителів математики. URL: file:///C:/Users/Admin/Downloads/fmo_2017_3_8.pdf (дата звернення: 22.08.2023).
6. Закревська С. Неформальна освіта дорослих в Україні та в країнах Європейського Союзу: феномен, історія, значення. *Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи*. 2011. Вип. 3 (1). С. 294–305.

7. Коваленко М.О. Визнання результатів неформальної освіти як чинник людського розвитку. Сучасні тенденції розвитку неформальної освіти. *Причорноморські економічні студії*. 2017. Вип. 14. С. 162–165.
8. Нестеренко Г.О., Тишкова О.В. Сучасні соціальні мережі як інструмент неформальної освіти. *Фізико-математична освіта* : науковий журнал. 2017. Випуск 3 (13). С. 35–38.
9. Огієнко О. Шведський досвід організації та функціонування навчальних гуртків для дорослих. URL: [www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/OD/2010_2/1000INGD.pdf](http://nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/OD/2010_2/1000INGD.pdf) (дата звернення: 08.08.2023).
10. Огієнко О. Неформальна освіта дорослих в умовах глобалізації та інтеграції: виклики та можливості. *Концептуальні засади розвитку освіти дорослих: світовий досвід, українські реалії і перспективи* : збірник наукових статей / колектив авторів; за ред. Кременя В.Г., Ничкало Н.Г.; укл. Аніщенко О.В., Лук'янова Л.Б. Київ : Знання України. С. 80–86.
11. Одарченко В.І., Кузнєцова О.В., Акімова О.М. Сучасні підходи організації неформальної освіти в процесі підготовки майбутніх вчителів у ЗВО. *Danish Scientific Journal*. 2020. № 43. С. 25–29.
12. Освітньо-професійна програма «Публічне управління та адміністрування». URL: <https://vspu.edu.ua/content/img/education/OPP-Pravo-2019.pdf> (дата звернення: 05.08.2023).
13. Павлик Н.П. Теорія і практика організації неформальної освіти майбутніх соціальних педагогів : монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2018. 350 с.
14. Піддячий В.М. Формування громадянської компетентності майбутніх педагогів у контексті освіти дорослих. *Тенденції розвитку освіти дорослих в Україні та зарубіжжі* : матеріали тез доповідей Звітної науково-практичної конференції Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України за 2019 рік (25–26 березня 2020 р.). Ін-т педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України. Київ : ДКС-Центр, 2020. 138 с.
15. Положення про неформальну та інформальну освіту КЗВО «Вінницька академія безперервної освіти». URL: <https://drive.google.com/file/d/1IMVFgZwPs8D8NkaYs64S-TqbYYCEAq5M/view> (дата звернення: 05.08.2023).
16. Порядок визнання у вищій та фаховій передвищій освіті результатів навчання, здобутих шляхом неформальної та/або інформальної освіти, затверджений наказом МОН України № 130 від 08.02.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0328-22#Text> (дата звернення: 05.08.2023).
17. Про освіту : Закон України №2145-VIII від 05.09.2017 (зі змінами 2023 рік). URL: https://urst.com.ua/pro_osvitu/st-8 (дата звернення: 05.08.2023).
18. Проект Закону України «Про освіту дорослих». URL: <https://ips.ligazakon.net/document/II06948A?an=19> (дата звернення: 05.08.2023).
19. Ружицький В.А. Розвиток професійних художніх умінь у майбутніх учителів образотворчого мистецтва в процесі формальної, інформальної й неформальної освіти. *Збірник наукових праць «Вісник післядипломної освіти»*. Серія «Педагогічні науки». 2016. Вип. 1 (30). С. 105–114.
20. Скорик Т.В., Вергунова В.С. Неформальна освіта як чинник професійного розвитку майбутніх учителів. *Синергія формальної, неформальної та дуальної освіти майбутніх фахівців дошкільної та початкової освіти* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнародною участю (11–12 червня 2021 року, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка). Чернігів, 2021. С. 86–89.
21. Сулаєва Н.В. Аксиологічні орієнтири неформальної мистецької освіти майбутніх учителів. *Мистецтво та освіта*. 2017. № 4. С. 2–5.
22. Ткаченко О. Гейміфікація освіти: формальний і неформальний простір. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Вип. 11. 2015. С. 303–309.
23. Шапочкіна О.В. Сучасні тенденції розвитку неформальної освіти майбутніх учителів у Німеччині : автореф. дис. на здобуття звання канд. пед. наук. Київ, 2012. 20 с.

REFERENCES:

1. Androschuk, I.M., Kalyuzhna, T.G., Piddyachy, V.M., & Sharoshkina, N.G. (2019). *Navchannia doroslykh v umovakh neformalnoi osvity: praktychnyi posibnyk* [Training adults in non-formal education: a practical guide]. Kyiv: IPOOD named after Ivan Zyazyun of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
2. Anishchenko, O.V., Lukyanova, L.B., & Priyma, S.M. (2017). Neformalna osvita doroslykh – osvitnii trend XXI stolittia [Informal education of adults is an educational trend of the 21st century]. *Ridna shkola – Native school*, 11–12, 2–7 [in Ukrainian].
3. Banit, O.V. (2020) Osvita riznykh katehorii dorosloho naselennia yak resurs rozvytku suspilstva, shcho navchaietsia [Education of different categories of the adult population as a resource for development learning society]. *Tendentsii rozvytku osvity doroslykh v Ukraini ta zarubizhzi: materialy tez dopovidei Zvitnoi nauково-praktychnoi konferentsii Instytutu pedahohichnoi osvity i osvity doroslykh imeni Ivana Ziaziuna NAPN Ukrainy za 2019 rik – Trends in the development of adult education in Ukraine and abroad: materials of theses of reports of the Scientific and Practical*

Report conferences of the Institute of Pedagogical Education and Adult Education named after Ivan Zyazyun of the National Academy of Sciences of Ukraine for 2019. Kyiv: «DKSCenter» [in Ukrainian].

4. Velyka Ukrainska Entsyklopediia [Great Ukrainian Encyclopedia]. Retrieved from: https://vue.gov.ua/%D0%9D%D0%B5%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0_%D0%BE%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%B0 [in Ukrainian].

5. Velichko, V.E., & Fedorenko, O.G. (2017). Zastosuvannia IKT u neformalnomu navchanni maibutnikh uchyteliv matematyky [Application of ICT in non-formal education future mathematics teachers]. Retrieved from: file:///C:/Users/Admin/Downloads/fmo_2017_3_8.pdf [in Ukrainian].

6. Zakrevska, S. (2011). Neformalna osvita doroslykh v Ukraini ta v krainakh Yevropeiskoho Soiuzu: fenomen, istoriia, znachennia [Informal education of adults in Ukraine and other countries European Union: phenomenon, history, significance]. *Osvita doroslykh: teoriia, dosvid, perspektyvy – Adult education: theory, experience, perspectives*, 3(1), 294–305 [in Ukrainian].

7. Kovalenko, M.O. (2017). Vyznannia rezultativ neformalnoi osvity yak chynnyk liudskoho rozvytku. Suchasni tendentsii rozvytku neformalnoi osvity [Recognition of the results of non-formal education as a factor human development. Modern trends in the development of non-formal education]. *Prychornomorski ekonomichni studii. – Black Sea Economic Studies*, 14, 162–165 [in Ukrainian].

8. Nesterenko, G.O., & Tyshkova, O.V. (2017). Suchasni sotsialni merezhi yak instrument neformalnoi osvity [Modern social networks as a tool non-formal education]. *Fyzyko-matematychna osvita: naukovyi zhurnal – Physical and mathematical education: scientific journal*, 3 (13), 35–38 [in Ukrainian].

9. Ohienko, O. (2018). *Shvedskiyi dosvid orhanizatsii ta funktsionuvannia navchalnykh hurtkiv dlia doroslykh [The Swedish experience in the organization and functioning of educational institutions groups for adults]*. Retrieved from: www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/OD/2010_2/1000INGD.pdf [in Ukrainian].

10. Ohienko, O. (2018). Neformalna osvita doroslykh v umovakh hlobalizatsii ta intehtatsii: vyklyky ta mozhlyvosti [Informal education of adults in the conditions of globalization and integration: challenges and opportunities]. Kremenia V.H., Nychkalo N.H., Anishchenko O.V., Lukianova L.B. (Eds.). *Kontseptualni zasady rozvytku osvity doroslykh: svitovyi dosvid, ukraïnski realii i perspektyvy: zbirnyk naukovykh statei – Conceptual foundations of the development of adult education: world experience, Ukrainian realities and perspectives: a collection of scientific articles* (pp. 80–86). Kyiv: «Knowledge of Ukraine» [in Ukrainian].

11. Odarchenko, V.I., Kuznetsova, O.V., & Akimova, O. M. (2020). Suchasni pidkhody orhanizatsii neformalnoi osvity v protsesi pidhotovky maibutnikh vchyteliv u ZVO [Modern approaches to organization non-formal education in the process of training future teachers in higher education institutions]. *Danish Scientific Journal*, 43, 25–29 [in Ukrainian].

12. Osvitno-profesiina prohrama «Publichne upravlinnia ta administruvannia» [Educational and professional program “Public management and administration”]. Retrieved from: <https://vspu.edu.ua/content/img/education/OPP-Pravo-2019.pdf> [in Ukrainian].

13. Pavlyk, N.P. (2018). *Teoriia i praktyka orhanizatsii neformalnoi osvity maibutnikh sotsialnykh pedahohiv: monohrafiia [Theory and practice of organizing non-formal education of the future social pedagogues: monograph]*. Zhytomyr: «Publication of ZhDU named after I. Franko» [in Ukrainian].

14. Poddyachi, V.M. (2020). Formuvannia hromadianskoi kompetentnosti maibutnikh pedahohiv u konteksti osvity doroslykh [Formation of future civic competence teachers in the context of adult education]. *Tendentsii rozvytku osvity doroslykh v Ukraini ta zarubizhzi: materialy tez dopovidei Zvitnoi naukovo-praktychnoi konferentsii Instytutu pedahohichnoi osvity i osvity doroslykh imeni Ivana Ziaziuna NAPN Ukrainy za 2019 rik – Trends in the development of adult education in Ukraine and abroad: materials of theses of reports of the Scientific and Practical Report conferences of the Institute of Pedagogical Education and Adult Education named after Ivan Zyazyun of the National Academy of Sciences of Ukraine for 2019*. In-t pedahohichnoi osvity i osvity doroslykh imeni Ivana Ziaziuna NAPN Ukrainy. Kyiv: «DKS-Tsentr» [in Ukrainian].

15. Polozhennia pro neformalnu ta informalnu osvitu KZVO «Vinnytska akademiia bezperervnoi osvity» (2023). *Regulations on non-formal and informal education of KZVO “Vinnytsia academy of continuous education”*. Retrieved from: <https://drive.google.com/file/d/1IMVFgZwPs8D8NkaYs64STqbYYCEAq5M/view> [in Ukrainian].

16. Poriadok vyznannia u vyshchii ta fakhovii peredvyshchii osviti rezultativ navchannia, zdobutykh shliakhom neformalnoi ta/abo informalnoi osvity, zatverdzhenyi nakazom MON Ukrainy № 130 vid 08.02.2022 [The procedure for recognition of study results in higher and professional preuniversity education, acquired through non-formal and/or informal education, approved by the order of the Ministry of Education and Culture of Ukraine No. 130 dated February 8, 2022]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0328-22#Text> [in Ukrainian].

17. Pro osvitu: Zakon Ukrainy № 2145-VIII vid 05.09.2017 (zi zminamy 2023 rik) [On education: Law of Ukraine No. 2145-VIII dated September 5, 2017]. Retrieved from: https://urst.com.ua/pro_osvit/st-8 [in Ukrainian].

18. Proiekt Zakonu Ukrainy «Pro osvitu doroslykh» [Draft Law of Ukraine “On Adult Education”]. Retrieved from: <https://ips.ligazakon.net/document/JI06948A?an=19> [in Ukrainian].

19. Ruzhitsky, V.A. (2016). Rozvytok profesiinykh khudozhnikh umin u maibutnikh uchyteliv obrazotvorchoho mystetstva v protsesi formalnoi, informalnoi y neformalnoi osvity [Development of professional artistic skills in future teachers of fine art in the process of formal, informal and non-formal education]. *Zbirnyk naukovykh prats «Visnyk pislidyplomnoi osvity»*. Seriya «Pedahohichni nauky» – *Collection of scientific works “Bulletin of postgraduate education”. Series “Pedagogical Sciences”*, 1 (30), 105–114 [in Ukrainian].

20. Skoryk, T.V., & Vergunova, V.S. (2021). Neformalna osvita yak chynnyk profesiinoho rozvytku maibutnikh uchyteliv [Informal education as a factor of professional development of future teachers]. *Synerhiia formalnoi, neformalnoi ta dualnoi osvity maibutnikh fakhivtsiv doshkilnoi ta pochatkovoï osvity: materialy Vseukr. nauk.-prakt. konf. z mizhnarodnoiu uchastiu* – *Synergy of formal, informal and dual education of future preschool and primary education specialists: materials of the All-Ukrainian science and practice conf. with international participation* (pp. 86–89). Chernihiv [in Ukrainian].

21. Sulaeva, N.V. (2017). Aksiologichni oriientyry neformalnoi mystetskoi osvity maibutnikh uchyteliv [Axiological orientations of informal art education future teachers]. *Mystetstvo ta osvita – Art and education*, 4, 2–5 [in Ukrainian].

22. Tkachenko, O. (2015). Heimifikatsiia osvity: formalnyi i neformalnyi prostir [Gamification of education: formal and informal space]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk – Current issues of humanitarian sciences*, 11, 303–309 [in Ukrainian].

23. Shapochkina, O.V. (2012). Suchasni tendentsii rozvytku neformalnoi osvity maibutnikh uchyteliv u Nimechchyni [Modern trends in the development of informal education of the future teachers in Germany]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

УДК 347.9

DOI <https://doi.org/10.32782/2786-5681-2023-4.12>

Тетяна ІВАЦКО

аспірантка спеціальності «Публічне управління та адміністрування», Комунальний заклад вищої освіти «Вінницька академія безперервної освіти»

elfxf2002@gmail.com

ORCID: 0000-0001-9736-4852

МОДЕЛІ МЕДІАЦІЇ: ПРАКТИКА ТА МЕХАНІЗМИ ВПРОВАДЖЕННЯ

Анотація. Мета статті полягає в аналізі наявних аспектів проблем підготовки фахівців з медіації в умовах магістратури «Публічне управління та адміністрування», які мають успішно вирішити суперечки між сторонами якнайшвидше і з найменшими витратами для сторін. Ефективною альтернативою є застосування різних моделей медіації посередництва. У статті проведено теоретико-методологічне дослідження підходів до класифікацій моделей медіації; показано яким чином у рамках однієї процедури можна виокремити різні моделі, застосування яких залежить від таких елементів, як: характер спору, очікування сторін, стиль провадження процедури вибраним медіатором; з'ясовано передбачення спеціально підготовлених фахівців-медіаторів в умовах магістратури «Публічне управління та адміністрування». Протрактовано професійні уміння та навички, що необхідні для сучасного медіатора, які мають забезпечити рівень учасників переговорного процесу. Історія вивчення формування основних моделей медіації показала, що вони були сформовані на теренах Північної Америки, Австралії та країн Європейського Союзу. Тому постала проблема дослідження історії створення інституту медіації з метою визначення підходів до впровадження сучасних моделей медіації. Окремо дослідили підходи до моделей майбутніх медіаторів, яку оцінили студенти магістратури «Публічне управління та адміністрування», та як підсумок запропонували теоретичну модель сучасного медіатора – публічного фахівця.

Досвід підготовки публічних фахівців в умовах магістратури дав можливість з'ясувати, що ідея наявності різновидів медіації (так званих моделей або типів) була прийнята світовим співтовариством. Дослідили практичні уміння медіатора та навички щодо пристосування моделі медіації до потреб і очікувань сторін. Дійшли висновку, що моделі медіації варто розглядати як певну основу для виявлення та застосування на практиці різних медіаційних технологій, що дасть змогу сторонам конфлікту досягнути порозуміння, знайти оптимальне рішення переговорів. **Наукова новизна** роботи полягає в тому, що вперше досліджено застосування різних моделей медіації як ефективну альтернативу державній судовій системі. Узагальнені теоретичні результати наукових досліджень та законодавчі документи дозволили представити теоретичну модель медіатора публічного фахівця, яка розглядається як єдність та взаємозв'язок таких складників, як: характер вирішення спору; уміння запропонувати рішення сторонам як організатора; готовність медіатора до підготовки клієнтів у відчутті проведення процедури медіації.

Ключові слова: магістратура, медіація, медіатор, модель медіації, процедура медіації, спор, переговори, публічне управління та адміністрування.

Tetiana IVATSKO

Postgraduate Student of the specialty “Public management and administration”, Public Higher Educational Establishment “Vinnytsia Academy of Continuing Education”

elfxf2002@gmail.com

ORCID: 0000-0001-9736-4852

MEDIATION MODELS: PRACTICE AND IMPLEMENTATION MECHANISMS

Abstract. The purpose of the article is to analyze the existing aspects of the problems of training mediation specialists in the conditions of the “public management and administration” master’s degree, which should successfully resolve disputes between the parties as quickly as possible and with the least costs for the parties. An effective alternative is the use of various models of mediation. The article conducts a theoretical and methodological study of approaches to the classification of mediation models; it is shown how different models can be distinguished within the framework of one procedure, the application of which depends on such elements as: the nature of the dispute, the expectations of the parties, the style of conducting the procedure by the chosen mediator; the prediction of specially trained specialists of mediators in the conditions of the “public management and administration” master’s degree was clarified. The professional skills and abilities necessary for a modern mediator, which should ensure the level of participants in the negotiated process, are discussed. The history of studying the formation of the main mediation models showed that they were formed on the territory of North America, Australia and the countries of the European Union. Therefore, the problem

arose of researching the history of the establishment of the mediation institute in order to determine approaches to the implementation of modern mediation models. The approaches to the models of future mediators, which were evaluated by students of the master's degree in "public management and administration", were separately investigated, and as a result, a theoretical model of a modern mediator of a public specialist was proposed. The experience of training public specialists in the conditions of the master's degree provided an opportunity to find out that the idea of the existence of varieties of mediation (so-called models or types) was accepted by the world community. The mediator's practical skills and skills in adapting the mediation model to the needs and expectations of the parties were studied. They came to the opinion that the mediation models should be considered as a certain basis for the identification and practical application of various mediation technologies, which will enable the parties to the conflict to reach an understanding and find the optimal negotiation solution. The scientific novelty of the work lies in the fact that for the first time the application of various models of mediation as an effective alternative to the state court system has been investigated. The generalized theoretical results of scientific research and legislative documents made it possible to present a theoretical model of a mediator of a public specialist, which is considered as the unity and interrelationship of such components as: nature of dispute resolution; the ability to propose a solution to the parties as an organizer; readiness of the mediator to prepare clients in the perception of conducting the mediation procedure.

Key words: magistracy, mediation, mediator, mediation model, mediation procedure, dispute, negotiations, public management and administration.

Постановка проблеми. Результати впровадження реформи в державному управлінні показали, що у сучасних умовах актуально передбачити розвиток професійних компетентностей публічних службовців, які мають забезпечити рівень учасників переговорного процесу, зокрема і спеціально підготовлених фахівців-медіаторів.

Досвід підготовки публічних фахівців в умовах магістратури дав можливість з'ясувати, що ідея наявності різновидів медіації (так званих моделей або типів) була прийнята світовим співтовариством. Історія вивчення сформування основних моделей медіації показала, що вони були сформовані на теренах Північної Америки, Австралії та країн Європейського Союзу [2].

Тому постала проблема дослідження історії створення інституту медіації з метою визначення підходів до створення сучасних моделей медіації.

Встановили, що в них можна прослідкувати вплив домінантної на Заході культури індивідуалізму, котра робить акцент на визначену мету, якою є вирішення конкретного спору та взяття до уваги інтересів сторін. У загально застосовуваних моделях медіації простежується вплив культури, релігії і філософії країн Сходу [2, с. 39]. Практика і досвід показали, що часто використовується в медіації споглядання, медитація та інші техніки, що підкреслюють гармонію і тяжіють до творення суспільного порядку. Прикладом такої медіації є *mindfull mediation* (уважне посередництво), що використовує техніки медитації в медіації. Медитація дає медіаторам більшу можливість концентрації

на проблемах інших людей, а також допомагає відмежуватися від думок про власні проблеми, що часто заважає у разі здійснення медіації. Вивчення і класифікація моделей медіації має велике практичне й теоретичне значення як для медіаторів, так і для сторін, які братимуть участь у медіації. Це дасть змогу виявити найбільш прийнятні сфери застосування моделі медіації, а медіатор матиме змогу побудувати діяльність так, щоб отримати позитивний результат роботи, а сторони зможуть спроектувати собі перебіг примирювальної процедури та її результат [1; 3; 6].

Аналіз джерел та останніх досліджень свідчить про зростання інтересу до процедури медіації як альтернативного способу вирішення спорів. Дослідженню різних аспектів медіації присвячені праці відомих українських і зарубіжних науковців, зокрема: О. Аллахвердової, А. Біцай, Н. Бондаренко-Зелінської, А. Гайдука, Н. Грень, Н. Давиденко, Г. Добриніної, Г. Єрьоменко, В. Жмудь, С. Калашнікової, Т. Кисельової, З. Красіловської, Н. Крестовської, Н. Мазаракі, О. Можайкіної, О. Носиревої, М. Поліщука, О. Спектор, Т. Шинкар, І. Ясиновського та інших [4; 7; 8].

Н. Мазаракі зазначає, що «універсальність та гнучкість процедури медіації, що також сприймається як перевага такого методу вирішення спорів, зумовлює широкий вибір підходів, моделей, побудови медіаційної процедури, ролі медіатора тощо» [3]. О. Кармаза, вказує, що «... залучення коштів із державного чи місцевих бюджетів розширить повноваження нотаріусів, а домовленості, досягнуті в процесі медіації, будуть дотримуватися» [4].

Т. Подковенко відзначає, що ще у 1980-х роках у США було порушене питання щодо виокремлення видів медіації, характеристики різних моделей проведення медіацій [6, с. 36–40].

Дослідники стверджують, що результатом багаторічних дискусій стало твердження, що, незважаючи на безліч спільних рис різноманітних видів медіації, можна виділити її окремі моделі. Ця класифікація виокремлює моделі медіації з урахуванням таких елементів, як: особа медіатора, характер, вид спору, а також очікування сторін [5, с. 348–354]. Відповідно до змісту медіації роль медіатора, тобто неупередженої та нейтральної третьої сторони, полягає насамперед у наданні сторонам допомоги у: спілкуванні, визначенні кола їхніх інтересів та сприянні у досягненні взаємоприйняттого рішення. Крім того, вирішальне значення мають інструменти та прийоми, а також стиль, якому надає перевагу медіатор. Взявши до уваги ці фактори, доктрина розрізняє багато видів медіації, але залишає цей каталог відкритим [2].

Варто погодитися з А. Біцай, котра під терміном «модель медіації» розуміє абстрактну теоретичну конструкцію, яка відображає процедурні особливості проведення медіації (добровільність чи обов'язковість), рівень інтеграції у судову систему держави, типу переговорів між сторонами, які конфліктують, у поєднанні з медіативною технікою медіатора та обсягу компетенції медіатора під час проведення процедури з урегулювання конфлікту [6]. Зазначений підхід враховує наявні критерії

для виокремлення тих чи інших моделей медіації.

Мета статті – розкрити сутність інституту медіації та дослідити механізми впровадження моделей медіації публічних фахівців.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань використано теоретичні методи, такі як: аналіз, порівняння, узагальнення, систематизація теоретичних та історичних даних.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на значний інтерес до медіації як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників, нині немає єдиної чітко визначеної класифікації моделей медіації. Тому варто розглянути історичний розвиток поняття «медіація», встановити еволюцію її розвитку та обґрунтувати власне бачення щодо визначеної класифікації моделей медіації для публічних службовців (табл. 1).

Така позиція України, на нашу думку, ще більше стимулює та сприяє подальшому розвитку медіації у нашій державі через уже законодавче закріплення процедури медіації. Після багатьох років застосування медіації у системі common law (загальне право), а також у системі континентального права розпочалася дискусія про те, чи медіація є процедурою з чіткими принципами, чи, як неформальна процедура, може набувати відмінних форм, верифікованих залежно від елементів, наприклад культурних, які виникають зі специфіки вирішення спорів на певній території, або від різновиду самого спору [3; 6].

Таблиця 1

Еволюція поняття «медіація»

Історичні періоди	Технології вирішення конфліктів
Стародавній період	Історія вирішення конфліктів здійснюється в таких формах: а) насильницькій (конфлікт розвивається на користь найсильнішого); б) судовій (введення грошових санкцій за правопорушення).
XV–XVI ст.	Інститут медіації для України є прийнятним та давно застосовується, поширеною формою розв'язання конфліктів є коло.
II половина XX ст.	Альтернативне вирішення спорів (конкретно США): 1. Повернення до неформальних альтернатив. 2. Вирішення спорів шляхом відкритих дверей (особа спочатку отримує консультації, а потім звертається до суду).
На початку XXI ст.	2000–2020 встановлено, що, окрім застосування медіації у міжнародних спорах, Держави-члени можуть застосовувати ці положення також у внутрішніх медіаційних процесах [4].
2019 рік	Починає створюватися законодавча база. Одним законодавчим документом стало підписання 7 серпня 2019 р. у Сінгапурі Конвенції Організації Об'єднаних Націй «Про міжнародні угоди за результатами медіації» (United Nations Convention on International Settlement Agreements Resulting from Mediation), відому як Сінгапурська конвенція про медіацію, яка набула чинності 12 вересня 2020 р.
Підсумок: Україна стала однією із 46 країн, що підписали Сінгапурську конвенцію.	

Встановили, що у різних країнах процедура медіації розуміється і проводиться по-різному. Залежно від інтеграції у судову систему держави розрізняють присудову та позасудову моделі медіації. Присудова медіація (court-related) – це самостійна модель медіації, яка інтегрована у судову систему держави. У наукових джерелах, залежно від ролі судді у процедурі медіації, трапляється кілька підходів до розуміння присудової медіації [5; 10].

Дослідники зазначили, що відповідно до першого підходу суддя безпосередньо повинен проводити процедуру посередництва за умов, передбачених процесуальним законодавством. Тобто досить, щоб суддя лише ініціював медіацію, а його безпосередня участь не є обов'язковою [6, с. 36–37].

У сучасній світовій практиці склалося декілька варіантів реалізації присудової медіації. Зокрема, можна виокремити такі підходи:

1) залучення для проведення медіації спеціалізованих організацій або приватно практикуючих медіаторів («приватна медіація в рамках судового процесу»);

2) проведення медіації у суді співробітниками суду, в тому числі суддями («медіація інкорпорована у судовий процес»);

3) проведення медіації безпосередньо суддею, який розглядає справу (інтеграція медіативної технології у судовий процес) [7].

Судова медіація є двох видів: обов'язкова і добровільна. За обов'язкової медіації суддя своїм рішенням призупиняє слухання по справі і дає сторонам час на звернення до медіатора. За такої моделі медіації сторони зобов'язані спробувати домовитися щодо вирішення правового конфлікту, взяти участь у медіативному процесі, хоча неможливо передбачити результат. Добровільна судова медіація передбачає право вибору сторін щодо вирішення їхнього конфлікту, суддя лише рекомендує звернутися до медіатора, а сторони приймають остаточне рішення [8]. Позасудова медіація передбачає такий порядок вирішення спору між сторонами, який проводить незалежна, третя сторона (зовнішній медіатор), який у досудовому порядку намагається допомогти сторонам досягти згоди [9].

Така процедура дає змогу сторонам, що конфліктують, не тільки зберегти значний обсяг власних повноважень у процесі проведення переговорів, а й одночасно високі шанси на сприятливе вирішення конфлікту. Медіаторами

під час позасудової медіації є особи, які пройшли навчання з основ медіації та отримали відповідний сертифікат про право займатися медіацією.

З урахуванням взаємодії між розглядом конфлікту у судовому порядку і медіації науковці виокремлюють три типи медіації:

1) приватна медіація, яка повністю незалежна від судових розглядів і часто проводиться без подальшого розгляду спору у судовому порядку;

2) медіація, пов'язана з участю органу судової влади, яка ініціюється судом, але подальше її проведення проводиться без подальшої участі суду;

3) судова медіація, яка більш суттєво пов'язана із судом як з місцем проведення такої процедури і персоналом, який її проводить. Проте навіть у судовій медіації не бере участь суддя, який здійснює повноваження щодо конкретної справи, за суттю якої проводиться процедура медіації [4; 10].

І. Шамір виокремлює такі моделі здійснення процедури медіації: а) модель спільного посередництва; б) модель одного медіатора; в) модель комісії медіаторів [12].

У майбутньому ми запланували здійснити завдання емпіричного дослідження щодо вивчення думки сучасної моделі медіації здобувачами вищої освіти спеціальності 281 «Публічне управління та адміністрування».

За основу дослідження взяли передбачення науковців Річарда Фолкнера, Корбет Хейзелгров-Спаріна і Дж. Томас, які виокремлюють 4 основні моделі залежності від ролі медіатора у процедурі медіації:

1) «модель рятувальника», де в ролі медіатора є особа, яка, як правило, не має спеціальних професійних знань і навичок у предметах спорів і намагається утримати клієнтів за будь-яку ціну від звернення до органів судової влади. Такі моделі ефективні для вирішення дрібних спорів і конфліктів;

2) модель, у якій медіатор відіграє роль посередника, який є третьою стороною у спорі. Медіатор у такому разі розробляє рішення спору і пропонує його сторонам. Такий підхід до проведення процедури медіації часто створює проблеми у сприйнятті сторонами нейтралітету, вони вже не відчують його повністю;

3) модель, яка передбачає, що медіатор доволі сильно маніпулює сторонами і може навіть вдаватися до обману однієї зі сторін для

того, щоб досягти врегулювання спору, а також її заплутування або залякування. Така форма медіації є однією з найстаріших;

4) модель, у якій медіатор виступає як організатор вирішення спору (найбільш сучасна модель медіації) [11].

У процесі дослідження використали методи та принципи емпіричного та теоретичного рівнів. Ми розробили та передбачили твердження для моделі майбутніх медіаторів, яку мали оцінити студенти магістратури «публічне управління та адміністрування» та як підсумок

Таблиця 2

Самооцінка професійних умінь та навичок сучасного медіатора

Твердження	Бали				
	1	2	3	4	5
Професійні уміння та навички (модель «рятувальника»)					
1. Моделювання шляху успіху				50	
2. Уміння створювати позитивний образ майбутнього рішення					50
3. Надихання клієнтів	20				
4. Готовність медіатора до різних змін рішення		20			
5. Сприйняття кожної мети як виклику	10				
6. Спрямованість медіаторів на прийняття рішень клієнтів			40		
7. Надання клієнтам можливості прийняти рішення			20		
8. Уміння підбадьорювати клієнтів					10
Висновки: найбільша кількість осіб відзначили 1 (50 осіб) та 2 (50 осіб) твердження					
Професійні уміння та навички (модель «посередника»)					
1. Розроблення рішення спору	20				
2. Уміння запропонувати рішення сторонам			30		
3. Уміння уникати проблем у сприйнятті нейтралітету		20			
4. Готовність медіатора до підготовки клієнтів у відчутті проведення процедури медіації					40
5. Сприйняття кожного кроку як нейтралітету медіатора				50	
6. Спрямованість медіаторів на роль посередника					70
7. Надання клієнтам можливості прийняти рішення	10				
8. Уміння підбадьорювати клієнтів					30
Висновки: найбільша кількість осіб відзначили 6 (70 осіб) та 5 (50 осіб) твердження					
Професійні уміння та навички (модель «маніпулятора»)					
1. Моделювання шляху «успіху» обману					
2. Уміння вдаватися до обману однією зі сторін					
3. Надихання клієнтів маніпуляцією	220				
4. Готовність медіатора вдаватися до обману клієнтів					
5. Уміння медіатора заплутувати та залякувати клієнтів					
6. Спрямованість медіаторів на прийняття обманих рішень однією зі сторін					
7. Ненадання клієнтам можливості прийняти рішення					
8. Уміння залякувати клієнтів					
Висновки: найбільша кількість відзначила тільки 3 твердження (усі 220 осіб)					
Професійні уміння та навички (сучасна модель медіації)					
1. Розроблення алгоритму рішення спору	30				
2. Уміння запропонувати рішення сторонам як організатора					30
3. Уміння уникати проблем у сприйнятті негативного рішення клієнтами		30			
4. Готовність медіатора до підготовки клієнтів у відчутті проведення процедури медіації				30	
5. Сприйняття кожного кроку медіатора як організатора вирішення спорів			25		
6. Спрямованість медіаторів на роль клієнтів як послідовників		25			
7. Надання клієнтам можливості запропонувати прийняття рішення у спорах				25	
8. Уміння підбадьорювати клієнтів			25		
Висновки: найбільша кількість (220 осіб) відзначили всі 8 тверджень					

запропонувати модель сучасного медіатора публічного фахівця.

Кожний студент (усього брали участь 220) одержав завдання за темою «Самооцінка професійних умінь та навичок сучасного медіатора», яке закладалось в оцінці студентами згоди з кожним із тверджень за 5-бальною шкалою: 1 – майже ніколи, 2 – рідко, 3 – час від часу, 4 – часто, 5 – майже завжди. Потім ми прорахували суму балів для кожної моделі (див. табл. 2), які характеризували складники моделі медіатора. Зробили висновок щодо запропонованої моделі медіатора публічного фахівця.

Отже, ми мали можливість відзначити професійні вміння та навички, твердження яких, на нашу думку, мають стати підґрунтям сучасної моделі публічного фахівця, а саме:

1. Розроблення алгоритму вирішення спору.
2. Уміння запропонувати рішення сторонам як організатора; надихання клієнтів маніпуляцією; уміння уникати проблем у сприйнятті негативного рішення спорів клієнтами; спрямованість медіаторів на роль клієнтів як послідовників; вміння підбадьорювати клієнтів.
3. Готовність медіатора до підготовки клієнтів у відчутті проведення процедури медіації; сприй-

няття кожного кроку медіатора як організатора вирішення спорів; надання клієнтам можливості запропонувати прийняття рішення у спорах.

Висновки. Таким чином, у ході дослідження ми відзначили історію розвитку інституту медіації з метою визначення пріоритетних складників саме для сучасної моделі медіації публічних фахівців. Це дало нам можливість зазначити, що медіація є не простою процедурою, а спільним посередництвом, яке має певні переваги. Саме враховуючи вміння, бажання і можливість працювати разом, вони доповнюють один одного, мають можливість розподілити між собою завдання, виробити стратегію вирішення спору разом, а також порівняти своє сприйняття інформації, яку надали сторони. Дослідження підтвердило, що посередництво має певні переваги, але лише в тому разі, коли медіатори цього навчаються в магістратурі «Публічне управління та адміністрування» та забезпечують вміння працювати разом, знають, як працювати разом і хочуть працювати разом.

Перспективи подальших досліджень полягають у розробці ОПП підготовки медіаторів в умовах магістратури «Публічне управління та адміністрування».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Біцай А.В. Моделі медіації у світі та перспективи для України. *Право і суспільство*. 2013. № 6. С. 85–89.
2. Шинкар Т.І. Зарубіжний досвід правового забезпечення медіації та можливість його використання в Україні. *Наше право*. 2016. № 2. С. 54–58.
3. Островська О.А., Фінько О.Л. Медіація як альтернативний спосіб урегулювання конфліктів та консалтингова послуга. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2018. Вип. 21. С. 34–38.
4. Офіційний сайт Національної асоціації медіаторів України. URL: <http://namu.com.ua/ua/> (дата звернення: 23.12.2019).
5. Антонюк О.А. Міжнародна публічна медіація: у пошуках максимальної ефективності. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 2. С. 348–354.
6. Подковенко Т., Фігун Н. Інститут медіації у механізмі вирішення правових спорів: основні ідеї та принципи. *Актуальні проблеми правознавства*. 2017. Вип. 3 (11). С. 36–40.
7. Медіація: ефективне вирішення конфліктів. Вінницький окружний адміністративний суд : офіційний вебсайт. URL: <http://voas.gov.ua/work/med-ats-ya/med-ats-ya-efektivne-vir-shennya-konfl-kt-v/> (дата звернення: 21.12.2019).
8. Притика Ю.Д. Зміст та класифікація принципів медіації. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2010. № 10. С. 86–92.
9. Грень Н.М. Реалізація права людини на справедливий суд шляхом процедури присудової медіації: теоретико-правове дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Нац. ун-т «Львівська політехніка». Львів, 2016. 250 с.
10. Корінний С.О. Практика застосування медіації: європейський досвід та українські реалії. *Актуальні питання правової теорії та юридичної практики* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Одеса, 11–12 серп. 2017 р. Одеса : ГО «Причорноморська фундація права», 2017. С. 62–68.
11. Йосипенко С.Т. Принципи медіації у приватноправових відносинах. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2015. Вип. 35(1.1). С. 130–133.
12. Белінська О.В. Медіація – альтернативне вирішення спорів. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2011. № 1 (5). С. 158–172.

REFERENCES:

1. Bitsai, A.V. (2013). Modeli mediatsii u sviti ta perspektyvy dlia Ukrainy [Models of mediation in the world and prospects for Ukraine]. *Pravo i suspilstvo – Law and Society*, 6, 85–89 [in Ukrainian].
2. Shynkar, T.I. (2016). Zarubizhnyi dosvid pravovoho zabezpechennia mediatsii ta mozhlyvist yoho vykorystannia v Ukraini [Foreign experience of legal provision of mediation and the possibility of its use in Ukraine]. *Nashe pravo – Our Law*, 2, 54–58 [in Ukrainian].
3. Ostrovska, O.A., & Finko, O.L. (2018). Mediatsiia yak alternatyvnyi sposib urehuliuвання konfliktiv ta konsaltnhova posluha [Mediation as alternative method of conflicts management and consulting service]. *Hlobalni ta natsionalni problemy ekonomiky – Global and National Problems of Economics*, 21, 34–38 [in Ukrainian].
4. Ofitsiyni sait Natsionalnoi asotsiatsii mediatoriv Ukrainy [Official website of the National Association of Mediators of Ukraine]. Retrieved from: <http://namu.com.ua/ua/> [in Ukrainian].
5. Antoniuk, O.A. (2015). Mizhnarodna publichna mediatsiia: u poshukakh maksymalnoi efektyvnosti [International Public Mediation: Seeking for Maximum Effectiveness]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava – Law Review of Kyiv University of Law*, 2, 348–354 [in Ukrainian].
6. Podkovenko, T., & Fihun, N. (2017). Instytut mediatsii u mekhanizmi vyrishennia pravovykh sporiv: osnovni idei ta pryntsyipy [Institute of mediation in the mechanism for solving legal disputes: main ideas and principles]. *Aktualni problemy pravoznnavstva – Actual problems of law*, 3 (11), 36–40 [in Ukrainian].
7. Mediatsiia: efektyvne vyrishennia konfliktiv [Mediation: effective conflict resolution]. *Vinnytskyi okruzhnyi administratyvnyi sud: ofitsiyni vebсайт – Vinnytsia Circuit Administrative Court: official website*. Retrieved from: <http://voas.gov.ua/work/med-ats-ya/med-ats-ya-efektivne-vir-shennya-konfl-kt-v/> [in Ukrainian].
8. Prytyka, Yu.D. (2010). Zmist ta klasyfikatsiia pryntsyypiv mediatsii [Content and classification of mediation principles]. *Biuletyn Ministerstva yustytzii Ukrainy – Bulletin of the Ministry of Justice of Ukraine*, 10, 86–92 [in Ukrainian].
9. Hren, N.M. (2016). Realizatsiia prava liudyny na spravedlyvyi sud shliakhom protsedury prysudovoi mediatsii: teoretyko-pravove doslidzhennia [Exercising the right of a person for a fair trial procedure by means of pre-trial mediation: theoretical and legal research]. *Candidate's thesis*. Lviv, 250 s. [in Ukrainian].
10. Korinnyi, S.O. (2017). Praktyka zastosuvannia mediatsii: yevropeiskyi dosvid ta ukrainski realii [Mediation practice: European experience and Ukrainian realities]. Proceedings of the International Scientific and Practical Conference: *Mizhnarodna nauko-vo-praktychna konferentsiia «Aktualni pytannia pravovoi teorii ta yurydychnoi praktyky» – International Scientific and Practical Conference “Current issues of legal theory and legal practice”*. (pp. 62–68). Odesa: HO «Prychornomorska fundatsiia prava» [in Ukrainian].
11. Yosypenko, S.T. (2015). Pryntsyipy mediatsii u pryvatnopravovykh vidnosynakh [The principles of mediation in private-law relations]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriia «Pravo» – Uzhhorod National University Herald. Series: Law*, 35 (1.1), 130–133 [in Ukrainian].
12. Belinska, O.V. (2011). Mediatsiia – alternatyvne vyrishennia sporiv [Mediation is an alternative dispute resolution]. *Visnyk Vyshchoi rady yustytzii – Bulletin of the High Council of Justice*, 1 (5), 158–172 [in Ukrainian].

УДК 811.161.2'271-057.34(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2786-5681-2023-4.13>

Лариса КОВАЛЕНКО

кандидат педагогічних наук, завідувач відділу української мови та літератури, мов національних меншин і зарубіжної літератури, Комунальний заклад вищої освіти «Вінницька академія безперервної освіти»

kovalenko.l@academia.vn.ua

ORCID: 0000-0002-3076-1279

Світлана ЖАРАЯ

доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри управління та адміністрування, Комунальний заклад вищої освіти «Вінницька академія безперервної освіти»

paika2018@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1829-1673

МОВНА СТІЙКІСТЬ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ І ПОСАДОВИХ ОСІБ ЯК КЛЮЧОВА РИСА ГРОМАДЯНИНА УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Анотація. Формування національномовної свідомої особистості громадянина держави в умовах новітнього етапу розвитку українського суспільства відповідає викликам сьогодення. У статті проаналізовано проблему мовної стійкості, яка базується на національних свідомості, освіті, традиціях та культурі, а також співпраці з представниками інших народностей, які проживають на території України. Зокрема акцентовано увагу на важливому питанні формування мовної стійкості керівних кадрів – державних службовців, публічних управлінців, посадових осіб різних рівнів і сфер діяльності, від яких великою мірою залежить організація процесу формування нового національно свідомого покоління громадян та розвиток держави в цілому. Визначено головні фактори та шляхи становлення та розвитку національномовної особистості керівника.

Мета статті. Виходячи з аналізу наукової літератури, з урахуванням сучасних національно-політичних реалій в Україні, поставлено за мету дати відповідь на запитання, що пов'язані з чинниками впливу на формування мовної стійкості керівних кадрів, які покликані сприяти підвищенню рівня мовної стійкості громадян.

Методологія дослідження проблеми ґрунтується на поєднанні таких методів, як аналіз, синтез та узагальнення. Теоретичною та методологічною базою дослідження є вітчизняні та зарубіжні наукові праці, присвячені дефініціям «мовна стабільність» та «мовна стійкість». Зазначено, що дієвими методами проведення дослідження мовної стійкості громадян у державі та за кордоном є опитування (анкетування, інтерв'ювання); спостереження за мовленням та діяльністю людей різних сфер, професій; аналіз статистичних даних щодо стану мовної політики в Україні тощо. Дослідження проводиться у формі одержання інформації безпосередньо від учасників та опосередковано.

Наукова новизна роботи виявлена у спробі дослідити питання мовної стійкості та її джерел, як однієї з проблем соціолінгвістики та ключової риси громадянина українського суспільства; у пошуку сучасних можливих шляхів підвищення рівня мовної стійкості державних службовців і посадових осіб та перспектив популяризації української мови.

Висновки. Мовна стійкість є рисою набутою. Основними умовами підвищення рівня мовної стійкості народу є незалежність країни та національна свідомість її громадян, розвиток національної культури та відсутність агресивного впливу інших культур, продумана стратегія державної мовної політики та високий рівень мовної стійкості державних службовців і посадових осіб. Мовна стійкість народу України має стати пріоритетом ідеології держави та свідомим вибором її громадян. Актуалізація та дослідження питання шляхів розвитку мовної стійкості керівних кадрів, уповноважених сприяти підвищенню рівня мовної стійкості громадян, має проводитися на рівні держави, окремих структур, суспільних організацій, освітніх установ та стати основою для вдосконалення мовної політики в Україні. Це вимагає системного моніторингу мовної ситуації в країні, аналізу інформації, пошуку та реалізації шляхів підвищення рівня мовної стійкості насамперед керівних кадрів. Мова відіграє провідну роль для розвитку народу, його культури, історії, світогляду та усвідомлення власної самобутності. Тільки за умови високого рівня мовної стійкості народу може існувати вільна й незалежна Україна та українська нація.

Ключові слова: мовна стійкість, мовна свідомість, національномовна особистість, рідна мова, державні службовці, посадові особи, білінгвізм.

Larysa KOVALENKO

Candidate of Pedagogic Sciences, Head of the Department of Ukrainian Language and Literature, Languages of National Minorities and Foreign Literature, Communal Institution of Higher Education "Vinnytsia Academy of Continuing Education"

kovalenko.l@academia.vn.ua

ORCID: 0000-0002-3076-1279

Svitlana ZHARAI

Doctor of Science in Public Administration, Professor, Professor at the Department of Management and Administration, Communal Institution of Higher Education "Vinnytsia Academy of Continuing Education" Educationnauka2018@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1829-1673

LINGUISTIC STABILITY OF CIVIL SERVANTS AND OFFICIALS AS A KEY FEATURE OF A UKRAINIAN SOCIETY CITIZEN

Abstract. The formation of a national-language conscious personality of the state citizen in the conditions of the latest stage of development of Ukrainian society meets the challenges today. The article analyzes the problem of language stability, which is based on national consciousness, education, traditions and culture, as well as cooperation with representatives of other nationalities living on the territory of Ukraine.

In particular, attention is focused on the important issue of the linguistic stability formation of government officials such as civil servants, public managers, officials of various levels and spheres of activity, on which the formation of a new nationally conscious generation of citizens and the development of the state as a whole largely depends. The main factors and ways of formation and development of the leader's national-language personality are determined.

The **purpose of the article** is based on the analysis of scientific literature; taking into account modern national and political realities in Ukraine, the goal is to answer the questions related to the factors influencing the formation of linguistic stability of management staff, which are supposed to contribute to increasing the level of linguistic stability of citizens.

The **methodology of problem research** is based on a combination of such methods as analysis, synthesis and generalization. The theoretical and methodological basis of the research are native and foreign scientific works devoted to the definitions of "language stability" and "language resilience". It is noted that effective methods of researching language stability of citizens in the country and abroad are surveys (questionnaires, interviews); observation of speech and activities of people of various fields and professions; analysis of statistical data on the state of language policy in Ukraine, etc. The research is conducted in the form of obtaining information directly from the participants and indirectly.

The **scientific novelty** of the work is revealed in the attempt to investigate the issue of language stability and its sources as one of the problems of sociolinguistics. It is a key feature of a Ukrainian society citizen; in the search for modern possible ways to increase the level of language stability of civil servants and officials and the prospects for popularizing the Ukrainian language.

Conclusions. Language stability is an acquired trait. The main conditions for raising the level of language resilience of the people are the independence of the country and the national consciousness of its citizens, the development of national culture and the absence of aggressive influence from other cultures, a well-thought-out strategy of state language policy and a high level of language resilience of civil servants and officials. The language stability of the Ukrainian people should become a priority of the state's ideology and a conscious choice of its citizens.

Key words: language stability, language consciousness, national-speaking personality, mother tongue, civil servants, officials, bilingualism.

Постановка проблеми. Україна буде незалежною правовою демократичною державою. В основу реформ покладено законність і порядок. Українські реалії та проблеми у сфері державного управління та публічного адміністрування тісно пов'язані із загальною ситуацією в державі – з національно-визвольною війною України за свою незалежність і суверенітет. У результаті нав'язаної російською федерацією гібридної війни, яку вона підступно називає «спецоперацією з денацифікації», знищено значну кількість українських міст і сіл, вбито, скалі-

чено та депортовано значну частину цивільного населення. Війна суттєво підірвала економіку України, але посилила національно-визвольний рух українців, піднесла на вищий рівень осмислення значення національних цінностей – мови, культури, освіти, а також відкрила всьому світові велич і звитягу українського війська. Водночас саме війна вказала на наявність системної кризи управління: політичної, соціальної, економічної, державної, національної – та гостру потребу суттєвого вдосконалення всіх управлінських процесів з урахуванням як позитивного, так і нега-

тивного вітчизняного й зарубіжного досвіду та перегляду перспектив розвитку України.

В умовах розбудови громадянського суспільства, формування ціннісно-сислової компетенції фахівців усіх галузей та рівнів особливо необхідні інтелектуальні високопрофесійні та високодуховні особистості – державні службовці, посадові особи, викладачі, політики, правники. Але насамперед потрібні національно свідомі громадяни, для яких власна національна ідентичність і гідність, патріотизм і мовна стійкість – не просто слова, а основа життя та діяльності.

Саме від керівних кадрів – державних службовців, публічних управлінців, посадових осіб – справжніх народних лідерів, залежить врегульованість сучасного життя та достойне майбутнє, яке несе в собі дух нового сталого розвитку держави. Посадові особи системи державної служби, обов'язки яких передбачають, крім здійснення повноважень із питань державної служби, ще й організацію та керівництво роботою великої кількості працівників, мають насамперед дбати про збереження національних цінностей, народної самобутності, мовної ідентифікації. Історія доводить, що саме завдяки зусиллям багатьох небайдужих поколінь українських керівників-патріотів, відданих захисників, мудрих очільників зростають і формуються україномовні особистості в самостійній суверенній державі. Говорити рідною мовою – означає встановити зв'язок із поколіннями наших пращурів, підживлюватися їхніми знаннями, досвідом, почуттями.

Мовна стійкість народу є надважливою, оскільки вона і є ознакою його національної самобутності, культури, історії. Кожну націю можна ідентифікувати за допомогою мовної стійкості. На нашу думку, мовна стійкість передбачає вільне спілкування, письмо, творчість, здійснення всіх управлінських процесів рідною українською мовою в Україні, а також забезпечення її розвитку та процвітання, захисту від ворогів та убезпечення від зникнення.

Проблема формування національномовної особистості в Україні має не лише мовну природу, а й соціальну, політичну, юридичну. За словами Ореста Ткаченка, «проблема мовної стійкості та її джерел набуває зараз особливої практичної гостроти там, де процеси мовної асиміляції ставлять під загрозу існування пев-

ної мови, а разом із тим, як дальший наслідок, можуть призвести до загибелі народу – носія відповідної мови» [1].

Аналіз джерел та результатів досліджень. Питанню мовної стійкості, складовою якої є національно-політична свідомість особистості, присвячено ряд наукових досліджень, методологічною основою яких стали праці К. Юнга, Е. Ренана, Г. Тарда, Е. Сміта.

У пострадянському мовознавстві дослідження мовної стійкості, її джерел та проблем розпочав відомий український лінгвіст О. Ткаченко. Вивчення мовознавчої та лінгводидактичної літератури засвідчує, що проблему мовної стійкості в лінгвістичному аспекті продовжили досліджувати мовознавці Б. Ажнюк, Г. Залізняк, Л. Масенко, О. Селіванова, Л. Підкуймуха, К. Тищенко, О. Ткаченко С. Єрмоленко, А. Погрібний та інші науковці.

І все ж таки складається враження, що в лінгводидактичному науковому просторі означена проблема залишається на периферії дослідницьких інтересів учених. Питання мовної стійкості українців потребує посиленої уваги в сучасних складних умовах інформаційної, ідеологічної, загарбницької війни з агресивною рашистською державою.

Результати аналізу мовознавчих студій переконують у тому, що мовною стійкістю науковці, здебільшого, називають намір і поведінку мовця чи групи мовців неухильно послуговуватися своєю мовою в спілкуванні, незалежно від того, якою мовою говорить співрозмовник [1]. Цікавим є тлумачення означеного поняття, запропоноване Т. Симоненком: «Мовна стійкість – це якість, намір, психологічний орієнтир індивіда непохитно користуватися в щоденному спілкуванні певною мовою, мовними засобами, які є для людини природовідповідними та близькими з погляду її виховання та освіти» [2].

Варта підтримки наукова позиція Т. Гриценка, за якою «сьогодні мовну стійкість визначають як зростання авторитету української мови, усвідомлення потреби спілкуватися й пізнавати світ засобами рідної мови, прагнення позбутися монополії суржику, турбота про високу культуру спілкування тощо» [3].

У наукових колах надзвичайно цікавими є праці докторів філологічних наук Ореста Ткаченка «Проблема мовної стійкості та її джерел» і Лариси Масенко «Мовна стійкість і мовна

стабільність». За висловлюванням О. Ткаченка, «мовну стійкість живлять чотири головних джерела, що становлять доконечні умови його національного спілкування: національна традиція (вона ж історична пам'ять); національна свідомість та солідарність, що мають становити взаємопов'язану нерозривну пару; національна культура, духовна і матеріальна; національний мир і співробітництво з іншими народами, що живуть на території відповідного народу» [4; 5].

Сучасна українська письменниця Ірена Карпа влучно назвала мовну стійкість презумпцією власної універсальності. Не варто випускати з поля зору активний вплив національної свідомості на діяльність людей, а отже, на розвиток і збереження державності. Невіддільною ознакою мовної стійкості є генетичне відчуття національної свідомості та гідності, що ґрунтується на глибокому знанні історії, культури, мови та літератури рідного народу. За визначенням І. Кресіної, «національна свідомість – це усвідомлення державно-політичної, громадсько-територіальної спільності (соборності), духовної єдності, етнічної та історичної спорідненості, психологічної, культурної самобутності та неповторності» [6].

Цікава точка зору українського дослідника В. Лісового, який вважає, що для буття нації важлива не тільки, а часом і не стільки наявність певних особливостей у культурі чи політичній історії, скільки те, у чому самі люди вбачають свою особливість, свою відмінність від інших націй. Це самоусвідомлення має дуже важливий складник – певні ціннісні орієнтації та волю, тобто діяльне утвердження себе як колективної «особистості» [7].

Потужно звучать аргументи українців, які обстоюють мовні права: «Українську треба знати, розуміти і поважати в Україні, тому що це один із головних елементів націє- та державотворчих процесів» (Олександр Положинський «Тартак»); «Українці мають нарешті зрозуміти, що мова – це наш стратегічний ресурс, не менш важливий за газ чи нафту» (Вадим Красноокий, "Mad Heads XL"); «Насправді головний сенс у тому, щоби більшість людей просто відмовилися від стереотипного використання російської. Це питання гідності» (Олександр Ярмола «Гайдамаки»); «Не треба робити подвигу зі знання рідної мови – це за визначенням має бути так. І будь-які дискусії на зазначену тему

просто недоречні. Живеш в Україні, де є українська, то й спілкуйся нею» (Олександра Кольцова «Крихітка»).

Мета роботи. Виходячи з аналізу наукової літератури, з урахуванням сучасних національно-політичних реалій в Україні, поставлено за мету дати відповідь на питання, що пов'язані з чинниками впливу на формування мовної стійкості керівних кадрів, які покликані сприяти підвищенню рівня мовної стійкості громадян.

Виклад основного матеріалу. Актуальність, проблемність і гострота теми національно-мовної стійкості стали очевидними зі здобуттям Україною незалежності, адже за часів СРСР національні інтереси українців були свідомо проігноровані. У масштабах сучасної країни, яка у війні виборює свої права, лінгвістична нестійкість є загрозливою. Усвідомлення кожним українцем своєї мови як складової власної національної ідентичності дозволяє не розмовляти російською мовою з російськомовними громадянами, виявляючи, так би мовити, «ввічливість». З огляду на це, можна стверджувати, що лінгвістична стійкість – це здатність людини послуговуватися своєю мовою, не переходячи на мову співрозмовника.

Відповідно до статті 10 Конституції України «державною мовою України є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток та функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. В Україні гарантується вільний розвиток, використання та захист російської та інших мов національних меншин України» [8].

У статті 2 Закону України «Про державну службу» зазначено, що Конституцією України українській мові надано статус мови офіційного спілкування посадових осіб державних органів та органів місцевого самоврядування під час виконання посадових обов'язків, а також мови діловодства та документації цих органів і посадових осіб.

Однак, у 2013 році в незалежній суверенній Україні Верховна Рада прийняла Закон «Про засади державної мовної політики» № 5029-VI (неофіційно відомий як «Закон Ківалова-Колесніченка»), який захищав російську мову та інші мови національних меншин. Прибічники такого законопроекту переконували, що він полегшить життя російськомовним українцям. Противники ж побоювалися, що російська мова, яка

широко насаджувалася в офіційних установах України, може швидко стати поширеним явищем, кидаючи виклик українській мові та спричиняючи розкол між Сходом і Заходом України.

Подібні законопроекти закономірно призводять до явища білінгвізму. В Україні білінгвізм асиметричний. Люди, які розмовляють українською, володіють і російською, але справедливого зворотного явища не відбувається. На думку Л. Масенко, «ідея рівних прав для двох мов як ніколи набула сильних позицій, і це зараз прийнято вважати позитивом, але будь-який соціолінгвіст вам скаже, що така тотальна двомовність не є гармонізуючим і об'єднуючим фактором для суспільства, а, навпаки, загрожує або повним зникненням однієї з мов, або остаточним розколом країни» [5].

Питання мовної стійкості залежить від зовнішніх і внутрішніх проблем українського народу. Дві перешкоди стоять на заваді мовній стійкості та є найнебезпечнішими, оскільки вони духовно обеззброюють народ: 1) зовнішня, матеріальна (антинаціональна діяльність у вигляді репресій і терору); 2) внутрішня, ідейна (антинаціональна ідеологія у формі відповідних поглядів і теорій) [9].

Звісно, від часу розпаду СРСР і здобуття Україною незалежності позиції російської мови послабились, але вона залишилася однією з найчастіше вживаних мов у бізнесі, судочинстві, науці, мистецькій діяльності та багатьох інших ділянках повсякденного життя. За даними перепису населення 2001 р., 67,5% громадян України визнали українську мову рідною, тоді як 29,6% вважали рідною російську. Різні інші мови становлять 2,9% решти [10]. За радянських часів і російська, і українська мали офіційний статус державних мов Української РСР.

Аби врегулювати використання української мови, 16 червня 2019 року набув чинності Закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної», у якому чітко визначено коло осіб, зобов'язаних вільно володіти державною мовою: народні депутати України, депутати місцевих рад, сільські, селищні, міські голови, державні службовці, посадові особи органів місцевого самоврядування, особи офіцерського складу, особи рядового і начальницького складу органів правопорядку та посадові особи інших органів, працівники дипломатичної служби, судді тощо [11].

Стратегія популяризації української мови до 2030 року «Сильна мова – успішна держава», розроблена Кабінетом Міністрів України (розпорядження від 17 липня 2019 р. № 596-р), передбачає неухильну реалізацію окреслених завдань у три етапи: I етап (2019–2020 роки) – вивчення поточного стану сфери застосування державної мови; II етап (2021–2025 роки) – збільшення комунікативного та демографічного потенціалу української мови, формування цілісного україномовного інформаційно-культурного простору; III етап (2026–2030 роки) – підвищення загальної мовної культури населення.

Уміння комунікувати, домовлятися, переконувати, вільно та досконало послуговуючись рідною мовою, становить фундамент професіоналізму спеціаліста будь-якого фаху. Управлінська ж праця є особливим видом трудової діяльності, яка передбачає такий тип спілкування з людьми, який має могутню силу впливу на свідомість, мотивацію та сприяє утвердженню авторитету мови. Мовно-мовленнєві, комунікативні вміння керівника є надважливою професіограмою. Тому працівники управлінської сфери повинні усвідомлювати моральну відповідальність за потужний вплив на формування мовної особистості, виховання стійкого національно свідомого покоління.

На часі розробка та затвердження окремих документів: «Положення щодо призначення керівних кадрів у сфері освіти України», «Положення щодо професійного тестування керівних кадрів у сфері освіти», «Положення про атестацію керівників у сфері освіти». Цілком можна погодитися з І. Кресіною, яка наголошує, що національна свідомість – це «складна система духовних феноменів та їх утворень, які сформувалися в процесі історичного розвитку нації, відображають основні засади її буття та розвитку» [6].

Погоджуємося з О. Ткаченком, що в значної частини наших керівників і підприємців недостатньо високий рівень знання законодавчої бази, загальної культури, а також навичок і вмінь у сфері ділового спілкування [1]. Назріло питання поставити на один рівень як освіту, професійність, організаторські здібності, досвід роботи керівника, так і його мовну компетентність, емпатію, вміння ефективно комунікувати, домовлятися та спільно вирішувати будь-які проблеми. І. Огієнко зазначав: «Особа,

що не знає добре своєї соборної літературної мови та своїх рідномовних обов'язків, не може бути робітником пера» [12; 24]. Відтак, згідно із Законом «Про забезпечення функціонування української мови як державної» передбачено, що люди, які мають намір отримати державну посаду, будуть зобов'язані скласти тест із вільного володіння українською мовою [11].

Нагальною потребою часу є розробка послідовної державної кадрової політики, насамперед щодо призначення керівників усіх галузей тільки за умови проходження ними спеціальної магістерської підготовки. В якості прикладу слід навести вимоги до призначення керівників у системі освіти більшості розвинених країн світу (США, Канади, Австралії та ін.). У цих країнах для призначення на керівну посаду в сфері освіти необхідно отримати ступінь Leadership in Learning, Education Leadership тощо.

Виходячи з аналізу наукової літератури, з урахуванням сучасних національно-політичних реалій в Україні можна виокремити соціальні, психологічні, комунікативні передумови формування української мовної особистості державних службовців та посадових осіб, а також шляхи підвищення мовної стійкості громадян:

1) створення стабільного україномовного середовища в державі: обов'язкове використання української мови у сфері обслуговування, навчальних закладах, державних установах, соціальних мережах; створення ситуацій, у яких обов'язкова українська мовна практика;

2) створення умови соціальної та економічної вигоди від володіння українською мовою на державному рівні (володіння українською державною мовою означає успішну життєву перспективу);

3) усне та письмове спілкування представників державної влади, місцевого самоврядування, а також ведення документації виключно державною українською мовою;

4) вільне й рівноправне спілкування представників професійних середовищ та перехід на українську мову в усіх мовленнєвих ситуаціях, вивчення, вдосконалення знань української мови, підвищення мовно-мовленнєвого кваліфікаційного рівня протягом усього життя;

5) переборення комплексу меншовартості, мовної непевності, комплексу «людини другого сорту», якщо такі явища спостерігаються;

6) розробка системи заходів щодо формування в молоді цілісності, єдності українознав-

чого світогляду й мови, особистісної гідності, національної ідентичності, мовної стійкості;

7) упровадження заходів, спрямованих на підвищення у громадян рівня усвідомлення незалежності та самобутності себе та своєї країни, бажання зберегти та примножити свій генетичний і культурний код, традиції, забезпечити зв'язок між поколіннями;

8) періодичне проведення соціопитування серед громадян щодо визначення рівня престижності української мови серед сучасних українців;

9) підвищення рівня національної свідомості молоді шляхом організації масових заходів, конференцій, міжнародних зустрічей та наукових досліджень у державних і комерційних закладах;

10) створення та використання україномовного контенту (надання переваги фільмам, музиці, театру та блогам українською мовою, долучення до спільноти творців контенту всіх небайдужих, укладання списку українських гуртів, режисерів, інфлуенсерів; встановлення української мови як основної в налаштуваннях гаджетів, браузерів, усіх застосунків, соцмережах);

11) контроль за дотриманням мовних законів, розпоряджень, моніторинг реалізації стратегій розвитку української мови в державних установах, громадських місцях, зокрема розважальних закладах тощо.

Висновки. Мовна стійкість є рисою, яку людина набуває протягом життя. Основними умовами підвищення рівня мовної стійкості є незалежність країни та національна свідомість її громадян, розвиток національної культури та відсутність агресивного впливу інших культур, продумана стратегія державної мовної політики та високий рівень мовної стійкості державних службовців і посадових осіб. Мовна стійкість народу України має стати пріоритетом ідеології держави та свідомим вибором її громадян. Актуалізація та дослідження питання шляхів розвитку мовної стійкості керівних кадрів, уповноважених сприяти підвищенню рівня мовної стійкості громадян, має проводитися на рівні держави, окремих структур, суспільних організацій, освітніх установ та стати основою для вдосконалення мовної політики в Україні. Це вимагає системного моніторингу мовної ситуації в країні, аналізу інформації, пошуку та реалізації шляхів підвищення рівня мовної стійкості насамперед керівних кадрів. Мова відіграє про-

відну роль для розвитку народу, його культури, історії, світогляду та усвідомлення власної самобутності. Тільки за умови високого рівня мовної стійкості народу може існувати вільна

й незалежна Україна та українська нація. Українська мовна стабільність залежить як від ставлення до рідної мови кожного громадянина, так і від державної мовної політики.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ткаченко Орест. Проблема мовної стійкості та її джерела. *Українська спілка*. URL: http://national.org.ua/library/orest_tkaczenko.html
2. Симоненко Т. Стимулювання студентів до українськомовної стійкості. *Українська мова і література в школі*. 2004. № 1. С. 46–47.
3. Гриценко Т. Розвиток мовної особистості у технічних ВНЗ. Гуманітарна освіта у технічних вищих навчальних закладах : збірник наукових праць Національного університету. 2009. Вип. 17. С. 162–172.
4. Ткаченко О.Б. Проблема мовної стійкості та її джерела. *Мовознавство*. 1990. № 4. С. 3–10.
5. Мовна стійкість і мовна стабільність. Київ, 2002. С. 11–14. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/8995/Masenko_Movna_stiykist%27_ta_movna.pdf?sequence=1&isAllowed=y
6. Кресіна І.О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси (етнополітичний аналіз) : монографія. Київ : Вища школа, 1998. 392 с.
7. Націоналізм : Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ : Смолоскип, 2000. 872 с.
8. Конституція України. – Режим доступу: rada.gov.ua.
9. Ткаченко. О.Б. Українська мова сьогодні й історична перспектива. Київ : «Наукова думка», 2014. 512 с.
10. Grenoble, L.A. Language Policy in the Soviet Union. Springer Science & Business Media. 31 липня 2003 р. ISBN 9781402012983
11. Закон України «Про функціонування української мови як державної». [Електронний ресурс]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text>
12. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки. Львів, 2001. С. 24.

REFERENCES:

1. Tkachenko, Orest. Problema movnoi stiihosti ta yii dzherela [The problem of language stability and its sources]. *Ukrainska spilka*. Retrieved from: http://national.org.ua/library/orest_tkaczenko.html [in Ukrainian].
2. Symonenko, T. (2004). Stymuliuvannia studentiv do ukrainskomovnoi stiihosti [Stimulating students to Ukrainian language stability]. *Ukrainska mova i literatura v shkoli. 1*, 46–47 [in Ukrainian].
3. Hrytsenko, T. (2009). Rozvytok movnoi osobystosti u tekhnichnykh VNZ [Development of linguistic personality in technical higher educational institutions]. *Humanitarna osvita u tekhnichnykh vyshchyykh navchalnykh zakladakh: zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoho universytetu. 17*, 162–172 [in Ukrainian].
4. Tkachenko, O.B. (1990). Problema movnoi stiihosti ta yii dzherela [The problem of language stability and its sources]. *Movoznavstvo. 4*, 3–10 [in Ukrainian].
5. Movna stiihosti i movna stabilnist (2002). [Linguistic stability and linguistic stability]. Kyiv, 11–14. Retrieved from: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/8995/Masenko_Movna_stiykist%27_ta_movna.pdf?sequence=1&isAllowed=y [in Ukrainian].
6. Kresina, I.O. (1998). *Ukrainska natsionalna svidomist i suchasni politychni protsesy (etnopolitychnyi analiz) [Ukrainian national consciousness and modern political processes (ethnopolitical analysis)]*: Monohrafiia. Kyiv: Vyshcha shkola, 392 s. [in Ukrainian].
7. Natsionalizm: Antolohiia (2000). [Nationalism: Anthology] / Uporiad. O. Protsenko, V. Lisovyi. Kyiv: Smoloskyp, 872 s. [in Ukrainian].
8. Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine]. Retrieved from: rada.gov.ua. [in Ukrainian].
9. Tkachenko, O.B. (2014). *Ukrainska mova sohodennia y istorychna perspektyva [The Ukrainian language today and historical perspective]*. Kyiv: "Naukova dumka", 512 s. [in Ukrainian].
10. Grenoble, L.A. (2003, July 31). Language Policy in the Soviet Union. Springer Science & Business Media. ISBN 9781402012983 [in English].
11. Zakon Ukrainy "Pro funktsionuvannia ukrainskoi movy yak derzhavnoi" [Law of Ukraine "On the Functioning of the Ukrainian Language as a State Language"]. [zakon.rada.gov.ua](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text> [in Ukrainian].
12. Ohienko, I. (2001). *Nauka pro ridnomovni oboviazky [The science of mother tongue obligations]*. Lviv, 24.

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.32782/2786-5681-2023-4.14>

Наталя КОРОЛЬ

здобувач, Навчально-науковий інститут публічного управління та державної служби Київського національного університету імені Тараса Шевченка, керівник апарату, Вінницький апеляційний суд
korrolvn18@gmail.com

ORCID: 0000-0002-7135-3714

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВЗАЄМОДІЇ ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ З МІЖНАРОДНИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ В ЗАПОБІГАННІ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ

Анотація. Мета статті полягає в проведенні аналізу нормативно-правової бази діяльності органів публічної влади в частині їх взаємодії з міжнародними організаціями у сфері запобігання домашньому насильству, вивченні правової основи такої взаємодії та встановленні найбільш ефективних форм. **Методологія** дослідження ґрунтується на використанні комплексного підходу, пов'язаного з систематизацією положень чинних законодавчих актів, а також інших документів, які регулюють зазначені взаємини. **Наукова новизна** роботи полягає у визначенні місця поширених форм взаємодії державних інституцій (меморандуми, договори про співпрацю, договори про співробітництво) в ієрархії нормативно-правових актів та встановленні необхідності посилення правових форм для забезпечення ефективності такої взаємодії відповідно до рівня (національного, регіонального, місцевого). **Висновки.** Встановлено, що протягом останніх років Україна значно просунулась у створенні системи запобігання та протидії домашньому насильству. Завдяки наполегливій та ефективній співпраці державних органів, міжнародних інституцій, громадянського суспільства ухвалено важливі нормативні акти, які фактично створюють фундамент для розбудови чіткої системи протидії насильству. Україна в ході формування національного законодавства досліджує та адаптує положення міжнародних стандартів із прав людини, у тому числі щодо протидії домашньому насильству. Проте, дослідження масиву нормативних актів міжнародного правового регулювання насильства в сім'ї виявило відсутність комплексного документа та достатньо слабку нормативну забезпеченість попередження цієї проблеми, а також вузькість законодавчої основи. Встановлено неефективність застосування меморандуму як правової форми взаємодії через відсутність інституційної пам'яті органів публічної влади як гарантії системності та довгострокової перспективи розвитку взаємодії.

Ключові слова: міжнародні стандарти, запобігання домашньому насильству, взаємодія з міжнародними організаціями, меморандум.

Natalia KOROL

PhD Student, Institute of Public Administration and Civil Service of Taras Shevchenko National University of Kyiv, Chief of staff, Vinnytsia Court of Appeal
korrolvn18@gmail.com

ORCID: 0000-0002-7135-3714

NORMATIVE LEGAL FRAMEWORK OF INTERACTION BETWEEN PUBLIC AUTHORITIES AND INTERNATIONAL ORGANIZATIONS IN PREVENTING DOMESTIC VIOLENCE

Abstract. The article is aimed at analyzing the legal framework for the activities of public authorities in terms of their interaction with international organizations in the field of prevention of domestic violence, studying the legal basis for such interaction and establishing the most effective forms. The **research methodology** is based on the use of an integrated approach related to the systematization of the provisions of existing legislative acts, as well as other documents that regulate these relationships. The scientific novelty of the work consists in determining the place of common forms of interaction between state institutions (memorandums, cooperation agreements, cooperation agreements) in the hierarchy of normative legal acts and establishing the need for strengthening legal forms to ensure the effectiveness of such interaction in accordance with the level (national, regional, local). **Conclusions.** It is established that in recent years Ukraine has made significant progress in creating a system for preventing and combating domestic violence. Thanks to the persistent and effective cooperation of state bodies, international institutions, civil society, important regulations have been adopted, which actually create the foundation for the development of a clear system of combating violence. Ukraine, during the formation of national legislation, examines and adapts the provisions of international human rights standards, including on combating domestic violence. However, the study of an array of normative acts of international legal regulation of

domestic violence revealed the lack of a comprehensive document and a rather weak normative provision for preventing this problem, as well as the narrowness of the legislative framework. The inefficiency of using the memorandum as a legal form of interaction has been established due to the lack of institutional memory of public authorities as a guarantee of consistency and long-term prospects for the development of interaction.

Key words: international standards, prevention of domestic violence, interaction with international organizations, memorandum.

Постановка проблеми. Розвиток світової економіки, прискорення прогресу та необхідність вирішення глобальних питань безпеки стали передумовами об'єднання країн у міжнародні блоки та союзи у другій половині XX століття. У рамках таких організацій країни-учасниці розвивають співпрацю в різних сферах, серед іншого, у сфері забезпечення прав людини.

Домашнє насильство залишається однією з надзвичайно поширених форм порушення прав людини. Це небезпечне явище добре відомо й сьогоденішньому українському суспільству.

Сучасна правова доктрина, міжнародне право та європейська конвенційна спадщина, сконцентрована в практиці Європейського суду з прав людини, однозначно стали на позицію, що основоположними правами кожної людини є невід'ємне право на життя, свободу та особисту недоторканість, повагу до її честі та гідності, що становить основу правового статусу людини в цивілізованому суспільстві.

Домашнє насильство не має кордонів. Це насильство відбувається в стосунках незалежно від культури, раси, релігії або соціально-економічного статусу. Усі повинні розуміти, що домашнє насильство у формі емоційного, психологічного, сексуального або фізичного насильства є поширеним явищем у нашому суспільстві й повинно розвивати здатність визнавати його та вживати заходів щодо запобігання. Тривалий час на міжнародному рівні проблематика прав людини розглядалася переважно в контексті взаємовідносин людини та держави. Однак в останні десятиріччя центр уваги міжнародної спільноти змістився в бік зобов'язань держави щодо захисту прав людини і в приватній сфері, що дало поштовх для формування міжнародних стандартів із запобігання та протидії насильству в сім'ї.

У світлі світових інтеграційних процесів та визнання Україною цивілізаційних гуманітарних цінностей актуалізується питання практичного впровадження на національному рівні міжнародних стандартів прав людини, серед яких важливе місце посідають міжнародні

станданти запобігання та протидії домашньому насильству. Такі стандарти формуються в межах провідних міжнародних організацій (Організації Об'єднаних Націй, Ради Європи, Європейського Союзу та ін.) та встановлюють вимоги до державної політики та правозастосовної практики у відповідній сфері державучасниць, що входять до їхнього складу [9].

Проведене 2019 року опитування під егідою ОБСЄ з питань насильства щодо жінок підтвердило масштаби, яких ця проблема набула в Україні. Згідно з даними дослідження 67% жінок стверджують, що з 15 років зазнавали психологічного, фізичного чи сексуального насильства з боку свого партнера чи іншої особи. Більшість жінок, що зазнавали насильства з боку свого нинішнього чи колишнього партнера або іншої особи, не зверталися до поліції з повідомленнями про найбільш серйозні випадки фізичного та/або сексуального насильства [2].

Будь-які потрясіння в суспільстві, особливо такі серйозні, як війна, коли багато громадян України втратили рідних та близьких людей, житло, роботу, звичний стиль життя та продовжують перебувати в стані невизначеності, сприяють збільшенню випадків домашнього насильства.

«Кількість звернень щодо домашнього насильства за 5 місяців 2023 року зросла на 39,8% порівняно з аналогічним періодом минулого року», – зазначила віцепрем'єр-міністерка з питань європейської та євроатлантичної інтеграції Ольга Стефанішина під час дев'ятого засідання Комісії з питань координації взаємодії органів виконавчої влади щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків 12 червня 2023 року¹.

Уже з початку 2023 року на гарячу лінію з питань протидії торгівлі людьми, запобігання та протидії домашньому насильству за ознакою статі та насильству стосовно дітей Національ-

¹ Офіційний сайт Кабінету Міністрів України. <https://eu-ua.kmu.gov.ua/novyny/uryadova-komisiya-pogodyla-kompleks-zahodiv-shchodo-zapobigannya-ta-protidyti-domashnomu-0> (дата звернення: 23.07.2023).

ної соціальної сервісної служби України надійшло 4192 звернення².

Відповідно до даних Звіту Державної судової адміністрації України форми 6 «Про осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності та види покарання» у 2022 році за домашнє насильство в Україні засудили 848 осіб. У 2021 році таких вироків було більше – 1231, у 2020 р. – 778, у 2019 р. – 159.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Домашнє насильство досліджувалося багатьма зарубіжними вченими та правозахисниками, зокрема, Катаріною Бартлет, Джейн Коннорс, Хилкою Пиетіле, Ребекою Севал, Ендрю Беренс та іншими. Серед вітчизняних науковців окремі дослідження цієї проблеми здійснювали А. Блага, К. Левченко, Г. Христова, В. Голина, О. Руднева, В. С. Малишев, Ю. М. Антонян, Я. І. Гілінський, В. М. Кудрявцев, К. А. Гурковська.

Метою дослідження є намагання узагальнити, проаналізувати існуючі погляди щодо повноти нормативно-правової основи взаємодії органів публічної влади з міжнародними організаціями у сфері запобігання домашньому насильству. Також одночасно виявити сильні та слабкі сторони правових форм та інструментів в ієрархії нормативно-правової бази, їх відповідність міжнародним стандартам.

Виклад основного матеріалу. Правові засади запобігання та протидії домашньому насильству в Україні складаються з міжнародного та національного нормативно-правового підґрунтя.

Гармонізація та адаптація законодавства України з правом ЄС – один із принципових пріоритетів роботи. Реалізація визначеного в Конституції України зовнішньополітичного стратегічного курсу України на набуття членства в ЄС вимагає єдиних стандартів.

Набуття Україною 23 червня 2022 року статусу кандидата на вступ до Європейського Союзу накладає на державу обов'язок забезпечення відповідності національного законодавства європейським стандартам.

Для України зміна парадигми боротьби з домашнім насильством із карного підходу на попереджувальний є новацією, тому потребує масштабного теоретичного розроблення, результати якого будуть відображені у вітчизняному законодавстві.

Відповідно основою національного законодавства України у сфері запобігання та протидії домашньому насильству є міжнародні стандарти.

Термін «стандарт» сягає першого документа про права людини – Загальної декларації про права людини, у преамбулі якої йдеться про те, що «декларація про права людини є загальним стандартом, якого повинні прагнути усі люди та народи» і що «кожна людина і кожен орган суспільства повинні прагнути ... забезпечити їх загальне та ефективне визнання та дотримання» [12].

Стандарти прав людини повинні розглядатися як мінімально необхідний рівень, який держави не можуть порушити. Права людини – це забезпечення мінімальних стандартів. Як іноді говорять, права людини схожі на підлогу, а не на стелю: вони визначають нижній рівень, а не верхній [11].

Системний аналіз масиву міжнародного правового регулювання насильства в сім'ї виявив достатньо слабку нормативну забезпеченість попередження цієї проблеми. Міжнародні нормативно-правові документи не забезпечують комплексного підходу.

Історія боротьби з домашнім насильством на міжнародному рівні – це історія становлення, розвитку та взаємопосилення за окремими напрямками: визнання рівності прав чоловіків і жінок; боротьба з дискримінацією по відношенню до жінок; визнання прав дітей та захист їхніх прав; визнання домашнього насильства як окремого виду насильства та протидія цьому явищу. Відповідно за вказаними напрямками відбувається формування міжнародних стандартів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству.

Подолання домашнього насильства, як різновиду гендерно зумовленого насильства, вимагає визнання та закріплення рівності прав чоловіків та жінок на міжнародному рівні. Зокрема, рівність прав чоловіка та жінки закріплено в таких документах: Статут Організації Об'єднаних націй (1945 р.), Загальна декларація прав людини (1948 р.); Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966 р.); Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.); Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.).

² Офіційний сайт Національної соціальної служби України. <https://1547.ukc.gov.ua/> (дата звернення: 21.07.2023).

Боротьбу з дискримінацією щодо жінок відображено в таких міжнародних нормативно-правових актах: Конвенція МОП про рівне винагородження чоловіків і жінок за працю рівної цінності № 100 (1951 р.); Конвенція про політичні права жінок (1952 р.); Конвенція про громадянство одруженої жінки (1957 р.); Конвенція про згоду на вступ у шлюб, мінімальний шлюбний вік і реєстрацію шлюбів (1962 р.); Декларація про захист жінок і дітей у надзвичайних обставинах і в період збройних конфліктів (1974 р.); Конвенція про ліквідацію усіх форм дискримінації стосовно жінок (1979 р.); Загальна рекомендація № 19 Комітету ООН з ліквідації дискримінації стосовно жінок (1992 р.); Декларація ООН про викорінення насильства стосовно жінок (1993 р.); Пекінська декларація та Платформа дій (1995 р.); Факультативний протокол до Конвенції про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок (1999 р.).

Україна взяла на себе зобов'язання щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків, приєднавшись до засадничих міжнародних угод із захисту прав людини: Загальна декларація прав людини (1948 р.), Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.), Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1965 р.), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966 р.), Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.), Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979 р.), Пекінська декларація та Платформа дій (1995 р.), Європейська соціальна хартія (переглянута) (1996 р.), Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми (2005 р.), Конвенція про права осіб з інвалідністю (2006 р.).

Міжнародними актами, спрямованими на захист дітей, є: Женевська конвенція прав дитини (1924 р.); Декларація прав дитини (1959 р.); Конвенція про мінімальний вік для прийому на роботу № 138 (1976 р.); Конвенція про права дитини (1989 р.); Європейська конвенція про здійснення прав дітей (1996 р.); Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (2007 р.); Європейська соціальна хартія (1996 р.); Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо процедури повідомлень (2014 р.); Цілі сталого розвитку (2015 р.).

Міжнародним стандартом визнання домашнього насильства як окремого виду насильства є Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами, більш відома як Стамбульська конвенція.

1 листопада 2022 року для України набула чинності Конвенція Ради Європи про запобігання насильству щодо жінок і домашньому насильству (далі – Конвенція), яка встановлює механізм контролю за виконанням її положень державами-учасницями на практиці. Система моніторингу, передбаченого Конвенцією, складається з двох компонентів: з одного боку, існує незалежна оцінка, яку проводить група експертів, незалежний експертний орган – GREVIO (Group of Experts on Action against Violence against Women and Domestic Violence), а з іншого – наглядовий орган – Комітет Сторін, до якого входять представники держав-членів Конвенції, і який забезпечує швидше політичний зріз моніторингу реалізації Конвенції.

Невід'ємною частиною кожного з видів моніторингу GREVIO є ухвалення та затвердження документів, що додатково гарантують довгострокову ефективність впровадження змін у національне законодавство держав-учасниць Стамбульської конвенції, а саме: на основі отриманої інформації та зауважень GREVIO приймає звіт і висновки щодо заходів, яких вжила держава для виконання положень Конвенції. Стаття 69 Конвенції уповноважує GREVIO ухвалювати загальні рекомендації щодо імплементації Конвенції. Загальні рекомендації мають значення для всіх сторін і стосуються статей або тем, які включені до Стамбульської конвенції. Незважаючи на те, що ці загальні рекомендації не є юридично обов'язковими, вони служать важливим орієнтиром для сторін, допомагаючи кращому розумінню різних тем Конвенції, та містять чіткі вказівки, які можуть сприяти ефективній реалізації її положень.

Комітет Сторін приймає на основі висновків GREVIO рекомендації, адресовані державам-учасницям щодо подальшого впровадження Стамбульської конвенції. Відповідна держава-учасниця має вжити заходів, визначених у звіті GREVIO, виконати рекомендації Комітету Сторін у трирічний термін та відзвітувати перед Комітетом.

Одночасно важливу роль у механізмі моніторингу відіграють неурядові громадські орга-

нізації. Неурядові організації та інші члени громадянського суспільства (наукова спільнота, професійні спілки, адвокатські організації) є основними партнерами в процесі моніторингу виконання Конвенції. Вони є основними джерелами інформації.

З огляду на наведене, вкрай важливою видається активізація співпраці й синергія зусиль держави та неурядових громадських організацій щодо ймовірних порушень та стану законодавчого врегулювання положень Конвенції.

Відповідно на сучасному етапі співробітництва посилюється роль міжнародних, серед іншого, неурядових організацій у питаннях подальшої імплементації Конвенції, а міжнародний досвід взаємодії з ними – підґрунтям для формування сталої системи цінностей та ефективних форм співробітництва у сфері запобігання насильству в Україні.

Отже, пріоритетним напрямом стає співробітництво з авторитетними міжнародними організаціями, що дозволяє задіяти багатосторонні механізми взаємодії.

Така взаємодія створює передумови для втілення в життя глобальних документів великих міжнародних організацій.

Національна стратегія у сфері прав людини, затверджена Указом Президента України від 24 березня 2021 року № 119/2021 [10] та План дій на виконання Національної стратегії (розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 червня 2021 р. № 756-р) [6] містять розділи, пов'язані з протидією гендерно зумовленому насильству, домашньому насильству, забезпеченню рівних прав і можливостей жінок і чоловіків, захисту прав дитини, розвитку медіації як інструмента вирішення та запобігання конфліктам, у тому числі із залученням міжнародного співтовариства.

Національна стратегія передбачає, що вдосконалення системи забезпечення та захисту прав і свобод людини здійснюватиметься з урахуванням як вітчизняного досвіду, так і напрацьованих та апробованих міжнародною спільнотою принципів і підходів. У зв'язку з цим буде взято до уваги та активно використано досвід Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Європейського Союзу, Організації Об'єднаних Націй, Ради Європи, Організації з безпеки і співробітництва в Європі, інших міжнародних організацій, практику Європей-

ського суду з прав людини, досвід правозахисних організацій України.

У співпраці з іншими державами Україна застосовує підхід, заснований на правах і свободах людини, розвиває багатосторонні відносини з урахуванням міжнародних зобов'язань у зазначеній сфері.

Функціонування ефективної системи запобігання та протидії домашньому насильству визначено однією із стратегічних цілей, а вдосконалення законодавства України щодо запобігання та протидії домашньому насильству з урахуванням європейських стандартів – завданням на її виконання.

Постановою Кабінету Міністрів України від 2 вересня 2020 року № 784 утворено Комісію з питань координації взаємодії органів виконавчої влади щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, до завдань якої, серед іншого, віднесено сприяння координації співпраці з міжнародними та донорськими організаціями щодо включення питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків до програм міжнародної технічної допомоги (п. 3 Положення про Комісію з питань координації взаємодії органів виконавчої влади щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків) [7].

Інформаційний міжнародний обмін між ученими, працівниками правоохоронних органів, соціальними працівниками сприяє поширенню міжнародного досвіду на українську правову систему. Крім того, Україна в ході формування національного законодавства досліджує та адаптує положення міжнародних стандартів із прав людини, у тому числі щодо протидії домашньому насильству [4; 16].

Продуктивність співробітництва органів публічної влади з міжнародними організаціями, серед іншого, у сфері запобігання домашньому насильству, значною мірою залежить від досконалості інституційної та договірної форм взаємин. Механізми співробітництва залежать від правової природи кожної зі сторін і принципів їх взаємодії, визначаються призначенням та особливостями правозастосування.

Згідно з даними Міністерства закордонних справ станом на 17 лютого 2022 року Україна є членом 81 міжнародної організації, у 69 з яких – повноправним членом [5]. Найбільше міжнародних законодавчих актів Україна має

зі Співдружністю Незалежних Держав (СНД), Організацією Об'єднаних Націй (ООН), Міжнародною організацією праці (МОП) та Радою Європи. Такими документами є конвенції, міжнародні кодекси, резолюції, протоколи, хартії, декларації, пакти, угоди про співробітництво, а також міжнародні документи, які не потребують обов'язкової ратифікації – резолюції (рішення), міжнародні правила та стандарти.

Як член Організації Об'єднаних Націй та Ради Європи, Україна покликана спрямувати свої зусилля на втілення в національному правопорядку сформованих ними стандартів запобігання та протидії домашньому насильству, основу яких складають: міжнародно-правові договори з питань прав людини; загальні коментарі, рекомендації, зауваження загального порядку Комітетів ООН з питань прав людини; доповіді спеціальних доповідачів, зокрема Спеціального доповідача ООН з питань насильства щодо жінок; декларації, плани дій, платформи, резолюції та рекомендації Генеральної Асамблеї ООН та Комітету Міністрів Ради Європи, які мають рекомендаційний характер; практика міжнародних судових та квазісудових органів у справах, пов'язаних із домашнім насильством, а саме: рішення Комітетів ООН з питань прав людини (передусім, Комітету ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок) за результатами розгляду індивідуальних скарг; рішення Європейського суду з прав людини у справах.

Можна вважати, що міждержавні організації є своєрідним продуктом міжнародного права. Проте, їх кількісне зростання та якісна трансформація в сучасній системі міжнародних відносин робить їх також найважливішим «джерелом норм міжнародного права» [8].

Міжнародне законодавство у сфері прав людини сформувалося у відповідь на неконтрольовану владу, встановивши правила та стандарти ставлення держави до людини та людей один до одного.

Незалежно від назви – договір, хартія, конвенція, протокол, звіт – договори переважно мають однакову юридичну силу.

Є й інші види міжнародних документів, підписані країнами. Це не договори, тому що вони не мають обов'язкової юридичної сили. Наприклад, «пакт», «згода», «угода» або «комюніке» можуть бути або не можуть бути обов'язковими залежно від формулювання документа.

Останнім часом основою для подальшого розвитку взаємодії та співробітництва міжнародних неурядових організацій та органів публічної влади у межах повноважень, визначених чинним законодавством, стають меморандуми, які переважно фіксують наміри сторін надавати всебічну та повну підтримку для розвитку співробітництва. У рамках меморандумів сторони підтверджують свою згоду на співпрацю через надання взаємної організаційної та технічної підтримки, упровадження кращих практик в організації та проведенні навчальних заходів для спеціалістів, проведення спільних заходів тощо.

Так, 17 серпня 2021 року укладено Меморандум про взаєморозуміння з питань сприяння впровадженню моделі «Барнахус» в Україні між Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини, Уповноваженим Президента України з прав дитини, Верховним Судом, Офісом Генерального прокурора, Міністерством юстиції України, Міністерством внутрішніх справ України, Міністерством соціальної політики України, Міністерством охорони здоров'я України, Національною поліцією України, Координаційним центром з надання правової допомоги та Представництвом Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні.

3 травня 2022 року віцепрем'єр-міністерка з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України Ольга Стефанішина та спеціальна представниця ООН з питань запобігання сексуальному насильству в конфліктах Праміла Паттен підписали Меморандум про співробітництво між Урядом України та ООН щодо запобігання та протидії сексуальному насильству в умовах війни.

Разом із тим меморандум не створює жодних фінансових та правових зобов'язань для сторін. Відносини, які унормовано в такий спосіб, не врегульовані на правовому рівні та відповідно укладений меморандум є лише пам'ятною запискою й не набуває правової природи.

Таким чином, меморандум не породжує юридичних зобов'язань, а лише призначений для визначення понять та фіксації намірів сторін-учасників. У зв'язку з цим виникає питання щодо ефективності та дієвості такого правового інструмента взаємодії, зокрема в публічній сфері.

З огляду на останні тенденції в Україні та зацікавленість уряду в просуванні вирішення проблем домашнього насильства, зокрема шля-

хом покращення нормативно-правової бази, при регулюванні договірних відносин публічної сфери виникає необхідність приділення більшої уваги саме характеристиці меморандуму та правомірності використання такого поняття.

Меморандум – дипломатичний документ, у якому викладаються погляди уряду або урядів з якого-небудь питання [1, с. 363]. Меморандум (un mémorandum) є засобом комунікації, який використовується урядом для викладу фактів або правової ситуації. Він містить стислий виклад стану питання та обґрунтування офіційної позиції держави [3, с. 112].

Можна продовжувати наводити й інші тлумачення даного поняття, адже доктринальні, довідкові та навчальні джерела надають можливість скласти загальне враження про меморандум, але не містять критеріїв, характеристик, які дали б можливість перетворити меморандум на дієвий і ефективний правовий інструмент взаємодії щодо вирішення суспільно важливих питань.

Відповідно, не дивлячись на поширеність застосування у взаєминах між органами публічної влади та міжнародними організаціями поняття «меморандум», останнє на сьогодні потребує ґрунтовного дослідження на предмет доцільності та ефективності використання такого правового інструмента регулювання договірних відносин.

Висновки. Аналіз масиву міжнародного правового регулювання насильства в сім'ї виявив достатньо слабку нормативну забезпеченість попередження цієї проблеми. Дослідження міжнародно-правових норм також засвідчує їх достатньо вузьку спрямованість. Зокрема, більшість міжнародних актів спрямовані на утвердження гендерної рівності та попередження насильства щодо дітей та жінок: Конвенція ООН про права дитини та Декларація про викорінення насильства проти жінок. Дотепер фактично відсутні комплексні міжнародні правові акти, які б системно закріпили міжнародні стандарти здійснення попередження насильства в сім'ї.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Биби́к С.П., Сьута́ Г.М. Словник іношомовних слів: тлумачення, словотворення та слововживання / за ред. С.Я. Єрмоленко. Харків : Фоліо, 2006. 623 с. URL: <https://nmetau.edu.ua/file/126.pdf>
2. Дослідження насильства над жінками в Україні. Проведено під керівництвом ОБСЄ. *Добробут і безпека жінок*. 2019.
3. Мартинюк О.М. Особливості дипломатичного листування (на матеріалі французької мови). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Філологія»*. 2019. № 38. Том 2. URL: https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/16360/1/Martyniuk_mgu_2019.pdf
4. Міжнародний досвід попередження та протидії домашньому насильству : монографія / А.О. Галай, В.О. Галай, Л.О. Головка, В.В. Муранова та ін. ; за заг. ред. А.О. Галай. Київ : КНТ, 2014. 160 с.
5. Офіційний сайт Міністерства закордонних справ. URL: <https://mfa.gov.ua/mizhnarodni-vidnosini/uchast-u-mizhnarodnih-organizacijah>
6. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на 2021-2023 роки» від 23 червня 2021 р. № 756-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/756-2021-%D1%80#Text>
7. Постанова Кабінету Міністрів України «Про утворення Комісії з питань координації взаємодії органів виконавчої влади щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 2 вересня 2020 року № 784. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/784-2020-%D0%BF#Text>
8. Скрипник О.М. Історія міжнародних організацій : навчальний посібник. Умань : ПП Жовтий О.О., 2011. 226 с.
9. Судовий розгляд справ, пов'язаних з вчиненням насильства в сім'ї в Україні: проблеми відповідності міжнародним стандартам та шляхи вдосконалення : науково-практичний посібник / М.В. Євсюкова, Г.О. Христова, О.А. Шаповалова та ін. ; за заг. ред. О.А. Шаповалової, С.О. Павлиш. Київ : ТОВ «Компанія «Ваїте», 2011. 196 с.
10. Указ Президента України «Про Національну стратегію у сфері прав людини» від 24 березня 2021 року № 119/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text>
11. Introduction to International Human Rights Standards. file:///F:/HR-Textbook-Ch-2-International-Standards-Ed-1.pdf
12. Universal Declaration of Human Rights. URL: <https://www.un.org/sites/un2.un.org/files/2021/03/udhr.pdf>

REFERENCES:

1. Bibik, S.P., & Syuta, G.M. (2006). Slovyk inshomovnykh sliv: tлумachennia, slovotvorennia ta slovovzhyvannia [Dictionary of foreign words: interpretation, word formation and word use]. (S.Ya. Ermolenko Eds.). Kharkiv: Folio, 623 s. Retrieved from: <https://nmetau.edu.ua/file/126.pdf> [in Ukrainian].

2. Doslidzhennia nasyilstva nad zhinkamy v Ukraini (2019). Provedeno pid kerivnytstvom OBSIe. Dobrobut i bezpeka zhink [Research on violence against women in Ukraine. Conducted under the leadership of the OSCE. Welfare and safety of women] [in Ukrainian].
3. Martyniuk, O.N. (2019). Osoblyvosti dyplomatychnoho lystuvannia (na materialy frantsuzkoi movy) [Features of diplomatic correspondence (in French)]. *Scientific Bulletin of the International Humanitarian University. Ser.: Philology*, 2(38). Retrieved from: https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/16360/1/Martyniuk_mgu_2019.pdf [in Ukrainian].
4. Galay, A.A., Galay, V.A., Golovko, L.A., Muranova, V.V. et al. (2014). Mizhnarodnyi dosvid poperedzhennia ta protydii domashnomu nasyilstvu [International experience in preventing and combating domestic violence]. For a total. edited by A.A. Galai. Kyiv: KNT, 160 s. [in Ukrainian].
5. Ofitsiinyi sait Ministerstva zakordonnykh sprav [Official website of the Ministry of Foreign Affairs]. Retrieved from: <https://mfa.gov.ua/mizhnarodni-vidnosini/uchast-u-mizhnarodnih-organizaciyah> [in Ukrainian].
6. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy "Pro zatverdzhennia planu dii z realizatsii Natsionalnoi stratehii u sferi prav liudyny na 2021-2023 roky" vid 23 chervnia 2021 r. № 756-r [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On Approval of the Action Plan for the Implementation of the National Human Rights Strategy for 2021–2023" (2021, June 23)]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/756-2021-%D1%80#Text> [in Ukrainian].
7. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy "Pro utvorennia Komisii z pytan koordynatsii vzaiemodii orhaniv vykonavchoi vlady shchodo zabezpechennia rivnykh prav ta mozhlyvostei zhink i cholovikiv" vid 2 veresnia 2020 roku № 784 [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On the Establishment of the Commission on the Coordination of Interaction of Executive Authorities to Ensure Equal Rights and Opportunities for Women and Men" (2020, September 2)]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/784-2020-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].
8. Skrypnyk, O.M. (2011). Istoriia mizhnarodnykh orhanizatsii [History of international organizations]. Uman: PP Yellow O.O., 226 s. [in Ukrainian].
9. Evsukova, M.V., Khristova, G.O., Shapovalova, O.A. et al. (2011). Sudovi rozghliad sprav, pov'iazanykh z vchynenniam nasyilstva v sim'i v Ukraini: problemy vidpovidnosti mizhnarodnym standartam ta shliakhy vdoskonalennia [Trial of cases related to domestic violence in Ukraine: problems of compliance with international standards and ways to improve]. Scientific and practical manual. Kyiv: LLC Vaite Company, 196 s. [in Ukrainian].
10. Decree of the President of Ukraine "On the National Strategy in the Field of Human Rights" (2021, March 24). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text> [in Ukrainian].
11. Introduction to International Human Rights Standards. file:///F:/HR-Textbook-Ch-2-International-Standards-Ed-1.pdf
12. Universal Declaration of Human Rights. Retrieved from: <https://www.un.org/sites/un2.un.org/files/2021/03/udhr.pdf>

УДК 35.001.891

DOI <https://doi.org/10.32782/2786-5681-2023-4.15>

Віталій КУЧМЕНКО

кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри психології та соціального забезпечення,
Державний університет «Житомирська політехніка»

vitaliy.kuchmenko1981@gmail.com

ORCID: 0000-0003-3822-3528

Максим ШЛЯХОВ

магістрант спеціальності 281 «Публічне управління та адміністрування» факультету національної безпеки, права та міжнародних відносин, Державний університет «Житомирська політехніка»

ORCID: 0009-0003-8161-7239

ОГЛЯД ОСОБЛИВОСТЕЙ СУЧАСНОГО РОЗВИТКУ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ

Анотація. У статті розглянуто практичний рух України до втілення ідеалів демократії та правової держави, який зумовлює надзвичайну важливість та підвищену актуальність проблем, що пов'язані як зі становленням та реформуванням системи публічного управління в Україні в цілому, так і змінами на окремих рівнях виконавчої влади.

Виклики сучасності та суспільні перетворення в Україні вимагають поглиблення та інтенсифікації процесів трансформації публічного управління в Україні на основі принципів демократичності, транспарентності, підзвітності та підконтрольності системи публічного управління громадянському суспільству. Враховуючи повномасштабне вторгнення країни-агресора перед публічним управлінням виникає маса нових завдань, які потребують нестандартних рішень. Саме тому трансформаційні процеси публічного управління ми можемо прослідкувати завдяки тенденціям та напрямкам змін, які максимально наближені до європейської системи публічного управління, децентралізації влади, запровадження принципів демократичного врядування та нового публічного управління. Недостатня розробленість, низька дієвість механізмів регіональної політики сталого розвитку територій загострюють проблеми як соціально-економічного, так і екологічного розвитку.

Головний акцент сучасного державотворення зосереджений на підтримці ефективної системи публічного управління держави, яка б сприяла становленню України як правової європейської держави з високим рівнем життя населення, демократії, політичної та соціальної стабільності, розроблення оптимального механізму функціонування органів публічної влади, що ґрунтується на відповідності сучасним умовам розвитку ринкової економіки, демократичним перетворенням у суспільстві та взаємодії з громадськістю. Однак ще й досі не вирішеними остаточно залишаються проблеми щодо формування нової державної політики в частині децентралізованої системи управління. Отже, складнощі, які притаманні одночасному трансформуванню системи публічного управління та реформування місцевого самоврядування потребують уточнення, а гармонізація державних інтересів з інтересами громадянського суспільства є важливим критерієм успішного функціонування системи публічного управління в Україні, що й викладено в статті.

Ключові слова: держава, управління, державне управління, публічне управління, публічне адміністрування, демократія.

Vitaly KUCHMENKO

Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Psychology and Social Welfare, Zhytomyr Polytechnic State University

vitaliy.kuchmenko1981@gmail.com

ORCID: 0000-0003-3822-3528

Maksym SHLYAKHOV

Master's Student of specialty 281 "Public Management and Administration" of the Faculty of National Security, Law and International Relations, Zhytomyr Polytechnic State University

ORCID: 0009-0003-8161-7239

OVERVIEW OF THE FEATURES OF MODERN PUBLIC ADMINISTRATION DEVELOPMENT IN UKRAINE

Abstract. *The article examines the practical movement of Ukraine towards the realization of the ideals of democracy and the rule of law, which determines the extreme importance and increased relevance of problems related to the formation and reform of the public administration system in Ukraine as a whole, as well as changes at individual levels of executive power.*

Modern challenges and social transformations in Ukraine require the deepening and intensification of the processes of transformation of public administration in Ukraine based on the principles of democracy, transparency, accountability, and the controllability of the public administration system to civil society. Given the full-scale invasion of public administration, a lot of new tasks arise that require non-standard solutions. That is why we can follow the transformational processes of public administration thanks to the trends and directions of changes that are as close as possible to the European system of public administration, decentralization of power, introduction of the principles of democratic governance and new public administration. The main emphasis of modern state-building is focused on supporting an effective system of public administration of the state, which would contribute to the establishment of Ukraine as a legal European state with a high standard of living of the population, democracy, political and social stability, the development of an optimal mechanism for the functioning of public authorities, which is based on compliance with modern conditions of development market economy, democratic transformation in society and interaction with the public.

However, the problems regarding the formation of a new state policy in the part of the decentralized management system still remain unresolved. Therefore, the complexities inherent in the simultaneous transformation of the public administration system and the reform of local self-government need to be clarified, and the harmonization of state interests with the interests of civil society is an important criterion for the successful functioning of the public administration system in Ukraine, which is outlined in the article.

Key words: *state, management, public administration, public administration, public administration, democracy.*

Постановка проблеми. В умовах повномасштабного вторгнення розвиток українського публічного управління зазнає нових викликів. Досить важливо, щоб на шляху до побудови розвинутої правової держави, збереження її територіальної цілісності та незалежності було зумовлене дотримання верховенства права, всебічного та повного забезпечення державою прав і свобод людини та громадянина, які неможливі без ефективного, організованого та професійного функціонування інституту державної служби, яким практично забезпечується виконання функцій держави.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питанням тенденції розвитку та ефективного публічного управління в складних умовах присвятили праці багато українських учених, а саме: Т. Барановська [9], Д. Грицишен [5], А. Дикий [3], І. Драган [5], В. Дзюндзюк [2], І. Луциків [6], К. Наумчук [3], Р. Олексенко [8],

Т. Тростенюк [3], С. Свірко [9] та інші. Внаслідок доробку цих учених наука державного управління має у своєму розпорядженні значний масив теоретичних і практичних розробок із питань публічного управління у сфері державної служби, втім, обрана тема не є розкритою в повній мірі.

Мета статті – розглянути особливості сучасних тенденцій розвитку публічного управління в Україні та визначити проблеми, які потребують першочергового вирішення.

Виклад основного матеріалу. Одним із найважливіших факторів збереження певної стабільності чи спрямованості економічного розвитку на справедливість і скорочення бідності є інституційні перетворення. Вони пов'язані не лише з формуванням ринкових інститутів, а й з адекватним інституційним розвитком публічної політики та управління. Сучасна держава є складною організаційною структурою,

ефективність діяльності якої багато в чому визначається ефективністю системи управління. Оптиміальне функціонування публічних органів у країні напряду залежить від модернізації системи публічного управління відповідно до світових тенденцій розвитку. Процес становлення та розвитку держави перебуває під впливом внутрішніх та зовнішніх факторів, публічне управління не є винятком. Тенденції та зміни в суспільстві безпосередньо впливають на процес публічного управління, його якість та ефективність. Аналізуючи існуючі публікації, що стосуються обраної тематики, стає очевидним, що формування та вдосконалення системи публічного управління країни потребує розуміння ключових термінів, які охоплює обрана тема. Зокрема, найчастіше це характерно для:

- управління, яке є основною функцією будь-яких організованих систем;
- публічного управління, яке стосується безпосереднього управління людьми.

Очевидно, що поєднання цих термінів сприяє усвідомленню тому, що ефективність публічного управління повинна базуватись на ефективному управлінні державною сферою завдяки злагодженій роботі всіх функцій та ефективному використанню людського капіталу. Відкритість (публічність) системи державного управління потрібно розглядати як якісну властивість демократичного конституційного ладу та один із критеріїв ефективності цієї системи, маючи на увазі, що публічний характер державної влади є однією з концептуальних ознак інституту держави.

Багато вчених із державного управління говорять про необхідність оновлення системи публічного управління, зокрема через нововведення та необхідність підвищення її ефективності, незважаючи на той факт, що навіть натеper немає одностайної думки серед науковців щодо загальноприйнятого трактування суті понять «публічне управління» та «публічне адміністрування».

Під час розгляду питання теорії та практики публічного управління та адміністрування неможливо обійтися без викладу свого бачення понять «державне управління» та «публічне управління». Серед численних дефініцій державного управління найближчі нам погляди В. Авер'янова, який під державним управлінням розуміє діяльність особливого роду, зміст

якої полягає в дотриманні правових актів шляхом різних форм організаційного впливу на суспільні процеси та явища.

Дослідження практик модернізації державного управління більшою мірою стосувались його оптимізації шляхом удосконалення управлінської діяльності, упорядкування розподілу управлінських функцій, розвитку е-урядування, поширення участі громадськості в ухваленні управлінських рішень завдяки діяльності дорадчо-консультативних органів та впровадження деяких елементів публічного адміністрування щодо розвитку зв'язків із громадськістю на виконання законів України про доступ до публічної інформації, звернення громадян та інформаційні запити. Якщо говорити про зміни, що відбуваються на сучасному етапі державотворення, система публічного управління має багатоаспектний, багатоплановий характер. Причинами більшості змін виступають загальноосвітні, глобальні зміни, зміни в економічній теорії, технологіях, приватному та публічному секторах, а також зміни, що стосуються нових викликів, які виникають у результаті дій країни-агресора.

При дослідженні різних джерел досить вдало було зазначено, що публічне управління – це управління, у якому бере участь народ, бо згідно з Конституцією України джерелом публічної влади є народ, хоча, якщо судити з вищезазначеного, народ цієї владою не володіє, лише бере деяку участь у ній [7]. Слід виокремити погляди В. Бакуменка та С. Попова в частині того, що сучасні тенденції системи публічного управління базуються на певному етапі інноваційного розвитку суспільства та допомагають формуванню завдань для нової політики державного управління [1].

Враховуючи стрімкі зміни, існують певні тенденції, які притаманні публічному управлінню, які умовно можна об'єднати за виділеними складовими публічного управління. До основних можна віднести:

- тенденції до змін суб'єктів управлінської діяльності в публічному управлінні. Особливістю цієї тенденції є прискорення процесу демократизації влади завдяки використанню партнерських підходів у прийнятті рішень, розвитку та диверсифікованості форм і методів взаємодії з населенням. Популяризація цієї тенденції призводить до втрати одноосібної влади;
- тенденції до зміни об'єктів управління.

Особливістю є те, що така тенденція простежується в проблемах обмеженості ресурсів, що висуває на перший план перехід від використання ресурсів до їх створення, що призводить до перетворення ресурсів із засобів управління на його об'єкт. Змінюється залежність системи управління винятково від матеріально-фінансових ресурсів до підвищення її залежності від інформаційних ресурсів;

– зміну цілей публічного управління; тенденції до зміни управлінських зв'язків. Особливістю є те, що відбувається зміщення акцентів публічного управління з процесу на ефективність та кінцевий результат управлінської діяльності. Вважається, що лише висококваліфіковані працівники, які орієнтуються на підвищення свого професіоналізму за рахунок гідної оплати праці та професійного навчання, будуть зорієнтовані на надання високоякісних послуг державного значення, вони будуть зацікавлені в пошуках шляхів розвитку своєї організації та мінімізації всіх можливих корупційних проявів;

– зміну ціннісних орієнтацій у публічному управлінні. Особливістю є те, що відбувається зміна акцентів із розгляду держави та державних органів влади, як таких, що переважають, на визнання людини як основного суб'єкта публічного управління та забезпечення добробуту громадянина як основної мети публічного управління. Крім того, відбуваються значні зміни відносин між керівником і підлеглим в аспекті залучення останнього до прийняття управлінських рішень, ставлення до нього на основі принципів теорії людського капіталу;

– тенденції до зміни концепцій та теоретичних підходів до публічного управління; тенденції до європеїзації системи публічного управління. Зосереджуються на тому, що відбувається розробка теорій управління з позиції так званого «прориву», тобто стрімкого просування управлінської системи до власного відновлення та відновлення зони управління з метою подолання кризових і стагнаційних процесів, забезпечення лідерства країни;

– тенденції до використання новітніх технологій в управлінському процесі, електронного урядування. Удосконалення нормативно-правової бази щодо функціонування місцевого самоврядування та здійснення реформи децентралізації влади сприяють утворенню та ефективному

функціонуванню об'єднаних територіальних громад, як добровільних об'єднань мешканців декількох розрізнених сіл, селищ чи міст в один адміністративний центр, з метою самостійного визначення напрямків розвитку територіальної громади, формуванню та розпорядженню фінансовими коштами бюджету ОТГ, створенню центрів надання адміністративних послуг населенню та ефективного вирішення питань місцевого значення.

Проте, ми спостерігаємо, що кожна із зазначених тенденцій не є окремою, кожна повністю або частково впливає на публічне управління залежно від ситуації, що склалась. Оскільки чітке усвідомлення суті положення, що публічне управління – це, насамперед, управління людьми, викристалізувалось теж порівняно недавно, врахування його особливостей є теж достатньо важливим. Це усвідомлення прийшло разом із сприйняттям трансформаційних процесів у суспільно-політичних відносинах в Україні, розвитком демократії та свідомості прогресивної частини громадянського суспільства. Саме тому ефективний процес публічного управління повинен мати такий вигляд:

– опосередковане публічне управління, до якого належить діяльність органів виконавчої влади всіх рівнів, тобто суто державне управління, але з елементами публічного адміністрування;

– судова гілка влади з елементами публічного адміністрування та суто публічне адміністрування;

– безпосереднє публічне управління, яке охоплює діяльність законодавчої гілки влади, органів місцевого самоврядування з елементами державного управління та діяльність громадських і недержавних організацій, установ та бізнес-структур.

Саме ці елементи публічного адміністрування в системі державного управління, як і суто публічне адміністрування й елементи державного управління в органах місцевого самоврядування, сприяють забезпеченню процесів поєднання інтересів держави та громадянського суспільства, що загалом становить зміст системи публічного управління. Крім того, ми схильні думати, що поєднання самого державного управління з елементами державного управління в органах місцевого самоврядування має сприяти проведенню загальнонаціональної політики держави.

Процес децентралізації, який відбувся в нашій країні, є одним із важливих напрямів розвитку публічного управління в Україні, адже йдеться про передачу владних повноважень із центру до органів місцевого самоврядування, визначення механізму взаємодії між ними, що дозволяє краще вирішувати питання місцевого значення на рівні територіальної громади її представницькими органами. Водночас децентралізація не повинна перетворюватися на деконцентрацію влади, тобто перерозподіл повноважень у межах вертикалі виконавчої влади, її передання до місцевих органів виконавчої влади. Натомість децентралізація влади – це передача прав прийняття рішень між центральними органами влади та місцевим самоврядуванням. Саме на місцях органи влади повинні, дбаючи про інтереси відповідних територіальних громад, ефективно вирішувати питання місцевого характеру [4].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Виходячи з вищевикладеного матеріалу, вважаємо, що основною вимогою до розвитку системи публічного управління є забезпечення дотримання принципу системності та координації вчинення тих чи інших дій та заходів, оскільки їх відсутність або нехтування призводить до проявів хаотичності, непослідовності або навіть передчасності, що порушує цілісність, стабільність та очікувану результативність функціонування системи публічного управління та адміністрування, тобто до того, що ми спостерігаємо саме сьогодні. Усе ж залишається необхідність змін вітчизняної системи публічного управління, що зумовлені викликами часу та глобалізаційними змінами сучасного

інформаційного суспільства, а також повномасштабним вторгненням, яке призвело до необхідності самостійно приймати рішення в критичних ситуаціях задля збереження територіальної цілісності, єдності колективу та духу. Крім цього, сучасне публічне управління повинно ґрунтуватися не лише на фіксації нових управлінських візій, а й на комплексному врахуванні досвіду функціонування системи публічного управління та здобутків зарубіжних держав, які є нашими союзниками.

Вважаємо, що подальші шляхи вдосконалення системи публічного управління в Україні повинні відбуватись на основі поетапних процесів завершення адміністративної та адміністративно-територіальної реформ, впровадження електронного урядування в діяльність органів публічної адміністрації, подальшого завершення конституційної реформи в частині децентралізації влади, що передбачає передачу реальних повноважень органам місцевого самоврядування, реформування системи публічного управління на основі комплексного врахування досвіду функціонування систем публічного управління в зарубіжних країнах, застосування новітніх концепцій та управлінських напрямів, врахування цивілізаційних тенденцій розвитку суспільства. Сучасне публічне управління як у теоретичному, так і практичному аспектах повинно зосереджуватись на пошуку адекватної концептуальної парадигми, яка б змогла описати нові виклики та рішення. Нові рішення публічного управління продемонстрували свої переваги у вирішенні частини кризових завдань, однак виявилися нечутливими до певних внутрішніх проблем.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бакуменко В., Попов С. Парадигма інноваційного розвитку суспільства: сучасні концепції реформування публічного управління. *Ефективність державного управління* : збірник наукових праць. 2015. Вип. 43. № 1. С. 21–27.
2. Дзюндзюк В.Б. Розвиток публічного управління в XXI сторіччі: тенденції та виклики. *Теорія та історія державного управління*. 2013. Вип. 1(43). С. 9–17. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/NADU/APDU/APDU-43-2013.pdf#page=9
3. Дикий А.П., Наумчук К.М., Тростенюк Т.М. Аналіз сучасних загроз інформаційній безпеці держави. *Економічний простір*. 2021. Вип. 176. С. 155–158. URL: <http://www.prostir.pdaba.dp.ua/index.php/journal/article/view/1044>
4. Загурська-Антонюк В.Ф. Сучасні тенденції децентралізації державної влади та їх реалізація в Україні. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2019. № 2. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1391>
5. Карташов Є.Г., Євдокимов В.В., Драган І.О., Дацій О.І., Грицишен Д.О., Алейнікова О.В. Державне та регіональне управління : підручник. Київ, 2019. 223 с. URL: http://umo.edu.ua/images/content/institutes/imp/struktura/kaf_upravlj_proekt/material/%D0%9F%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA_%D0%94%D0%B5%D1%80%D0%B6_%D1%82%D0%B0_%D1%80%D0%B5%D0%B3%D1%96%D0%BE%D0%BD_%D1%83%D0%BF%D1%80_%D0%9A%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%88%D0%BE%D0%B2_%D0%90%D0%BB%D0%B5%D0%B9%D0%BD%D1%96%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0_2019.pdf

6. Луцків І.В., Сороківська О.А., Котовська І.В. Дослідження особливостей інноваційного розвитку системи публічного управління в Україні. *Економіка та управління національним господарством*. 2017. Вип. 12. С. 124–128. URL: <https://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/22759/1/19.pdf>

7. Михайловська О. Аналіз теоретичних підходів до визначення сутності складових дефініцій публічного управління та адміністрування. *Університетські наукові записки*. 2016. № 58. С. 241–253.

8. Олексенко Р.І., Воронкова В.Г. Інституціональне забезпечення системи публічної влади в історичному і системному контексті розвитку публічного управління та адміністрування. URL: <http://elar.tsatu.edu.ua/bitstream/123456789/12509/1/VDU13-89-104.pdf>

9. Свірко С.В., Барановська Т.В. Бюджетна безпека як об'єкт державного управління. Публічне управління та інновації : міжнародний форум (м. Львів, 20–21 травня 2021 р.). Львів : Растр 7, 2021. С. 52–56. URL: <http://195.34.206.236/bitstream/123456789/2732/1/2021.pdf#page=52>

REFERENCES:

1. Bakumenko, V., Popov, S. (2015). Paradygma innovacijnoho rozvytku suspil'stva: suchasni koncepcii reformuvannja publicznego upravlinnja [The paradigm of innovative development of society: modern concepts of reforming public administration]. *Efektivnist' derzhavnogo upravlinnja: zbirnyk naukovykh prac*, 43(1), 21–27 [in Ukrainian].

2. Dzijundzjuk, V.B. (2013). Rozvytok publicznego upravlinnja v XXI storichchi: tendencii i vykyky [Development of public administration in the 21st century: trends and challenges]. *Teorija ta istorija derzhavnogo upravlinnja*, 1(43), 9–17. Retrieved from: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/NADU/APDU/APDU-43-2013.pdf#page=9 [in Ukrainian].

3. Dykyj, A.P., Naumchuk, K.M., Trosteniuk, T.M. (2021). Analiz suchasnyh zagroz informacijnij bezpeci derzhavy [Analysis of modern threats to the information security of the state]. *Ekonomichnyj prostir*, 176, 155–158. Retrieved from: <http://www.prostir.pdaba.dp.ua/index.php/journal/article/view/1044> [in Ukrainian].

4. Zagurs'ka-Antonjuk, V.F. (2019). Suchasni tendencii decentralizacii derzhavnoi vlady ta i'h realizacija v Ukraïni [Modern trends of decentralization of state power and their implementation in Ukraine]. *Derzhavne upravlinnja: udoskonalennja ta rozvytok*, 2. Retrieved from: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1391> [in Ukrainian].

5. Kartashov, Je.G., Jevdokymov, V.V., Dragan, I.O., Dacij, O.I., Grycyszen, D.O., Alejnikova, O.V. (2019). *Derzhavne ta regional'ne upravlinnja [State and regional administration]*. Pidruchnyk. 223 p. Retrieved from: http://umo.edu.ua/images/content/institutes/imp/struktura/kaf_upravlj_proekt/material/%D0%9F%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA_%D0%94%D0%B5%D1%80%D0%B6_%D1%82%D0%B0_%D1%80%D0%B5%D0%B3%D1%96%D0%BE%D0%BD_%D1%83%D0%BF%D1%80_%D0%9A%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%88%D0%BE%D0%B2_%D0%90%D0%BB%D0%B5%D0%B9%D0%BD%D1%96%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0_2019.pdf [in Ukrainian].

6. Lucykiv, I.V., Sorokivs'ka, O.A., Kotovs'ka, I.V. (2017). Doslidzhennja osoblyvostej innovacijnoho rozvytku systemy publicznego upravlinnja v Ukraïni [Study of the features of the innovative development of the public administration system in Ukraine]. *Економіка та управління національним господарством*, 12, 124–128. Retrieved from: <https://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/22759/1/19.pdf> [in Ukrainian].

7. Myhajlovs'ka, O. (2016). Analiz teoretychnykh pidhodiv do vyznachennja sutnosti skladovykh definicij publicznego upravlinnja ta administruvannja [Analysis of theoretical approaches to determining the essence of the constituent definitions of public management and administration]. *Universytets'ki naukovy zapysky*, 58, 241–253 [in Ukrainian].

8. Oleksenko, R.I., Voronkova, V.G. *Instytucional'ne zabezpechennja systemy publicnoi vlady v istorychnomu i systemnomu konteksti rozvytku publicznego upravlinnja ta administruvannja [Institutional support of the system of public power in the historical and systemic context of the development of public management and administration]*, 89–104. Retrieved from: <http://elar.tsatu.edu.ua/bitstream/123456789/12509/1/VDU13-89-104.pdf> [in Ukrainian].

9. Svirko, S.V., Baranovs'ka, T.V. (2021, May 20–21). *Bjudzhetna bezpeka jak ob'jekt derzhavnogo upravlinnja [Budget security as an object of state administration]*. *Publichne upravlinnja ta innovacii: mizhnarodnyj forum*. L'viv: Rastr 7, 52–56. Retrieved from: <http://195.34.206.236/bitstream/123456789/2732/1/2021.pdf#page=52> [in Ukrainian].%D1%84%D0%BE%D1%80%D1%83%D0%BC%20%D0%9F%D1%83%D0%B1%D0%BB%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B5%20%D1%83%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D1%96%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D1%82%D0%B0%20%D1%96%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97_%D1%82%D0%B5%D0%B7%D0%B8.pdf#page=52

ЗМІСТ

ЕКОЛОГІЯ

Олександр МУДРАК, Олександр МАЄВСЬКИЙ, Алла ПАРФЕНЮК, Євгенія ТКАЧ, Ольга ТЕРТИЧНА ЕКОЛОГО-БІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПОРУШЕННЯ ГОМЕОСТАЗУ ОРГАНІЗМУ ССАВЦІВ В УМОВАХ ДІЇ ОТРУТИ <i>VIPERA BERUS BERUS</i> TA <i>VIPERA BERUS NIKOLSKII</i>	3
--	---

Олена СОРОЧИНСЬКА ЕКОЛОГІЧНІ РИЗИКИ ТА УПРАВЛІННЯ ПРИРОДООХОРОННОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ НА ЗАЛІЗНИЧНОМУ ТРАНСПОРТІ.....	11
--	----

Ілля ЦИГАНЕНКО-ДЗЮБЕНКО, Ганна КІРЕЙЦЕВА ФІЗІОЛОГО-БІОХІМІЧНІ МЕХАНІЗМИ СТІЙКОСТІ <i>PLANORBARIUS CORNEUS</i> L. ДО ВПЛИВУ ХІМІЧНИХ СТРЕСОРІВ ВІЙНИ.....	18
---	----

Тетяна ШКУРА, Марина ДЯЧЕНКО-БОГУН, Людмила ГОМЛЯ, Олексій ОРЛОВСЬКИЙ, Вікторія РОКОТЯНСЬКА РОЛЬ НАВЧАЛЬНОЇ ЛАБОРАТОРІЇ «БОТАНІЧНИЙ САД» ФАКУЛЬТЕТУ ПРИРОДНИЧИХ НАУК ТА МЕНЕДЖМЕНТУ В ЗБЕРЕЖЕННІ ФЛОРИСТИЧНОЇ РІЗНОМАНІТНОСТІ ТА КОНТРОЛЮ ЗА СТАНОМ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА.....	26
---	----

Микола ШТОГРИН, Андрій ШТОГУН, Ірина ЛЯШУК СТАН ЦЕНОПОПУЛЯЦІЇ <i>NEOTTIANTHE CUCULLATA</i> (L.) SCHLECHTER (ORCHIDACEAE) НА ТЕРИТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДНОГО ПАРКУ «КРЕМЕНЕЦЬКІ ГОРИ».....	32
---	----

ПУБЛІЧНЕ УПРАВЛІННЯ ТА АДМІНІСТРУВАННЯ

Олег БІЛИК СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ВПРОВАДЖЕННЯ ЕЛЕКТРОННОГО ДОКУМЕНТООБІГУ У СИСТЕМУ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ.....	38
--	----

Володимир БОНДАР ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗОВНІШНІХ АКТОРІВ ЗА СУЧАСНОГО ГІБРИДНОГО СВІТОУСТРОЮ.....	46
---	----

Віра БУДЗИН УПРАВЛІНСЬКІ ПРИНЦИПИ ФІНАНСУВАННЯ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я В СУСПІЛЬНОМУ КОНТЕКСТІ ГУМАНІТАРНОЇ ПОЛІТИКИ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....	52
--	----

Надія ВАСИЛЕНКО, Олександр МАТОХНЮК СТРУКТУРНО-КОМПОНЕНТНА МОДЕЛЬ РОЗВИТКУ ЛІДЕРСТВА В КОНТЕКСТІ ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ ПУБЛІЧНОЇ СЛУЖБИ.....	58
---	----

Тетяна ГАЛИЧ, Світлана ЖАРАЯ, Володимир ЗАЯЧКОВСЬКИЙ, Лариса КИЄНКО-РОМАНЮК ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГУМАНІЗАЦІЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ КЕРІВНИКІВ У СИСТЕМІ ВИЩОЇ ОСВІТИ: ВИКЛИКИ ТА ВІДПОВІДІ.....	65
---	----

Тетяна ДРОЗД ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ФОРМАЛЬНОЇ ТА НЕФОРМАЛЬНОЇ ОСВІТИ В КОНТЕКСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ.....	72
--	----

Тетяна ІВАЦКО МОДЕЛІ МЕДІАЦІЇ: ПРАКТИКА ТА МЕХАНІЗМИ ВПРОВАДЖЕННЯ.....	82
--	----

Лариса КОВАЛЕНКО, Світлана ЖАРАЯ МОВНА СТІЙКІСТЬ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ І ПОСАДОВИХ ОСІБ ЯК КЛЮЧОВА РИСА ГРОМАДЯНИНА УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА.....	89
---	----

Наталя КОРОЛЬ НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВЗАЄМОДІЇ ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ З МІЖНАРОДНИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ В ЗАПОБІГАННІ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ.....	96
--	----

Віталій КУЧМЕНКО, Максим ШЛЯХОВ ОГЛЯД ОСОБЛИВОСТЕЙ СУЧАСНОГО РОЗВИТКУ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ.....	104
--	-----

CONTENTS

ECOLOGY

Oleksandr MUDRAK, Oleksandr MAIEVSKYI, Alla PARFENYUK, Yeuheniia TKACH, Olga TERTYCHNA ECOLOGICAL AND BIOLOGICAL ASPECTS OF DISRUPTION OF THE HOMEOSTASIS OF THE MAMMALIAN ORGANISM UNDER THE CONDITIONS OF ACTION OF VIPERA BERUS BERUS AND VIPERA BERUS NIKOLSKII VENOM.....	3
Olena SOROCHYNSKA ENVIRONMENTAL RISKS AND MANAGEMENT OF ENVIRONMENTAL PROTECTION ACTIVITIES IN RAILWAY TRANSPORT.....	11
Illia TSYHANENKO-DZIUBENKO, Hanna KIREITSEVA PHYSIOLOGICAL AND BIOCHEMICAL MECHANISMS OF RESISTANCE OF <i>PLANORBARIUS</i> <i>CORNEUS</i> L. TO THE IMPACT OF CHEMICAL STRESSORS OF WAR.....	18
Tetyana SHKURA, Maryna DIACHENKO-BOHUN, Ludmila HOMLIA, Oleksiy ORLOVSKYI, Viktoiya ROKOTIANSKA THE ROLE OF THE EDUCATIONAL LABORATORY “BOTANIC GARDEN” OF THE FACULTY OF NATURAL SCIENCES AND MANAGEMENT IN PRESERVING FLORAL DIVERSITY AND MONITORING THE STATE OF THE ENVIRONMENT.....	26
Mykola SHTOHRYN, Andrii SHTOGUN, Iryna LIASHUK STATE OF THE CENOPULATION OF <i>NEOTTIANTHE CUCULLATA</i> (L.) SCHLECHTER (ORCHIDACEAE) ON THE TERRITORY OF THE NATIONAL NATURE PARK “KREMENETSKY HORY”....	32

PUBLIC MANAGEMENT AND ADMINISTRATION

Oleh BILYK MODERN APPROACHES TO THE IMPLEMENTATION OF ELECTRONIC DOCUMENT MANAGEMENT IN THE STATE ADMINISTRATION SYSTEM.....	38
Volodymyr BONDAR TRANSFORMATION OF EXTERNAL ACTORS IN A MODERN HYBRID WORLD ORDER.....	46
Vira BUDZYN MANAGEMENT PRINCIPLES OF HEALTH CARE FINANCING IN THE PUBLIC CONTEXT OF HUMANITARIAN POLICY: EUROPEAN EXPERIENCE AND PERSPECTIVES.....	52
Nadiya VASYLENKO, Oleksandr MATOKHNIUK STRUCTURAL-COMPONENT MODEL OF LEADERSHIP DEVELOPMENT IN THE CONTEXT OF PROFESSIONALIZATION OF THE PUBLIC SERVICE.....	58
Tetiana HALYCH, Svitlana ZHARAYA, Volodymyr ZAIACHKOVSKYI, Larysa KIENKO-ROMANYUK ENSURING THE HUMANIZATION OF PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE MANAGERS IN THE UNIVERSITY EDUCATION SYSTEM: CHALLENGES AND ANSWERS.....	65
Tetiana DROZD RELATIONSHIP OF FORMAL AND INFORMAL EDUCATION IN THE CONTEXT OF THE ACTIVITIES OF THE INSTITUTION OF HIGHER EDUCATION.....	72
Tetiana IVATSKO MEDIATION MODELS: PRACTICE AND IMPLEMENTATION MECHANISMS.....	82
Larysa KOVALENKO, Svitlana ZHARAIA LINGUISTIC STABILITY OF CIVIL SERVANTS AND OFFICIALS AS A KEY FEATURE OF A UKRAINIAN SOCIETY CITIZEN.....	89
Natalia KOROL NORMATIVE LEGAL FRAMEWORK OF INTERACTION BETWEEN PUBLIC AUTHORITIES AND INTERNATIONAL ORGANIZATIONS IN PREVENTING DOMESTIC VIOLENCE.....	96
Vitaly KUCHMENKO, Maksym SHLYAKHOV OVERVIEW OF THE FEATURES OF MODERN PUBLIC ADMINISTRATION DEVELOPMENT IN UKRAINE....	104

НАУКОВИЙ ВІСНИК ВІННИЦЬКОЇ АКАДЕМІЇ БЕЗПЕРЕРВНОЇ ОСВІТИ

Серія «Екологія. Публічне управління та адміністрування»

Випуск 4

Коректура • Ірина Миколаївна Чудеснова

Комп'ютерна верстка • Марина Сергіївна Михальченко

Формат 60x84/8. Гарнітура Times New Roman.

Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 13,02. Замов. № 1023/611. Наклад 100 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»

65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1

Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 7623 від 22.06.2022 р.